

DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM

DOKTORI ISKOLA

Ars elugendi -

**Gyászszokások és ritualitás a magyar keresztyén közösségekben a XXI.
század elején, különös tekintettel a Romániai Református Egyházra**

Hittudományi doktori értekezés a gyakorlati teológia tárgykörében

Témavezetők:

Dr. Bodó Sára Anna

ny. egyetemi docens

Dr. Kis Klára

egyetemi docens

Készítette: Simon Attila

református lelkipásztor

Debrecen

2025

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	4
1. A gyászhoz kapcsolódó ritualitás régi és újabb megközelítése.....	10
1.1. Az <i>ars elugendi</i> kifejezés jelentése és használata	10
1.2. Az <i>ars moriendi</i> helye a keresztyénség rituális életében	13
1.3. Az <i>ars moriendi</i> mint a jó halálra vezető oktató- és imádságoskönyv.....	17
1.4. A <i>Speculum</i> és Hevessy Sámuel művének közös vonásai	22
2. A gyászszokások életképességének íve a bibliai kezdetektől a 21. századig.....	27
2.1. Az <i>ádám</i> élete és halála az Ószövetségben	27
2.2. Az <i>ádám</i> és a feltámadás	29
2.3. A zsidó gyászritusok és temetkezési szokások különböző megközelítése.....	32
2.4. A gyászritusok és temetkezési szokások bemutatásának más lehetőségei.....	33
2.5. Rendszerezési lehetőség az ószövetségi temetkezési szokások és gyászritusok esetében.....	34
2.6. A bibliai kor gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó rítusai.....	35
2.7. Gyászszokások a modern kori keresztyénségben.....	51
3. A gyászritusok társadalmi helye és szerepe a 21. század elején	59
3.1. A haldoklás és a halál a különböző társadalmi rendszerek interakciójában – Család és társadalom kölcsönhatása	59
3.2. A modern haldokló- és kísérszerep	63
3.3. A halálhoz való viszony a kórházban és egy református közösségben, valamint a rítusok életképessége két kutatás fényében	67
3.4. A gyászritusok jelentősége a gyászolók egyéni és csoportos lelkigondozásában.....	91
4. A lelkipásztori szolgálat és a gyászritusok interakciója.....	106
4.1. A lelkipásztor implikációja a gyászban a temetési igehirdetés rendjén	106
4.2. A lelkipásztor helye és szerepe a veszteségre készülő vagy az azt átélő családdal való kapcsolatában	117
4.3. A lelkipásztori szolgálat lehetőségei a gyászhoz kapcsolódó szokások formálódásában.....	125
4.4. A rítusváltozások lehetőségei és veszélyei a lelkipásztori szolgálat rendjén.....	131

Befejezés	136
Abstract	139
Melléklet.....	142
Felhasznált irodalom	143

Bevezetés

A lelkipásztori szolgálat során számtalan olyan kihívással kerülünk szembe, amelyben nem találjuk az eszközt, amellyel az előállt helyzetben hathatósan munkálkodhatnánk. Néhány év szolgálat után azzal szembesültünk, hogy főleg a fiatalabb generáció nem tud mit kezdeni azzal a helyzettel, amikor találkozik a halál valóságával egy közeli hozzátartozója halálakor. Mivel a lelkipásztori szolgálatra készülve a teológiai stúdiumok eligazító információi azt írták elő, hogy a halálesetekkor a lelkipásztor feladata elsősorban a temetési istentisztelet elvégzése, új kihívásnak számított, amikor a határhelyzetben, az exitus beállta után a családtagok azzal az igénnyel fordultak felénk, hogy segítséget nyújtsunk, útmutatást adjunk abban a kérdésben, hogy mi ilyenkor a feladatuk, mit kell tenniük. Ezek a kihívások késztettek arra, hogy elkezdjünk megoldásokat keresni arra nézve, hogy ebben a kérdéskörben egyáltalán kell-e legyen a lelkipásztornak kompetenciája, valóban implikálódnia kell-e ebben a formában is a halállal való szembenézés idején a gyülekezet, szorosabban értve a gyászoló család életfolyamatába, valamint milyen eszközök, lehetőségek állnak a rendelkezésére e szolgálat elvégzéséhez.

A kutatásunk kezdeti fázisában a tanatológiai szakirodalom ismertebb munkáit kerestük meg, és felfigyeltünk arra, hogy a szakemberek többször is hivatkoznak arra, hogy a gyászszokások eltűnőben vannak, és ez hatással van az embernek a halálhoz való viszonyára.

„A halálkultúra, a halálhoz való viszony mélypontra kerül, a gyászritusok is javarészt eltűnnek [...]”¹ – fogalmazta meg Polcz Elaine azt a gondolatot, aminek első megállapításával gyakorló lelkészként újra és újra szembesültünk. A kutatásunk irányvonalát tulajdonképpen az a felismerés indította el, hogy ennek a társadalmilag és vallásilag is káros és egyben kóros változásnak az egyik vagy talán a legfontosabb okát akkor találjuk meg, ha Polcz Elaine mondatának két kijelentését megfordítjuk és összekapcsoljuk. Mivel a gyászritusok nagy része eltűnőben van, a halálhoz való viszony mélypontra kerül.

A halállal mint a megváltoztathatatlannal és megmásíthatatlannal való szembenézés mindenkor nagy kihívást jelentett az ember számára. Ebben a helyzetben a rítusok segítették a gyászolót, hogy ki tudja fejezni és le tudja vezetni bánatát sírással, szavakkal, hangokkal, mozgással. A vallások is igen hathatós segítséget tudtak nyújtani azáltal, hogy ápolták és továbbadták a halott test ellátásának módját, a temetési szertatásokat és temetkezési szokásokat. A

¹ POLCZ: Együtt az eltávozással, 11.

közösség pedig nemzedékről nemzedékre továbbadta a rítusokat, megkövetelte betartásukat és maga is részt vett bennük.²

Verena Kast Erich Frommra hivatkozva azt mondja, hogy alig akad olyan ember, aki csak nekrofil, vagy csak biofil irányultságú lenne. A nekrofilia olyan életorientációt jelent, amelyik nem az elevent, hanem a holtat kedveli, a biofil szemléletmód pedig az életet kedveli, inkább újat teremt, semhogy a régít őrizze, nem vesz tudomást a halálról.³ Ezt a gondolatot a közösségre vetítve, azt mondhatjuk, hogy bár mindkét orientáció megtalálható benne, még vallásos közösségeinkre is inkább a biofilia jellemző. A halállal való találkozásuk során vagy új szokásokat alakítanak ki, mivel a régieket nem ismerik vagy kizárják életrendjükből, vagy – és ez a jellemzőbb – nem vesznek tudomást a halálról mindennapi életük során.

Természetesen a gyászszokások gyakorlását, megőrzését és továbbadását nem csak az e tekintetben meglévő felkészületlenség, tanulatlanság vagy indifferens viselkedési formák akadályozzák. A legnagyobb visszahúzó erőt az a racionális és materialista gondolkodás jelenti, amelyik az irracionalitás bélyegét nyomja rá megannyi, akár évezredekken át hagyománnyá erősödött gyászritusra. Bodó Sára olyan társadalmi változásokra is rámutat, amelyek befolyásolják a gyászfolyamatot, és nyilván, mivel a gyászszokások a gyászfolyamat részei, ezek eltűnését vagy megváltozását is. A 21. század gyermekei elkülönülnek a felnőttek világától, a felnőtt társadalom meg akarja védeni őket a halállal való szembesüléstől. Az előző századok gyermekei hozzászoktak a halál valóságához, közvetlen élményként tapasztalhatták meg azt. Korabeli ábrázolásokon teljesen természetes módon a kisgyermek is ott vannak a haldokló ember ágya körül, éppen ezért feltételezhető az is, hogy láthatták, elsajátíthatták a gyászritusokat. Mára azonban nem csak a gyermekek, hanem a felnőttek sem tudnak mit kezdeni a halállal. A halál tabuvá válik, és bár mindenki tudja, hogy van, mégis úgy tesznek, mintha nem kellene soha szembesülni vele. Bodó Sára a gyászszokások gyakorlásának nehezítő vagy ellehetetlenítő okaként említi a balesetek miatt bekövetkező vagy erőszakos halálesetek számának megnövekedését, a kórházban elhunytak nagy arányát vagy éppen az elüzletiesedést, hiszen a temetésekből gazdasági vállalkozás lett, így a gyászolók gyász hagyományok helyett inkább árajánlatokkal szembesülnek. A zártabb paraszti közösségek fellazulásával és a városiasodás továbbfejlődésével a gyászszokások átalakultak,

² i. m., 10–11.

³ KAST: A gyász, Egy lelki folyamat stádiumai és esélyei, 167.

deformálódtak vagy megszűntek. A mai közösségi gyászszokások Bodó Sára szerint már nem szokások, inkább csak eljárások.⁴

Major László, ha nem is ennek ellenkezőjét állítja, mégis felvillantja a gyászszokások szükségességének érzését társadalmunkban:

„A gyászkultúra – a kegyeleti kultúra – is jellemzi a társadalmat. Lényeges, hogyan segíthetjük szeretteinket, barátainkat, ismerőseinket a nagy útra készüléskor, s hogyan gondoskodunk végtisztességükről, hogyan emlékezünk meg róluk. A jelenlegi érzelmi elsivárosodásban öröndetes a gyászkultúra felvirágzása (Frenkl R.) Szinte minden ember érzi és tapasztalja a sorsközösséget a temetőben, főleg halottak napja táján.”⁵

Társadalmunk, közösségeink a Bodó Sára és Major László által megfogalmazott kettősség szorításában élnek. E feszültség enyhítésének szándéka vezérelt akkor, amikor a kutatás során a ritualitás és a gyászszokások létjogosultságának kérdésével foglalkozunk.

Az időbeli és térbeli távolság nagysága és a rendelkezésre álló viszonylag kevés adat mellett, a sok generációs szubjektivitás és különböző gondolkodásmód, értelmezés és terminológia is megnehezíti annak a témának a megközelítését, amelyet dolgozatunkban tárgyalni fogunk. A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy a vizsgált témakörben megannyi ponton nincs konszenzus a kutatók között, ezért helyesen járunk el, ha „biztosítókötélünket” Jézus feltámadásának bizonyosságához kötjük, hogy el ne vesszünk a vélemények és álláspontok tengerében. Ugyanakkor tesszük ezt azért is, mert elfogadjuk Zsengellér József megállapítását, mely szerint Jézus feltámadása nemcsak a keresztyéneknek lett hitüket és ez által létezésüket meghatározó forrásává, hanem elősegítette a zsidóság halál utáni életről vallott nézeteinek fejlődését is.⁶ A zsidóknak ugyanis volt valamilyen feltámadásba vetett hitük, hiszen maga Jézus jelenti ki, „hogy pedig a halottak feltámadnak, Mózes is megjelentette a csipkebokornál, mikor az Urat Ábrahám Istenének és Izsák Istenének és Jákób Istenének mondja.” (Lk 20,37)

Azt azonban, hogy ennek a hitnek fejlődnie kell, szintén a jézusi helyreigazítás teszi kétségkívülivé, amikor Lázár halálakor Mártával való beszélgetésében rámutat arra, hogy Márta feltámadás hitének más szemlélet szerint kell működnie, azaz fel kell ismernie, hogy Ő a

⁴ BODÓ: Gyászydőben, A gyászolók lelkigondozásának lehetőségei, 105–112.

⁵ MAJOR: Gyászolás és gyászmunka, 166.

⁶ ZSENGELLÉR: Test és lélek. Jézus feltámadása és a zsidó feltámadáshit interakciója, 255.

feltámadás és az élet, aki hisz őbenne, ha meghal is él, és aki csak él és hisz őbenne, soha meg nem hal. (Jn 11,25–26)

Egy mára már rítusszöveggé vált kijelentés hangzik el, amit akkor még Márta és mások sem úgy érthettek, ahogyan azt mi ma értjük, azaz e tekintetben a feltámadás fogalma mögötti tartalom nem azonos azzal, amit Jézus Krisztus feltámadása által a keresztyén hit ragad meg. Ezért fontos áttekinteni azokat az eredményeket, amelyeket a kutatók az ószövetségi zsidó nép a halál utáni életbe vetett hitének tekintetében már megfogalmaztak, és ezeket a konklúziókat felhasználva megvizsgálni az Ószövetségben található halálhoz, gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó zsidó gyakorlatokat, rítusokat. E ponton fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy egyes esetekben magát a rítust mint állandó és a közösség által gyakorolt cselekvést nem lehet az Ószövetségből kimutatni, ezért viszonyítási pontokat alkalmazunk. Az általunk ismert gyászszokások és temetkezési szokások ismeretében kapcsolunk vissza és sorolunk egyes halálhoz, gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó cselekedeteket a rítusok közé.

Dolgozatunkban igyekszünk egy olyan rendszerezést is elvégezni, amelyben el tudjuk helyezni az Szentírásban található összes gyászirítust, hiszen a kutatók által elfogadott rítusokon kívül találunk olyanokat is, amelyek megjelennek a zsidó és keresztyén nép tanúságtételében, de azokat nem legitimizálják a kutatók. A téma tárgyalása során nem alkalmazzuk az összehasonlító vallástudományi módszert, így nem tárgyaljuk más vallások gyászirításait.

A Szentírás kutatása akkor tölti be rendeltetését, ha a mindenkori jelenben és jelenre nézve tud segítséget nyújtani Isten üzenetének megértésében. Ebben a tekintetben pedig egyetértünk Kustár Zoltán megállapításával, hogy a bibliai könyvek megértésének egyik fő akadálya az, hogy a mi világunk és a bibliai szerzők világa között széles szakadékok tátonganak. Ugyanakkor a Biblia világától elválaszt bennünket a nyelv és a mögötte húzódó, számunkra idegen gondolkodásmód. Elválaszt a földrajzi viszonyok és a kortörténeti események hiányos ismerete vagy az ókori közel-keleti embernek a mienktől teljesen eltérő világképe. Az ószövetségi, de mellette az újszövetségi írásmagyarázat feladata éppen abban áll, hogy ezeket a szakadékokat áthidalja, és a bibliaolvasó embert elvezesse egy titokzatos, addig talán ismeretlen világba, ahol feltárulhat előtte a bibliai igék nyelvi, történelmi és kulturális háttere, s ahol egyszer csak minden - vagy legalábbis majdnem minden - elhelyezhetővé, érthetővé és világossá válik.”⁷

⁷ KUSTÁR: Az ókori Izráel társadalma, 241.

A rítusok vizsgálatának rendjén a Émile Durkheim által megfogalmazott módszertant vesszük figyelembe, akinek az a határozott álláspontja, hogy a vallásokra alkalmazható egyedüli magyarázó elemzési módszer a történelem, és amikor egy meghatározott pillanatban tekintett emberi dolog magyarázatára vállalkozunk, legyen szó akár vallási hiedelemről, akár erkölcsi szabályról, jogi előírásról, esztétikai eljárásról vagy gazdasági berendezkedésről, azzal kell kezdenünk, hogy visszamegyünk a legprimitívebb és legegyszerűbb formájáig, megpróbálunk számot adni azokról a jellegzetességekről, amelyekkel létezésének abban a szakaszában meghatározható, majd ki kell mutatnunk, hogyan vált apránként egyre fejlettebbé és bonyolultabbá, hogyan lett belőle az, aminek a vizsgált pillanatban ismerjük.⁸ Ennek a módszertannak a használata mindenekelőtt azért kézenfekvő megoldás, mert rendelkezésünkre áll a Szentírás tudósításai által egy olyan történelmi távlat, ahol vissza tudunk menni a kezdetekig, ugyanakkor meg tudunk maradni a biblikusság talaján, ami előfeltétele annak, hogy úgy találjunk megoldást a ritualitás és a gyászritusok használatának létjogosultságára, hogy az a lelkipásztori szolgálatunkban hitvallási meghatározottság szerint is használható lehessen. A dolgozatunkban ezért megkerülhetetlennek tartjuk, hogy a rituális gyakorlatokat és gyászritusokat a zsidó-keresztyén történetiség tengelyén vizsgáljuk meg.

Megfigyelhetjük, hogy a régi társadalmakban igen változó módon került kölcsönhatásba a vallásos és nem vallásos társadalom, hol egyik, hol másik játszott meghatározó szerepet, de jól észrevehető határvonal húzódott közöttük. Sajnos a modern társadalmakban ez a választóvonal egyre kevésbé érzékelhető a profán és szent világ között,⁹ így egyre nagyobb gondot okoz egyéni és közösségi szinten a vallásos vagy nem vallásos önmeghatározás, ez pedig rányomja bélyegét nemcsak mindennapi cselekvéseinkre, hanem a halálhoz és gyászritusokhoz való viszonyunkra is. Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy bár a halálhoz való viszony tárgyalása nem kitűzött cél vizsgálódásunk során, de bizonyos fókig megkerülhetetlen, hiszen a különböző korok halálviszonya rányomja bélyegét a társadalmat alkotó mikroközösségek életmódjára, életgyakorlatára,¹⁰ és természetesen a halálhoz és gyászhoz kapcsolódó rítusok használatára is. A téma és a szakirodalom terjedelme miatt, saját érdeklődési körünk és saját vallási kultúránk okán e dolgozatban, csak zsidó-keresztyén vonalon haladva és a magyar keresztyén közösségek hitére és vallásgyakorlatára nézve végezzük elemzésünket.

⁸ DURKHEIM: A vallási élet alapformái, 578–579.

⁹ VAN GENNEP: Átmeneti rítusok, 41.

¹⁰ POLCZ: A halál iskolája, 323.

Kutatásunknak egyik célkitűzése az volt, hogy egy olyan ívet húzzunk, amely a bibliai kezdeteket a jelennel kapcsolja össze, hogy azon nyomon követhetőkkel váljanak a halállal szembesülő ember megküzdési stratégiái, a gyászszokások. A kutatásunkra és munkánk eredményeire nézve Elisabeth Kübler-Ross gondolatait találjuk leíró jellegűnek, aki a saját kutatási munkáját számba véve azt vallja, hogy tudományosan az jár el tisztességesen, aki azt írja le, amire rábukkant, s emellett elmagyarázza, hogyan jutott el a végkövetkeztetésig. A tudományosság tehát megkívánja, hogy megvizsgáljuk a meghalás művészetének, az *ars moriendi*nek a kérdését, amely a keresztyénség életében – a gyászártusok mellett – egy rituális folyamatba helyezték bele a halálra készülő, a halállal találkozó embert. Korábban volt tehát olyan időszak, amikor az ember szükségesnek tartotta, hogy olyan útmutatást kapjon, ami segíti őt a halálra való felkészülésben.

A dolgozatunkban tárgyalt ritualitás és rítushasználat akkor nyerhet értelmet, ha mindarra, amire rábukkantunk, reflektálunk, és igyekszünk olyan következtetéseket levonni, amelyek továbbvezethetnek azon az úton, amelyen megoldási stratégiákat alkalmazhatunk és ajánlhatunk a 21. században a halállal találkozó keresztyén embernek. A dolgozatban – a halál valóságával való megküzdés linearitását követve – először a halálra való felkészülés, azaz az *ars moriendi* kérdéskörét tárgyaljuk, és annak lehetőségét, hogy miképpen lehetne ezeknek írott formáját a megváltozott társadalmi és vallásos rendszerben megfogalmazni és elérhetővé tenni. Ezek után az exitust közvetlenül megelőző és azt követő gyászszokások bibliai feltérképezése, a keresztyénségen belüli megmaradása és a jelenre kitekintő alkalmazhatósága kerül vizsgálat alá. A kutatás rendjén érintenünk kellett különböző teológiai diszciplínákat, de igyekeztünk megőrizni a gyakorlati teológiai fókuszot, melynek meghatározója a használhatóság és alkalmazhatóság.

1. A gyászhoz kapcsolódó ritualitás régi és újabb megközelítése

1.1. Az *ars elugendi*¹¹ kifejezés jelentése és használata

Az *ars moriendi* fogalma többé-kevésbe ismert a közfelfogásban és a szakirodalomban is, de mindenképp idegenebbül hat a mai kor embere számára, mint azokban a századokban, amelyekben megszületett a meghalás művészete, a meghalás mestersége. A mai ember nem akar szembenézni a halállal, mindenképp elkerülné, ha tehetné, a halál tabuvá vált. Ezért volt szükség egy tartalmában hasonló, de mégis a mai ember életfelfogásához közelebb álló, fogalomrendszerébe jobban illeszkedő kifejezés használatára.

A kifejezés első szava esetén arra gondolhatnánk, hogy nem szorul különösebb magyarázatra, hiszen az *ars* mesterséget, művészetet jelent. Ugyanakkor, ha jobban megvizsgáljuk a szó jelentését, akkor észrevesszük, hogy az *ars*, *artis* főnév jelentéstartalma sokkal gazdagabb ennél. Jelent gyakorlati képességet, jártasságot egy egyedi tevékenységben, hivatásban. Ugyanakkor magában hordozza a kifejezés a tudományosságot, az ismeretet mind elméleti, mind gyakorlati szinten, és nem utolsósorban, érthető alatta egy magatartásforma, egy különleges életmód, amelyben meghatározó a viselkedés. Mindezeket túl jelent egy karaktert, amely mögé illeszkedik a már eddig felsorakoztatott jelentéstartalom. Témánk tekintetében azt az emberi karaktert igyekszik kifejezni, amelyik kész arra, hogy speciális életmódot folytasson, és azt viselkedésében, ismeretátadásában, elméleti és gyakorlati szinten láttassa. A szó etimológiáját tekintve az *ars* először ügyességet jelentett valaminek az összekapcsolásában, összeegyeztetésében, megmunkálásában, a római kultúra fejlődésével azonban teljesen túllépett a közönséges élettevékenységek szféráján, a művészi és tudományos cselekvés miliőjébe, mint ahogy másrészt a szellemi műveltségben a képesség az erkölcsre vonatkozik, a jellemet, a gondolkodásmódot jelöli, amennyiben az külső cselekedetek által válik ismertté.¹²

Az *elugendi* szó tekintetében a *lugeo*, *lugere*, *luxi*, *luctus* ige esetében tudjuk, hogy gyászolást, sírást, siránkozást, szánakozást jelent, de használatos annak kifejezésére is, hogy

¹¹ Az *ars elugendi* kifejezés megtalálása Dr. Buzogány Dezső nevéhez köthető. A megfelelő latin kifejezést keresve a gyászolás mesterségére Dr. Bodó Sára Anna témavezető a professzor úrtól ezt a fordítási javaslatot kapta. A kifejezés értelmezése és jelentéstartalmának megfogalmazása a kutatást végző munkája.

¹² NUMEN – THE LATIN LEXICON: *ars*, *artis*, – digitális kiadvány, elérhető:
<https://latinlexicon.org/definition.php?p1=2004647&p2=a>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.

gyászban lenni vagy gyászruhát hordani. Hasonló a görög λυγρός,¹³ λοιγός¹⁴ szavakhoz, amelyek romlást, végmorlást, pusztítást, rombolást jelentenek, de eredeztethető a szanszkrit 'lū' szótóból is, ami vágást, kivágást jelent.¹⁵ Számunkra azonban többletjelentéssel bír az *elugeo*, *elugere*, *eluxi* ige, ami a következő jelentésárnyalatokat mutatja: befejezték a gyászuat¹⁶, előírt ideig gyászolni¹⁷, egy adott gyászidőt megtartani, betartani¹⁸. Az a vizsgálódás, melyet folytatunk, és annak eddigi eredményei egy olyan kifejezés megtalálását tették szükségessé, amely nem egyszerűen csak a gyászolás mesterségét vagy művészetét jelenti, azt, amelyet ma a tudományos, vagy ha pontosabban akarunk fogalmazni, akkor a pszichológia, esetenként a pszichiátria vagy a hozzánk közelebb álló pásztorálpaszichológia vizsgál, tanulmányoz és kezel, hanem visszakapcsol egy olyan gyászolási folyamathoz, amelynek része volt a ritualitás, vagyis a gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó rítusok használata. Erre utal Leeat Granek is, aki munkájában azt állítja, hogy a gyász átalakult, a természetes gyász pszichológiai jellegűvé vált, azaz átalakult valamiből, ami mindig is létezett, és az emberi élet normális és veleszületett része volt, egy olyan dologgá, amit meg kell érteni, amelyet a pszichológia tudományosan tanulmányoz.¹⁹ Kutatásunk során – ehhez a tudományos vizsgálódáshoz kapcsolódva – arra igyekszünk rámutatni, hogy preventív módon lehet készülni is a gyászra, és mindig rendelkezésére álltak az Istennel kapcsolatban lévő ember számára azok a rítusok, amelyek segítették a normális gyászfolyamat teljes lezajlását. Ezért gondoljuk megfelelőnek az *ars elugendi* kifejezést, hiszen jelentéstartalmában a következőképpen ragadható meg: a végiggyászolás képessége.

A kifejezéssel eddigi kutatásunk eredményeit tekintve, ebben a formában nem találkoztunk. Fellelhető az *arte lugendi* kifejezés, amelyet Bullinger is használ a Jeremiás kommentárjában²⁰, ahol a gyászolás vagy halottsiratás tudományában jártas asszonyokról ír, de használatos az *ars lugendi* vagy a *scientia luctus* szóösszetétel is²¹, azonban ezek a kifejezések a

¹³ PERSEUS DIGITAL LIBRARY: λυγρός, – digitális kiadvány, elérhető: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=lugro%2Fs&la=greek&can=lugro%2Fs0&prior=leugale/os&d=Perseus:text:1999.04.0073:entry=leugale/os&i=1>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.

¹⁴ PERSEUS DIGITAL LIBRARY: λοιγός, – digitális kiadvány, elérhető: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=loigo%2Fs&la=greek&can=loigo%2Fs0&prior=lugro/s&d=Perseus:text:1999.04.0073:entry=leugale/os&i=1>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.

¹⁵ NUMEN. THE LATIN LEXICON: *lugeo*, *lugere*, *luxi*, *luctus*, – digitális kiadvány, elérhető: https://latinlexicon.org/search_latin.php, utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.

¹⁶ WHITE: A Latin-English dictionary, 204–205.

¹⁷ SIMPSON: Cassell's New Latin Dictionary: Latin-English, English-Latin, New York, Funk & Wagnalls, 1960, 212. <https://archive.org/details/cassellsnewlatin0000simp/page/212/mode/2up?q=elugeo> Megnyitva: 2022. 02. 17.

¹⁸ *elugeo*, *elugere*, *eluxi* Oxford Latin Dictionary, 1968

¹⁹ JACOBSEN–LUND–PETERSEN: Spectacular grief, 169.

²⁰ BULLINGER: Ieremias, 73.

²¹ JACOBSEN–LUND–PETERSEN: Spectacular grief, 169.

gyászolás mesterségét, művészetét, tudományát jelentik, amelyekhez képest az *ars elugendi* többletjelentéssel bír. Véleményünk szerint ennek az új fogalomnak a bevezetése a szakirodalomba azért is szükséges, mert a gyászfolyamat kutatása során is útkeresés zajlik a használatos fogalmak tekintetében. Ferber Eszter használja az előgyász fogalmát, amelyet azzal indokol, hogy a magyar, angol és német nyelvű szakirodalom döntő többsége az anticipációs gyász fogalmát preferálja, ami alatt rokkantak és gyógyíthatatlan betegségben szenvedők gondozói helyzetét említi, illetve tárgyalja többé-kevésbé részletesen, de számos más szociális csoport kimaradt ebből a körből, akik gyászát még csak nem is tematizálták. Az ezekhez a csoportokhoz tartozóknak nem feltétlenül jut eszükbe segítséget kérni, vagy akár fájdalmaikra veszteségként és a gyász részeként tekinteni. Az is elmondható véleménye szerint, hogy az általa felsorolt érintettek egyetlen csoportjának sem magától értetődő, hogy adekvát segítséget kaphat az előgyász kezeléséhez a krízis hónapjaiban, éveiben. Az általa felsorolt csoportok esetében kutatási területünket figyelembe véve, csak témánkhoz tartozó csoportokat említjük, melyek a következők:

- halálos kimenetelű, gyógyíthatatlan betegségben szenvedők, családtagjaik, ápolók, orvosai, intézményi szobatársaik;
- nem halálos kimenetelű, degeneratív betegségben szenvedők és környezetük;
- demens idősök és az őket ápoló családtagok, professzionális ápolók;
- idős emberek házastársai, testvérei, unokái, intézeti- és szobatársai; idős emberek gyermekei; közöttük is speciális helyzetűek a kései gyermekek, mivel nekik gyakran a kirepülés és önálló életkezdés idején, ellentétes életfeladatokkal birkózva kell a szüleiket gondozni és az előgyász terhével megküzdeni;²²
- orvosi diagnózis várása vagy annak kimondása gyakran ambivalens gyászreakciókat produkálhat, hiszen eluralkodhat a „van veszteség, de nem tudom felmérni, hogy pontosan mekkora” élménye;
- egészségügyi dolgozók, akik – gyakran már pácienseik előtt – ismerik páciensük helyzetét – körükben gyakori az átvállalt gyással halmozott előgyász is;
- szerhasználók családtagjai, rokonai, barátai és ismerősei, akik szemtanúi egy leépülési folyamatnak, a saját, vagy akár a szerhasználó sorozatos kudarcainak, visszaeséseinek.

Megfigyelhető tehát, hogy sok olyan embercsoport van, amelyeknek szükségük van segítségre az előgyász folyamatában. Mindenképp fontos figyelembe venni, hogy Ferber Eszter szerint az

²² Ezzel a kérdéssel foglalkozik Biberti, Ilse: Segítség! A szüleim halandók, Budapest, Park Könyvkiadó, 2008 című könyvében.

előgyász jelenségköréről való gondolkodás mindig is része volt az európai kultúrának, és utal arra, hogy ősképei felfedezhetők a Bibliában.²³ Álláspontunk szerint a halálra való felkészülés és a gyászritusok alkalmazása által konkretizálódó megküzdési stratégia messze túlmutat az európai kultúrán, hiszen mindig is része volt az Istennel kapcsolatban álló ember életének, életgyakorlatának. Ugyanakkor a keresztyénségben használatos *ars moriendi* szintén konkrét és hathatós segítséget nyújtottak, egyfajta keretet és biztonságot adtak a halállal szembenező és az ebben az állapotban megjelenő tehetetlenséggel, bizonytalansággal küzdő ember számára. Az *ars elugendi* kifejezés éppen ezért a *semper reformanda* nyomvonalán haladva igyekszik összefoglalni a teljes gyászolási folyamat szükségességét, amelyben prevenciós értelemben helyet kell vagy kellene kapniuk a gyászritusok ismeretének és alkalmazásának és egy időszerű, igei és hitvallási alapokon nyugvó, a régi *ars moriendi* helyét felváltó *ars elugendinek*.

1.2. Az *ars moriendi* helye a keresztyénség rituális életében

Polcz Elaine értelmezésében a rítus utat mutat, összetart, kivezet, segít elkerülni a káoszt, és a megsemmisítő élményeket elfogadhatóvá teszi, és helyesen állapítja meg, hogy a keresztyénség régen pontosan tudta, hogy hogyan kell felkészíteni, a kísérőnek hogyan kell segíteni a haldoklót, és mit jelent ez az összetartozás. Ebben a közös munkában ismert volt, mint a rituális cselekvést segítő eszköz, az *ars moriendi*.

„A halál művészetét könyvekből is lehetett tanulni.”²⁴

A köztudatban, de talán a szakirodalom fogalomhasználatában is, az *ars moriendi* kifejezés a római katolikus hitgyakorlathoz tartozó és a múlt homályába vesző, a haldoklás folyamatához kapcsolható képsorozat vagy fametszeteket jelöli. Ehhez az állásponthoz nagyban hozzájárultak a lexikonokban található leírások, melyek között a következő meghatározásokat találjuk. Az „*Ars moriendi*, a meghalás művészete, 15. sz.-i fametszetsorozat, amely képsorozatban ábrázolja az angyal és ördög harcát az elszálló emberi lélekért.”²⁵ A Művészeti Lexikon leírása szerint az „*ars moriendi*, a. m. a meghalás mestersége, a XV. században Franciaországban fadúcokkal nyomtatott könyv, amelynek metszetei megkapóan ábrázolják a halódó lélek küzdelmeit és diadalát. Európaszerte utánozták; a késő középkor legelterjedtebb képsorozatainak egyike.”²⁶ A Pallas

²³ FERBER: Az előgyász, 8–11.

²⁴ POLCZ: Gyászban lenni, 96.

²⁵ [Sz. n.]: *Ars moriendi*.

²⁶ ÉBER–GOMBOSI: *Ars moriendi*.

Nagy Lexikona pedig egyenesen így fogalmaz: „Ars moriendi” (lat., a meghalás művészete), a XV. században Németországban, Franciaországban és Németalföldön elterjedt fametszet-sorozat, melyek egy könyvvé egyesítve intelmeket tartalmaztak a bűnbánó halálra, feltüntetve a mennyei boldogságot és a pokol büntetéseit.”²⁷ Ennek a kérdésnek a tisztázását azonban Deák szakszerűen elvégzi, amikor ismerteti Rudolf Rainer 1957-es művét, amely magyar tudományos közegben elsőként mutatja be az ars moriendinek mint műfajnak a történetét. Rudolf Reiner ugyanis az ars moriendi műfaj kialakulását négy időrendi állomásban foglalta össze.

Kutatása eredményének első állomásaként a Canterbury Szent Anzelmnek tulajdonított *Admonitio morienti et de peccatis suis nimis formidanti* című írást említi, amelyben már megtalálható a későbbi művek három állandó eleme: a haldoklónak feltett kérdések, az intelmek és imádságok. A műfajtörténet második állomásaként Johannes (Charlier) Gerson (1363–1429) *Opus Tripartitum*ának harmadik részét, a *De arte moriendi*t határozza meg. A 15. század leghíresebb és legklasszikusabb jó halálra oktató műveinek” megjelenését, az ismeretlen szerzőtől származó, öt ördögi kísértést és az ezek ellen való angyali inspirációt felvonultató *Ars moriendi* vagy *Képes ars moriendi* kialakulását a műfaj történetének harmadik állomásaként jelöli meg. A műfaj létrejöttének negyedik állomásaként a Johannes (Charlier) Gerson művére és a *Képes ars moriendi*re felépülő *Speculum artis bene moriendi*t említi, amelynek tartalma már a következő részeket is magában foglalja: a halál dicsérete, a kísértések, a kérdések, oktatások a beteg részére, különböző utasítások, majd imádságok.²⁸

Ennek ismeretében beszélnünk kell ugyan a képes ars moriendikről, de nyilvánvaló, hogy szöveges kiadványokként voltak leginkább használatban, amelyek Deák Zsuzsanna szerint, mint haldoklási vagy meditációs kézikönyvek az előhívás-mozzanatok sorozatát alkalmazó meditációs gyakorlatokon keresztül egy olyan tapasztalati tőkét igyekeztek teremteni, amely a kézikönyvek használójában kialakította a haldoklás során játszódó lelki történések jövőbeli emlékeit, képzeit, és ezáltal megóvta őt a kísértésektől, segítséget nyújtott a haldoklásban.²⁹

Fazakas Sándor utal arra, hogy a bibliai kor embere és az utánuk következő generációk a 19. század végéig úgy gondolták, hogy a meghalás művészet, és a jó halál művészetét az embernek még az élet folyamán kell elsajátítania, ugyanakkor bár számtalan kiadvány, publikáció jelenik meg a piacon a jó halál elképzelését megfogalmazva, mégis a saját halál művészete mintha

²⁷ [Sz. n.] *Ars moriendi*.

²⁸ DEÁK: *Desperatio*, 1.

²⁹ i. m., 11.

feledésbe ment volna.³⁰ Arra is felhívja a figyelmet, hogy korunk mérvadó teológusai arra figyelmeztetnek, hogy az egyház a szekularizált társadalomban nem igen tud reagálni a halál és halálfélelem jelenségeire, míg „a vallások és világnézetek piacán más szolgáltatók” is helyet követelnek maguknak, akik az élet és halál értelméről kínálják értelmezéseiket, spirituális gyakorlatukat.³¹ Erre igen jó példa Katy Butler *The art of dying well. A practical guid to a good end of life* című könyve, amelyben a szerző a következőképpen vall a könyvről:

„Nem azt állítom, hogy megalkottunk egy új Ars Moriendit, hogy a meghalást valahogyan tökéletessé tegyük. A tökéletesség nem célja a művészetnek; az a technológia és a tudomány ambíciója. A művészeteket a kéznél levő meghatározott és nem tökéletes anyagokból improvizálják. Egy modern Ars Moriendi nem minden életvéget tesz majd fájdalommentessé, de teheti elviselhetővé, másokkal megoszthatóvá és talán a maga módján széppé. Itt egy iránytű és egy térkép kezdete.”³²

A könyv teológiai elemzése és értékelése nem tárgya jelen vizsgálódásunknak, csupán példaként említettük, hogy ma is van ajánlat arra nézve, hogy az ember segítséget kapjon a halállal mint ellenséggel való szembenézésre, a halállal szembeni küzdelemre való felkészülésre. Meggyőződésünk, hogy ebben egyházunknak is feladata van, mégpedig úgy, ahogyan Fazakas Sándor megfogalmazza. Meglátása szerint az egyház és a teológia akkor tud kompetens módon hozzászólni az élet végi etikai kérdésekhez, ha az életről és halálról való gondolkodását és nyilatkozatait saját tartalmi mondanivalója, illetve üzenete felől közelíti meg.”³³

Az egyház nyilatkozatai, tanításai azonban, véleményünk szerint, nem fogalmazódhatnak meg csupán az igehirdetések rendjén vagy a teológiai szakirodalom szintjén, hanem még közelebb kell vinni az emberhez, még személyesebbé kell tenni a Szentírás üzenetét. Szebik Imre ennek igényét fogalmazza meg az evangélikus lelkipásztorok körében végzett felmérést alapul véve a 20. század második felében, amikor megállapítja, hogy hézagpótló lenne a temetési szolgálattal kapcsolatosan, ha megjelenne egy vigasztaló könyv, amelyet a gyászoló családnak odaadhatnának, mert ezt a lelkipásztoroktól igénylik a halállal szembeni vigasztalást kereső keresztyén emberek.³⁴

³⁰ FAZAKAS: A haldoklás szociokulturális kereteinek változásai, 45.

³¹ i. m., 54.

³² BUTLER: *The art of dying well*, 9.

„I am not suggesting we create a new Art of Dying to make death somehow perfect. Perfection is not a goal of art; its an ambition of technology and science. Arts are improvised out of the limited, imperfect materials at hand. A modern Art of Dying will not make the end of every life painless, but it can make it bearable, shared, and even, in its own way, beautiful. here is a compass and the beginnings of a map.” (Szerző saját fordítása.)

³³ FAZAKAS: A haldoklás szociokulturális kereteinek változásai, 54.

³⁴ SZEBIK: Temetési szolgálatunk a gyakorlatban, 614.

Ezt a véleményt fogalmazta meg a 18. században Hevessy Sámuel is, amikor könyve megírása okára mutatva így fogalmaz az *Elöl-járó beszéd*ben:

„Főbb és kiváltképen való okaim azért, ezek vóltanak. a. Halandó vóltomnak meg gondolása, és ezen elmélkedések által magamnak naponként a bódog ki mulásra való készítgetésem. b. Pásztori hivatalom, melly szerint mint más Lelki Pásztoroknak, ugy énnekem is kötelességemben áll, hogy ne csak közönséges helyen, hanem magánossan is kivált beteges ágyokban Halgatóimat a bódogul való ki mulásra készítsem, és arra mentül világossabban lehető utat mutassak; annyival is inkább c. mert tapasztaltam az embereknek idvességeknél munkálkodásában és azzal együtt járó bódogul lehető halálokra való készületekben, gondatlanságokat és tunyaságokat. Noha valami az Ég alatt vagyon, mind álhatatlana az, és kétséges kimenetelű. De ez: kétség nélkül való igazság, hogy néki meg kell egyszer halni, mivel pedig ezen bizonyos dolognak, bizonytalan az emberekre nézve, ideje helye, és módgya, semmiben nem kellene a nap alatt olyan foglalatosnak foglalatosnak lenni, mint a bódogul való meghalásnak Mesterségének tanulásában és gyakorlásában.”³⁵

Kitűnik ebből, hogy éppen az a személyesség a célja az *Ars Beate Moriendi* című munkájának, amelynek igényét a 20. században Szabik Imre fogalmazza meg, és amelyre utal Fazakas Sándor is a 21. század keresztyén emberére nézve.

Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy nemrégiben megjelent Bellarmin Szent Róbert: *A jó halál mesterségéről című könyve*³⁶ Alácsi Ervin János fordításában, amely műre Hevessy Sámuel is hivatkozik az *Elöl-járó beszéd*ben, mint egy nagy és éles elméjű szerző által írt oktató és imádságos könyvre. Ennek okán igyekszem felmutatni, hogy református részen is volt példa és igény is olyan jellegű műre, amely oktató kézikönyvként segítségére volt azoknak, akik számára a 18. században még fontos volt a halálra való felkészülés. Ennek megerősítésére Polcz Alaine meghatározó véleményét is figyelembe kell venni, aki éppen erre a könyvre hivatkozik, a következőképpen:

„A haldokló ellátásának, lelki vezetésének komoly vallási hagyományai vannak. Íme egy könyv címe 1750-ből: *Ars beate moriendi*. „Az az Boldogul-való meg-halásnak művészete...

³⁵ HEVESSY: *Elöl-járó beszéd*, in uő: *Ars beate moriendi*, azaz: boldogul való meghalásnak mestersége.

³⁶ BELLARMIN: *A jó halál mesterségéről*, Gödöllő, Sursum Kiadó, 2021

Melyben le-rajzoltatik, Miképpen kellessék embernek, mind egészséges mind pedig beteges korában Magát és Felebarátyát az boldogul való kimúlásra el-készíteni.”³⁷

Az, hogy Polcz Alaine, mint a téma nemzetközileg is elismert szakértője, méltónak tartja példaként felhozni Hevessy Sámuel ars moriendijét, arra enged következtetni, hogy ismert és meghatározó kézikönyv volt a halállal szembenező és a gyászra készülő vagy gyászban lévő ember számára.

1.3. Az *ars moriendi* mint a jó halálra vezető oktató- és imádságoskönyv

Az ars moriendi kifejezés egy középkori, pontosabban középkori eredetű műfajt jelöl, amelybe a halálra való felkészítő műveket soroljuk. Ezeknek a műveknek legkorábbi példája a Canterbury Anzelmnek (1033 k.–1109) tulajdonított úgynevezett anzelmi kérdések, amelyet a haldoklónak tettek fel a halálra való felkészítés alkalmával. Ittész Gábor szerint azonban az ars moriendi, szűkebb értelemben, egy konkrét műre vonatkozik, a *Speculum artis bene moriendi* című könyvre, melynek szerzőjét sokáig ismeretlennek tartották, de amelyről Rudolf Rainer 1952-ben bebizonyította, hogy szerzője Nicolaus von Dinkelsbühl bécsi teológus, a konstanzi zsinat utáni vagy esetleg még alatti évekből.³⁸ Ennek angol nyelvű változata 1450 körül jelent meg *The Book of the Craft of Dying* címen, mely Virág László fordításában magyarul is elérhető *Ars Moriendi – A meghalás művészete* címen. A *Speculum* nagyon népszerű könyv volt a középkorban, számos nyelvre lefordították, elterjedtségét pedig jól mutatja, hogy Európa-szerte háromszáz kéziratos példány maradt fenn. Erre a hagyományra alapozva, de reformátori szellemben írta meg Luther Márton az *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben – Sermo a halálra készülődésről* című művét 1519-ben, mely német és angol nyelvterületen mai napig használatban maradt.³⁹ Ittész Gábor a *Luther sermója a halálra készülődésről (1519) és a középkori ars moriendik. Egy ötszáz éves könyvsiker nyomában* című írásában részletesen foglalkozik a *Sermo* és a *Speculum* hasonlóságaival és eltéréseivel.

Az ars moriendi műfajába tartozó könyvek, amelyek Magyarországon megjelentek, leginkább Luther Márton és Melanchthon Fülöp köreihez tartozó német protestáns lelkészek műveinek fordításai. A legelső ilyen magyarra fordított mű Heltai Gáspár *Vigasztaló koenyuetske*

³⁷ POLCZ: Meghalok én is?, 84.

³⁸ DEÁK: Desperatio, 1.

³⁹ ITTÉZ: Luther sermója a halálra készülődésről (1519) és a középkori ars moriendik, 4–7.

keresztyéni intéssel és tanítással, miképen kelyen az embernek készuelni keresztyéni es boldog e világbol valo kimulásához... című könyve, amely 1553-ban Kolozsváron jelent meg nyomtatásban, ez pedig Johannes Spangenberg nordhauseni lelkipásztor tíz évvel korábban megjelent német nyelvű könyvének a fordítása. Egy évszázaddal később Medgyesi Pál angol nyelvből fordítja le a *Praxis Pietatis* című munkáját, amelyet 1636–1643 között öt alkalommal adtak ki.⁴⁰ Szikszai György *Keresztyén tanítások és imádságok* című munkája 1786-ban jelent meg először, majd az azóta eltelt több mint kétszáz esztendő alatt közel kétszáz kiadást ért meg, és mai napig használatban van a keresztyén emberek mindennapjaiban. A könyv a keresztyén életfolytatás tekintetében nyújt segítséget tanítások és imádságok rendjén, és így természetes módon érinti a halál és gyász kérdését is öt fejezetben, amelyekben az ars moriendi szellemiségében a Krisztus kegyelmében és szeretetében megvalósuló boldog halálra és annak elfogadására igyekszik elvezetni a keresztyéneket. A tanítások esetében a korabeli teológiai álláspontokat követve fogalmazza meg a református meghalás értelmezés tételeit, megfelelően adaptálva a korabeli keresztyén gondolkodáshoz. Az imádságok könnyen érthető és mondható könyörgések, amit jól szemléltet, hogy nemzedékek sora tudta és tudja magáévá tenni azok szavait, gondolatait, a gyász miatti veszteség embert próbáló időszakában is. Véleményünk szerint Szikszai György hagyatékának egyik nagyon fontos eleme az a kijelentés, a maga egyszerűségében is, hogy a keresztyén embernek *imádkozni kell*. A keresztyén embernek az élet minden helyzetében szükségszerű az élet és halál Urával kapcsolatban lenni és maradni az imádság csendjében, de kiemelten fontos a halállal való szembenézés idején az Úrnak kibeszélni fájdalmát és megosztani a vesztesége terhét, kérni az erőt a legnagyobb és legnehezebb harchoz. Az imádságok szükségszerűsége a halálra való felkészülés és a gyász idején az ars moriendi gondolat- és szándékvilágába illeszkedik. Ebbe a sorba kapcsolható be a Szikszai Györggyel kortárs Hevessy Sámuel *Ars beate moriendi, azaz: boldogul való meghalásnak mestersége* című saját munkája, mely eddigi ismereteink szerint először 1752-ben jelent meg nyomtatásban és ami református vonatkozásban egyedül rokonítható teljes egészében az ars moriendivel.

A Nagyigmándi Református Egyházközség 1728-tól Szentgyörgyi János által megkezdett jegyzőkönyvében azt találjuk, hogy a nagyigmándi lelkipásztorok sorában 1747–1846 között a három Hevessy szolgálta az eklézsiát száz esztendőn keresztül, azaz id. Hevessy Sámuel (1747–1771), ifj. Hevessy Sámuel (1771–1812) és Hevessy Pál (1812–1846). Bár Szinnyei József ifj. Hevessy Sámuel nevéhez köti a tanulmányunkban vizsgált művet, annak 1786-os kiadását, és id.

⁴⁰ D. BUZÁSI: 17th century catafalque paintings in Hungary, 98.

Hevessy Sámuelnél nem is említi,⁴¹ a mű első, 1752-es megjelenése egyértelműsíti, hogy ifj. Hevessy Sámuel koránál fogva nem lehetett a tárgyalt könyv szerzője. Ezt támasztja alá Zoványi Jenő, aki id. Hevessy Sámuelhez köti a szerzőséget, és tisztázza a mű megjelenésének dátumát, és jegyzi, hogy az 1786-os pozsonyi megjelenés új kiadása a műnek,⁴² amelyet már valóban az ifjabbik Hevessy Sámuel jelentethetett meg, hiszen édesapja 1771-ben meghal.

A könyv szerzője tehát id. Hevessy Sámuel (1710–1771) református lelkipásztor, aki Debrecenben 1725-ben lépett a tógátusok sorába, 1735-ben Utrechtben tanult, 1737–1747 között Takácsiban, majd 1747-től haláláig Nagyigmándon volt lelkipásztor. Az ars moriendivel való kapcsolata talán éppen az utrechti egyetemen alakult ki, és ezen ismereteit aztán hazatérve alkalmazott is szolgálatában.⁴³

Kutatásunk során három évhez köthető megjelenést tudunk igazolni. A mű először 1752-ben, majd 1753-ban jelent meg. Bár maga a szöveg nem változik, a műben használt nyomdai díszítések arra utalnak, hogy 1753-ban több újranyomás is készült a könyvből. Az 1786-os kiadás az előző két kiadással ellentétben, ahol nem jelenik meg a kiadás helye vagy a nyomda/nyomdász neve, már jelzi, hogy a munka Pozsonyban és Kassán, Fűskuti Landerer Mihály nyomdájában készült.

Zvara Edina a Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvjegyzékében egy 1753-as példányról tesz említést, amelyik – mielőtt a gimnázium könyvtárába került volna – 1775-től a Hódmezővásárhelyi Református Eklézsia tulajdonát képezte.⁴⁴ Az Evangélikus Országos Könyvtárban egy 1753-as példány található (R. 1.288), a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtárában egy 1753-as példány (0–2973), a Pápai Református Nagykönyvtárban egy 1786-os kiadás, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában 4 példány lelhető fel, melyből három 1753-as kiadás (H211, H154, H260) és egy 1786-os kiadás (H496). A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában mindhárom kiadásból találunk egy-egy példányt: 1752 (B1298), 1753 (B1755), 1786 (B1299). A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában van 2 példány 1753-ból (D199, a.878), de a mohácsi múzeumba is került egy példány: „A Mohácsi Múzeum gyarapodása. Ajándékozás útján: [...] Szabó Mária: Ars beate moriendi, azaz Boldogul való meg- halásnak mestersége 1753[...]”⁴⁵

⁴¹ SZINNYEI: Hevessy Sámuel, 850.

⁴² ZOVÁNYI: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon, 257.

⁴³ SZINNYEI: Hevessy Sámuel, 850.

⁴⁴ ZVARA: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században, 85–86.

⁴⁵ ZSUZSITS: A Mohácsi Múzeum gyarapodása.

A kutatás során 15 példányt találtunk,⁴⁶ ami elég mérvadó az elterjedtségét tekintve, ha figyelembe vesszük, hogy a *Speculum* egész Európa-szerte 300 példányban és különböző nyelvekre lefordítva maradt fent, és ez alapján Ittész Gábor nagyon népszerűnek nevezi. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a lapbejegyzések szerint magántulajdonból kerültek a könyvek a könyvtárakba, és több esetben az adott példány lapbejegyzései szerint több tulajdonosa is volt a könyvnek.

A könyvrajstromok is jegyzik a művet, ami szintén arra enged következtetni, hogy egy meghatározó jellegű kiadványról van szó, nem pedig egy olyan magánkiadásról, ami csupán a szerző számára volt fontos. A kutatás során a következő könyvjegyzékekben találtunk rá a nevezett műre: V. Ecsedy Judit (szerk.): *Magyarország bibliographiája, 1712-1860. VIII. Függelék. Nyomda- és kiadástörténeti mutató* (Magyarország Bibliographiája, 1712-1860, 8.),⁴⁷ Markos Béla (szerk.): *Magyarország bibliographiája, 1712-1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1-5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712-1800 között megjelent nyomtatványokhoz* (Magyarország bibliographiája, 1712-1860, 6.)⁴⁸ és Petrik Géza (szerk.): *Magyarország bibliographiája, 1712-1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföld megjelent nyomtatványoknak. Első kötet* (Magyarország bibliographiája, 1712-1860. 1.).⁴⁹

Nem könnyű elhelyezni ezt a művet a református identitás miliőjébe, hiszen az élet Urában és a halált legyőző Krisztusban hívő református keresztyéneknek minél kevesebbet kell a halálról tudni és beszélni. Valamennyit mégis kell, hiszen a halál, csak, mint utolsó ellenség töröltetik el, addig pedig legitim dolog felkészülni az ellenséggel való szembenézésre. Helyénvalónak találjuk megemlíteni Baranyai Bélának a Bellarmin Szent Róbert *A jó halál mesterségéről* című könyvéhez írt ismertetőjében megfogalmazott véleményét, miszerint már abban a korban is sokan úgy éltek, mintha soha meg nem halnának. Napjainkra ez a magatartás általánossá vált, még a keresztyén hívek is oly mértékben elmerülnek a mindennapi ügyeik intézésében, hogy meglepődnek, amikor kiderül, „nincs már előre, csak felfele”. A 16. században még úgy látták, hogy a halál megszabadít az élet nyomorúságából, manapság azonban körömszakadtáig ragaszkodunk az élethez, elfelejtve, hogy a jó halál vezet át az örök életbe. „Legyetek tehát éberek, mert nem ismeritek sem a napot, sem az órát” – idézi Baranyai Béla a Mt 25,13-at, és utal arra, hogy Bellarmin Szent Róbert is a

⁴⁶ A dolgozat szerzője tulajdonában is van egy 1753-as kiadás.

⁴⁷ V. ECSÉDY: Magyarország bibliographiája 1712–1860, 8. kötet.

⁴⁸ MARKOS: Magyarország bibliographiája, 1712–1860, 6. kötet.

⁴⁹ PETRIK: Magyarország bibliographiája, 1712–1860, 1. kötet.

halál folytonos emlékezetére hív, és ha komolyan vesszük az életet, intelmeit mi sem hagyhatjuk figyelmen kívül.⁵⁰

Hasonló módon fogalmaz a halálra való felkészülésről Donald F. Duclow, amikor a római katolikus ritualitáshoz tartozó *ars moriendi* gondolatának és gyakorlatának elterjedéséről azt írja, hogy az *ars moriendi* két eredeti változata a halálra való felkészülésről szóló keresztény művek hosszú hagyományát indította el. Ez a hagyomány elég széles volt ahhoz, hogy ne csak római katolikus írók, hanem reneszánsz humanisták és protestáns reformerek is részt vegyenek benne, akik mindannyian sajátos történelmi körülményeikhez igazították az *ars moriendi*-t. Ugyanakkor szinte valamennyi szerző egyetértett abban az alapvető változtatásban, hogy a haldoklás művészetét egy tágabb értelemben vett életművészetbe helyezték, amely maga is megkövetelte a következő *memento morit*, vagyis a saját halál tudatosítását és az arra való felkészülést.⁵¹

A protestáns reformerek sorába sorolhatjuk Hevessy Sámuel is, aki a maga korában, a történelmi és nyilván a felekezeti körülményekhez igazítva, szükségesnek látta, hogy segítő könyvet írjon azok számára, akik fel akarnak készülni a halálra.

A felkészülés elmaradása vagy annak határozott negligálása esetében Polcz Alaine figyelmeztetőleg megemlíti, hogy az ember védekező mechanizmusa nagyon erősen működik, és ezért kerülnek sokszor sokkos állapotba a gyászolók, mert nem tudják felfogni a halált, a lélek ezzel védekezik a feldolgozhatatlan, az elviselhetetlen ellen, de ha a haldoklóval együtt elvégzik a felkészülést, akkor ez fogódzókat, kapaszkodókat nyújt. A rítus ugyanis utat mutat, az összetartozást és összetartást erősíti, segít elkerülni a káoszt, megmutatja a kivezető ösvényt és a megsemmisítő élményeket elfogadhatóvá teszi. Emlékeztetésként megállapítja, hogy hajdanában a kereszténység is pontosan tudta, hogyan kell felkészíteni, hogyan kell segíteni a haldoklót a kísérőknek, és mit jelent ez az összefonódás, mert az *ars moriendi* ismert volt és oktató kézikönyvként használták.⁵²

Nagy Károly Zsolt, a jelenre nézve, elmarasztaló gondolatokat fogalmaz meg, amikor a gyászszokások és az *ars moriendi* hathatós segítségének elodázásával kapcsolatosan így ír:

„sikeresen felszámoltunk szinte minden olyan eszmét és közösségi stratégiát, amellyel, ha legyőzni nem is tudjuk, de értelmet adhatunk a halálnak. Eltűntek – sokszor épp a felvilágosultan

⁵⁰ BARANYAI: Legyetek tehát éberek!

⁵¹ DUCLOW: *Ars moriendi*.

⁵² POLCZ: Együtt - a halálban és a gyászban, 37.

babonák ellen küzdő lelkészek jóvoltából – az olyan testileg-lelkileg „egészségtelennek” kikiáltott halottas szokások, mint a virrasztás. A modern ember azután a haldoklót is eltávolította a közösségtől, és magányos agóniára kárhoztatta, de a közösséget is megfosztotta a haldoklással, az élet végességével, de a halál átmenetjellegettel való szembesüléstől is. A haldoklásnak hosszú századokon keresztül megvolt a maga rítusa – ezt foglalja össze az *ars moriendi* –, liturgiája, amely az elmenőnek és az itt maradóknak is utat mutatott, biztonságot adott.”⁵³

A pszichológiai és teológiai álláspont egy olyan létező, alkalmazható és hatásos nyomvonalra mutat rá, ami egyfajta igényként jelentkezett az elmúlt századok során, és amelyre vallásos vonalon volt válasz. Ennek a nyomvonalnak a megtartását fedezhetjük fel, ha a *Speculum* és Hevessy Sámuel művét megvizsgáljuk és összehasonlítjuk.

1.4. A *Speculum* és Hevessy Sámuel művének közös vonásai

A kutatás során nem végezzük el Hevessy Sámuel *Ars beate moriendi* munkájának teológiai elemzését, csupán arra vállalkozunk, hogy a *Speculum*mal való összehasonlítás rendjén, néhány ponton rámutassunk arra, hogy Hevessy Sámuel könyve református kontextusban, de az eredeti *ars moriendi* célját és gyakorlatát követve került az olvasók kezébe, hogy segítséget kapjanak a halálra való felkészülésben.

A halál, meghalás témájával foglalkozó szakirodalomban meglehetősen sokszor találkozunk azzal a gondolattal, hogy korunkban az ember úgy él, mintha a halállal soha nem kellene szembenéznie, idegenkedik tőle, és ha lehet, távol tartja magától még csak az említését is. Hevessy Sámuel azonban arról számol be, hogy a 18. század embere számára is

„szomorú annak még -tsak emlékezeti-is az ember előtt, ugy annyira, hogy nem örömet kíván arról hallani, sőt ha reméltelen a halálról való beszéd elől adgya magát, azonnal az ember megháborodik, és színes ábrázatya megváltozik, mint midőn a Krisztus az ő Tanítványinak kereszt-viselésekről és halálokról jövendőlt volna, a szomorúság elfoga sziveket Ján. 16 2-6...”⁵⁴

Ezért elsősorban tudatosítania kell, hogy a halál elkerülhetetlen, előbb vagy utóbb mindenkinek szembe kell néznie vele. Ezt Hevessy Sámuel így fogalmazza meg:

⁵³ NAGY: Halál, hol a te fullánkod?.

⁵⁴ HEVESSY: Elöl-járó beszéd, in uő: *Ars beate moriendi*, azaz: boldogul való meghalásnak mestersége.

„e Mesterség meg-tanulásának hasznos és szükséges vóltat tanittya moriendi necessitas, a meg-halásnak szükséges vóltat;”⁵⁵ Könyve első szakaszában pedig azt írja: „a halál a természetnek le-rontója, a léleknek kedves szállásától a testül való elválása, Isten átka, sokakra nézve a pokolnak elől-járó poroszlója; de akár minémű legyen annak formátlan ábrázattya, min azon által egykor ugyan tsak szemben kell azzal mindennek szállani, és mint utolsó ellenséggel meg kell azzal hartzolni.”⁵⁶

A *Speculum* ezzel kapcsolatosan így fogalmaz:

„És mivel, mint az elmondott, a halál elől semmiképpen nem tudunk sem elmenekülni, sem azt elkerülni, sem kérlelhetetlen szükségszerűségét és eljövételét megváltoztatni, következésképpen el kell fogadnunk halálunkat, amikor Isten akarja, készségesen és örömmel, zúgolódás és ellentmondás nélkül, lelkünknek ereje és bátorsága révén, amit az értelem és az igaz belátás igazgat és kormányoz; bár a hús gonosz érzékisége és gyarlósága természetes módon zsémbel és tör ez ellen.”⁵⁷

Lucius Annaeus Senecát idézve a mű azt a fontos megállapítást teszi, nyilván az ars moriendi ritualitásának szükségességét aláhúзва, hogy ha az ember meg akar menekülni a halálfélelemtől, annak szorongattatásától, akkor nem másutt kell lennie, ha érkezik a halál, hanem másvalakinek.⁵⁸

A felkészülést mindkét mű az egész emberi életre nézve ajánlja, így észrevehető, hogy az ars moriendi célja nem a haldoklás folyamatában való segítségnyújtás csupán, hanem egy életszemlélet, amely megváltoztatja az ember gondolkodását a halálról, és ami még fontosabb véleményünk szerint, a saját haláláról. A *Speculumban* erről így olvashatunk:

„E tudás minden tudás között a leghasznosabb, amely tudásban főként a vallásos embernek kell elmélyednie, jobban, mint másoknak, nap mint nap [...] Mindazonáltal minden világi embernek, akár írástudó, akár laikus, akár felkészült a halálra, akár nem, szükségképpen meg kell halnia, amikor Isten akarja. Következésképpen mindenkinek, nemcsak az egyháziaknak, hanem minden jó és hívő kereszténynek, aki éberén és megfelelő módon kíván meghalni, ilyen módon

⁵⁵ uo.

⁵⁶ HEVESSY: *Ars beate moriendi*, 2.

⁵⁷ COMPER: *Ars Moriendi*, 10.

⁵⁸ uo.

kell élnie és önmagát ilyen módon kell birtokolnia, hogy nyugodt lélekkel halhasson meg, amely órában csak Isten akarja.”⁵⁹

Hevessy Sámuel *A halálhoz távolabb-való készületeiről* című részben azzal indítja gondolatmenetét:

„Hogy bóldogúl lehessen halálod, egész életedben készüly arra, [...] és így mindenkor készen várjad az Urnak el jövetelit, Luk. 12. 40. (b) jusson eszedben az-is, hogy minden bizonyal lészen Itelet, mellyet ha értelemmel meg-gondolsz, lehetetlen hogy félelem ne származzék benned, hogy ama rettenetes Itélő Birónak eleiben kell állanod a számadásra; de azt a félelmet meg-enyhéti benned, ha egész életedben félelemmel és rettegéssel munkálkodtad idevsségedet, 2Kor 7. 1.2. Petr. 3. 11. 12...”⁶⁰

Tulajdonképpen egy preventív életgyakorlatra mutat rá mindkét mű, ami segítséget nyújthat a halálfélelemmel szemben, oly módon, hogy az ars moriendi az emberi élet részeként tárja az ember elé a halál valóságát, Isten kegyelmének, a feltámadásnak és az örök élet elnyerésének kontextusában és meghatározottságában.

A Speculum A második fejezet a halálán lévő ember kísértéseiről című részben tárgyalja az öt kísértést és ellentétpárjaként a megoldást, az ellenszert, mint a hitetlenség és hit, a kétségbeesés és remény, türelmetlenség és türelem, gőg és alázat, a mulandó javakhoz való ragaszkodás és a világtól való elfordulás. Ezt Hevessy Sámuel munkájában nem alkalmazza, de helyenként érinti ezeket a kérdéseket. A hitetlenség és hit kapcsolatára nézve így tanít könyvében:

„Halálodhoz közelitvén szükséges hitedet meg-erősíteni, mert noha minden kísértetek akkor elől állanak, de ha több nem vólna is, az ördög vigyáz arra az időre, mellyben tudgya, hogy ember mind testére mind lelkére nőzve igen erőtelen, ebben az állapotban lévén erősítsed-meg hitedet [...]”⁶¹

A hit megerősítésének eszközeiként azt ajánlja, hogy a halálhoz közeledő ember először emlékezzen Isten jótetteiről, melyeket életében tapasztalt, másodszor elmélkedjen Isten ígéreteiről, melyeket a Szentírásban adott, hogy nem hagyja el az övéit még a halál árnyékának völgyében sem, harmadszor jusson eszébe Krisztus szenvedése és halála, hogy így nyertünk bűnbocsánatot,

⁵⁹ i. m., 11.

⁶⁰ HEVESSY: *Ars beate moriendi*, 6–8.

⁶¹ i. m., 23–24.

és mert legyőzte a halált, nem kell félnünk tőle, negyedszer éljen az úrvacsorával.⁶² A hit megerősítése érdekében hitvallás által, ajánlja az anzelmi kérdéseket is. Kijelenti, hogy a halálos betegségben lévő ember, míg tud beszélni, ne szűnjön meg vallást tenni üdvözítő igaz hitéről, ezért volt gyakorlatban a korai gyülekezetekben a Canterbury Anzelmnak tulajdonított kérdések feltétele a haldoklók számára, melyek így jelennek meg Hevessy Sámuel művében:

„Atyámfia: Örölszé azon, hogy a Keresztyén hitben halsz-meg? felelt Örülök. Megvallodé, hogy nem éltél olly jól mint kellett vólna? Meg-vallom. Bánodé azt szíved szerint? Bánom. Vagyoné akarod életed megjobbítására, ha még tovább élnél? Vagyon. Hiszedé azt, hogy az Istennek Fia ugymint a Jésum Krisztus te éretted hólt meg? Hiszem. Hiszedé azt, hogy másképen nem idvezülhetsz; hanem tsak annak halála által? Hiszem. Adszé azért ő néki hálákat tellyes szivedbül? Adok. Adgy hát hálákat ő néki még benned vagyon a lélek, és a te bizodalmatat egyedül ő benne helyeztessed.”⁶³

Ugyanezeket a kérdéseket találjuk meg a *Speculum*ban is, ami azonban további kérdéseket is ajánl a nemes Írástudó, Párizs Kancellárja nyomán.⁶⁴

Hasonló módon mindkét műben előírásként megjelennek az imádságok, melyeket a haldoklónak és a haldokló körül lévőknek ajánlanak, előre megírva, hogy azokat használhassák abban az élethelyzetben, amelyben a tudat beszűkül, és a tehetetlenség érzése telepszik az emberre. Nagyon fontosnak tartjuk, hogy mindkét mű jelzi, hogy a haldokló mellett embereknek kell lenni, akik részt vesznek a haldoklás folyamatában. Ez a rituális közösségi szabályozás azért figyelmeztető jellegű számunkra, mert a már említett *The Art of Dying Well* című könyv első fejezetének végén, miután a szerző leírja, hogy jelenleg az amerikaiak egy negyede egyedül él,⁶⁵ a következő ajánlásokat teszi:

„Ismerd meg a szomszédokat, ápolod a barátságot a fiatalabbakkal, segíts a beteg barátoknak, és találj meg a támogatás és segítségnyújtás útjait.” – valamint – „Légy a családdal egy hullámhosszon. Beszélgetsetek arról, hogy mit jelent neked a jó halál.”⁶⁶

⁶² i. m., 24–26.

⁶³ i. m., 30–31.

⁶⁴ COMPER: *Ars Moriendi*, 21–22.

⁶⁵ BUTLER: *The art of dying well*, 22.

⁶⁶ i. m., 33.

“Get to know neighbors, cultivate friendships with younger people, help friends who are sick, and find ways to mentor and to give.” - “Get your family on the same page. Talk about what a “good death” means to you.”

Tulajdonképpen európai társadalmunkban is komoly kihívást jelent, hogy a közösségben való haldoklás ismét megvalósulhasson, melyben a haldokló és a kísérek egymást segítik, hogy mind az életből távozonak a halállal való szembenézése, mind a hátramaradottak gyásza könnyebb és elviselhetőbb legyen. Meggyőződésünk, hogy erre nézve, akár éppen Hevessy Sámuel református ars moriendijének példáján, egy hitvallási alapon megálló, és a halálra felkészítő, segítő és utat mutató kézikönyv megjelenése nagy hatással lenne. Mivel az ars moriendik századaiban a gyászritusok még szinte teljes értékűen jelen voltak a keresztyének életvitelében, mára azonban kiüresedtek és eltűnőben vannak, megkerülhetetlen, hogy megvizsgáljuk a gyászhoz kapcsolódó szokások biblikusságát, és a kutatásunk eredményeinek figyelembevételével válhassanak részévé az *ars elugendinek*.

Az eddigi eredmények figyelembevételével megállapítható, hogy nagyban segítené a lelkipásztorok munkáját, ha akár a gyászra készülni szándékozó vagy már a gyászban lévő gyülekezeti tagok kezébe adhatna egy ilyen jellegű oktatókönyvet, hogy szentírási háttérrel, teológiai és hitvallási meghatározottsággal arra a régi-új nyomvonalra léphessenek, amelyen járva, ha nem is mentesülnek a gyász elhordozása alól, de kezelhetőbbé és könnyebbé tehetné a halállal és a veszteséggel való szembenézést. Ez a preventív életorientáció mindenképp hozzájárulna a normál gyászfolyamat lezajlásához, és talán így kevesebb vagy könnyebb lefolyású lenne a különböző specifikus gyász. Éppen ezért feladatunk, hogy megvizsgáljuk mit tanít számunkra a Szentírás ebben a kérdéskörben és hogyan hatott ez az ismeret a bibliai kor után egészen addig míg nyomon követhető a keresztyénség életében. Meglátásunk szerint ugyanis egy új munkában helyet kellene kapnia a gyászszokásokkal kapcsolatos biblikus tanításnak, kitekintéssel azokra a tudományokra, amelyek korunkban a gyász kérdésével foglalkoznak.

2. A gyászszokások életképességének íve a bibliai kezdetektől a 21. századig

2.1. Az *ádám* élete és halála az Ószövetségben

A modern, de még inkább a posztmodern kor emberének gondolkodására, felületes megállapítás eredményeként ráfogható, hogy hasonlít az ószövetségi zsidó ember életfelfogására. Abban a tekintetben mindenképp, hogy ezt a földi életet tartja az igaz létnek. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a 19. és 20. században milyen nagy figyelmet kapott a Héber Biblián alapuló halálkutatás, amelyek leginkább a halhatatlanság, az eljövendő élet, a feltámadásról való felfogás fejlődése és az eszkatológia irányába mozdultak el⁶⁷, akkor észrevevessük a racionalitás bélyegét magán hordó modern és posztmodern ember küszködését az élet és halál problematikájával. Meglátásunk szerint azonban legalább a helyes irányba indult el a kutatás, még akkor is, ha nehezen lehet egy irányadó felfogást meghatározni ebben a tekintetben. Kent Harold Richards meglátása szerint ennek oka nemcsak az ószövetségi szövegek által leírt nagy történelmi távlat, hanem a népi és „hivatalos” jahvista látásmód különbözősége is.⁶⁸ Ide illeszkedik Klaas Spronknak az a feltételezése is, hogy az Ószövetség által bemutatott kép nem teljesen fedi a történelmi valóságot, és valószínűsíti, hogy csak az ókori zsidó társadalom egy bizonyos részének a véleményét fejezi ki, a babiloni szabadulás (Kr.e. 587) utáni években, amikor az Ószövetség nagy része leíródott abban a formában, amelyet mi ma ismerünk.⁶⁹ Nehézséget jelent továbbá az az észrevétel is, ami a kutatás során merült fel, mégpedig hogy az ószövetségi élet és halál fogalmának, valamint a halál utáni élet elképzelésének meghatározását megnehezíti vagy éppenséggel ellehetetleníti, hogy az ember nem tud elvonatkoztatni az adott kor szemléletétől és elképzeléseitől, ezért különböző korokban, különböző szemszögből történő vizsgálatok eredményeképpen más-más eredményekre jutottak a kutatók. Csak példaként említendő Kálvin Jánosnak a halhatatlan lélekről való elképzelése, mellyel kapcsolatban Szathmáry Sándor azt írja, hogy „a megváltozott teológiai szemlélet a halhatatlan lelket már régi értelmezése szerint nem vállalja.”⁷⁰

Nincs ez másképpen az ember antropológiai meghatározásának tekintetében sem. Ennek ellenére igyekeznünk kell valamilyen megoldásra jutni e tekintetben is, hiszen meglátásunk szerint

⁶⁷ RICHARDS: Death.

⁶⁸ uo.

⁶⁹ SPRONK: Good death and bad death in ancient Israel, 987–988.

⁷⁰ SZATHMÁRY: Teológiai antropológia dióhéjban, 39.

az értelmezések változhatnak ugyan, de ugyanolyan *ádám* néz szembe nemcsak az élettel, hanem a halállal is, mint az ószövetség embere.

Az ember eredetére nézve, az emberi élet történetének kezdetét tekintve az 1Móz 2,7 ad magyarázatot az Ószövetségben ebben a formában: „megformálta az Úr Isten az embert a föld porából, és élet leheletét lehelte az orrába. Így lett az ember élő lélekké.”

Kathrin Liess véleménye szerint minden életnek az eredete Istenben van, és az élet a Teremtő ajándéka, mégpedig úgy, hogy az 1Móz 2,7-re hivatkozva azt írja, hogy Isten élet lehelete teszi az embereket és állatokat élő lényekké (*living beings*).⁷¹ Grózinger Sándor értelmezése szerint azonban a *rúach chájim* (élet lehelete) az az életerő, ami minden élőben megtalálható, és ez teszi az emberi lelket élőlénné (*nismat chájim*), azaz az ember testét és lelkét a *rúach* egybeforrasztja, és létrehozza az élő embert, az *ádámot*.⁷² Hans Walter Wolf meglátása az, hogy az ember orrába Isten lehelte az élet leheletét, és így élő *nefessé* lett, és ebben az esetben a *nefes* nem lelket jelent, hanem egynek értendő az egész emberi lénnel.”⁷³ De azt is állítja, hogy a *rúachtól* függ az élet és a halál, hiszen az özönvíz története az élőlényeket testnek nevezi, amiben az élet lehelete (*rúach chájim*) van, ami ugyanaz az állatok és ember esetében is.⁷⁴ Ezzel kapcsolatosan figyelembe kell vennünk még Aistleitner József megállapítását is, aki a lélek preegzisztenciájának lehetőségét igyekszik kizárni, amikor figyelmeztet, hogy *nismat chájim* nem *élő lelket* jelent, hanem élet leheletét, azaz a Teremtő nem előveszi a lelket valamilyen lelki gyűjteményből, hanem a belehelés egybeesik az élet kezdetével.⁷⁵ Az ember, azaz *ádám*, az *ádámából*, a föld anyagából formáltatott, és Isten az élet leheletével keltette életre.⁷⁶ Van tehát látható megjelenési formája is, teste, amelyet az ószövetség a *bászár* kifejezéssel jelöl. A *nefes*, *rúach*, *bászár* kifejezések értelmezése során – mint tudjuk – beszélhetünk dichotomikus és trichotomikus emberképről. Klaas Spronk például, Robert Henry Charlesra hivatkozva, azt az állítást fogalmazza meg, hogy a jahvista kor előtt a zsidók a dichotomikus emberképhez ragaszkodtak, azaz úgy gondolták, hogy az ember test és lélek vagy szellem egysége, ezzel ellentétben a jahvizmus pedig a trichotomia gondolatát támogatta, ami különbséget tesz a lélek és a szellem között. Ezek a különböző értelmezések más-más lehetőséget biztosítottak a halál utáni élet elképzelése tekintetében. Így juthatott Johannes Pedersen a monisztikus zsidó gondolkodás

⁷¹ LIESS: Life.

⁷² GRÓZINGER: A feltámadás hite az Ószövetségben, 5.

⁷³ WOLFF: Az Ószövetség antropológiája, 26.

⁷⁴ i. m., 55.

⁷⁵ AISTLEITNER: Az ószövetségi „élet”-fogalom, 25.

⁷⁶ HAMAR: Ádám, 11.

bemutatására, mely szerint a halott az exitus után még mindig egy lélek, csak elvesztette anyagát és szilárdságát, de van valamilyen bensőséges kapcsolata a testtel. Carl Grüneisen állítása is ekképpen fogalmazhatódott meg azzal kapcsolatosan, hogy a lelket a halál után nem lehet a létezés valamilyen formájának tekinteni. Klaas Spronk végkövetkeztetése azonban az, hogy a zsidók ugyan tudtak az ember egy halhatatlan, spirituális részéről, ami elhagyja a testet a halál után, de az Ószövetségből nem kapunk egy tiszta képet erről.⁷⁷

Véleményünk szerint, az *ádám*-kép leghelyesebb értelmezéséhez akkor jutunk, ha Hans Walter Wolf eredményeit vesszük figyelembe. A *nefes*, *rúach* és *bászár* gazdag jelentéstartalmának bemutatása után ugyanis Hans Walter Wolf arra a következtetésre jut, hogy a *nefes* is és a *bászár* is magára az emberre utal, a *rúachot* pedig teo-antropológiai fogalomnak kell tekintenünk.⁷⁸ Az ember tehát test-lélek, van egy materiális és egy immateriális része, a *rúach* pedig Isten életet adó cselekvésének kifejezője. Az ember antropológiai meghatározásának összefoglalása hadd álljon előttünk Rózsa Huba megfogalmazásában:

„Mindent összevetve a test (*baszar*) és a lélek (*nephes*) mindegyike jelentheti az egész emberi valóságot, és nem az emberi valóság két önálló részösszetevőjét. Árnyaltabb jelentésben a lélek (*nephes*) az életet, a szellem (*ruach*) az életerőt fejezi ki, amelyek révén minden élőlény él, távozásuk viszont a halált jelenti, de sem a *nephes*, sem a *ruach* nem rendelkezik a testi valóságtól független önálló léttel. [...] A halotról sohasem, mint szellemről vagy szellemi lényről gondolkodtak, hanem mint láthatatlanná vált emberről, aki az alvilágban evilági létét folytatja, még ha más formában is. Az elmondottakból az is következik, hogy antropológiailag az emberi valóságnak nincs halhatatlan alkotórésze, hanem egész lényében Isten teremtő tette szorult, hogy a halál után új életre támadjon.”⁷⁹

2.2. Az *ádám* és a feltámadás

Figyelemre méltó megállapítása Klaas Spronknak az, hogy az ókori Közel-Keleten a zsidó kultúra, ahogyan azt az Ószövetség megörökítette, különleges helyet foglalt el, abban a tekintetben, ahogy a halálról és a halál utáni létezésről gondolkodott. Ennek ellenére azt állítja, hogy a feltámadás

⁷⁷ SPRONK: Beatific afterlife in ancient Israel, 30–32.

⁷⁸ WOLFF: Az Ószövetség antropológiája, 49–53.

⁷⁹ RÓZSA: A halál és az ember halál utáni sorsa, 32.

gondolata csak az Újszövetségből ismert, és a zsidó gondolkodásban csak a Kr.e. 2. század vége felé lelhető fel, hiszen azelőtt az ókori zsidók más szokások szerint birkóztak meg a halállal.⁸⁰

Kathrin Liess a Zsolt 104,29-re hivatkozva azt írja, hogy Isten az életet adó leheletét visszavonja, akkor az elő-lények elvesznek, megszűnnek élni, meghalnak, azaz Isten az élet, de ugyanakkor a halál Ura is. Az élet azonban az Ószövetség szemszögéből nézve nem egyszerűen egy fizikai létezés, hanem az élet lényege az Istennel való közösség.⁸¹ Az Isten uralma kiterjed az életre és halálra egyaránt, felette áll mindannak, ami a teremtett mindenséget jelenti, benne az emberrel, így az emberi értelem nem fogadta el, hogy a teremtett *ádám* megszűnjön létezni a halál állapotának beálltával, tudta, hogy

„az ember [...] Isten teremtménye, a lélek visszaszáll Istenhez, a test a földbe jut. De mi a lélek további sorsa? És mi a test további rendeltetése? Mindezek a kérdések égetik az emberi lelket, amikor verejtékes arccal, Isten szeretetétől eltelve rója életének útjait és viseli a megpróbáltatások testet és lelket sebző jármát.” – vallja Grózinger Sándor.⁸²

Klaas Spronk előbbi véleményét, hogy az ókori zsidó gondolkodásban és az Ószövetségben nincs jelen a feltámadás gondolata vagy hite, és más szokások szerint birkóztak meg a halállal, Szathmáry Sándor és Grózinger Sándor nem osztja. Szathmáry Sándor alátámasztja azt a megállapítást, melyről már többször volt szó, hogy koronként változik egy-egy teológiai kérdésnek a megítélése, sőt azt írja, hogy az ószövetségi halál utáni életről való elképzelés terén a legtöbb az ellentét „a régebbi és az újabb teológusok, illetve ezek gondolatai között.”⁸³ Témánk tekintetében nem kívánunk e kérdésben részletes vizsgálatot folytatni, csak rámutatni azokra a kutatásokra, melyek eredményei a fejlődés alatt álló ószövetségi feltámadáshit meglétét mutatják.

Szathmáry Sándor véleménye az, hogy az ószövetségi ember, az *ádám*, ugyan Jahvét élet és halál urának tartotta, de ez a hit nem oldja fel semmilyen mértékben azt a megállapítást, hogy a halál egy olyan végleges határ, amely az embert elválasztja az élettől és az Istennel való közösségtől. Ezzel azonban még nem szólal meg minden az ószövetségi istenhitnek a halállal és a halál utáni léttel kapcsolatos felfogását illetően.⁸⁴ A zsidó ember számára ugyanis nem volt kétséges, hogy valósága nem szűnik meg a halállal, hitt abban, hogy valamilyen formában tovább él, és inkább az foglalkoztatta, hogy milyen a halál utáni lét. A bibliai hagyomány nem húz

⁸⁰ SPRONK: Good death and bad death in ancient Israel, 987–988.

⁸¹ LIESS: Life.

⁸² GRÓZINGER: A feltámadás hite az Ószövetségben, 6.

⁸³ SZATHMÁRY: *A reménység etikája*, 35.

⁸⁴ uo.

határozott határvonalat az e világi és a túlvilági létforma között, azaz az *exitust* nem tekinti a halál időpontjának, hanem az életet és a halált párhuzamosan működő erőnek fogja fel, amelyek hatnak egymásra. A halál utáni élet felől való bizonytalansága azonban abból a képből is kiolvasható, hogy a halál utáni létet úgy tekinti, mint ami árnyéka a földi létnek, az ember is csak egy árnyképe az élő embernek.⁸⁵

Grózinger Sándor előbb az ószövetségi ember feltámadás hitének esetleges sejtéséről beszél, és példaként erre a következő lókusokat hozza fel: „Te pedig békességgel mész el atyáidhoz.” (1Móz 15,15) és „őseidhez takaríttatsz, amint Áron, a testvéred is meghalt a Hór-hegyen, és népéhez takaríttatott.” (5Móz 32,50). Majd utal Illés és Elizeus feltámasztó csodáira, melyek – véleménye szerint – jelentőséggel bírnak arra nézve, hogy bizonyítékoknak is tekinthetők a feltámadás lehetőségének hitéről, de Jób könyve és a Zsoltárok könyve alapján is rámutat egyfajta kezdetleges feltámadáshitre, és a határozottabb formában megjelenő feltámadáshit megjelenését az exilium utáni korra teszi, az Ez 37-re, valamint Dán 12-re hivatkozva, igaz, azzal a megállapítással zárva gondolatmenetét, hogy

„általában ezek a felsorolt bibliai helyek a feltámadás gondolatát sohasem magáért a feltámadáshitéért hirdetik, azért, hogy azt a nép, mint vallási dogmát elfogadja, hanem kettős célzattal: hogy visszatartsák a népet a bálványimádástól, és hogy a megpróbáltatások idején lelket öntsenek csüggedt szívébe.”⁸⁶

Szathmáry Sándor is óvatosan kezeli az ószövetségi feltámadáshit kérdését, és úgy látja, hogy a feltámadásban a teremtés csodája ismétlődik meg, azaz ahogyan az Isten lehelete megérintette a port és megszületett az *ádám*, ugyanúgy teremt Isten Lelke életet a halálból is.⁸⁷ Az Ez 37 kapcsán megfogalmazott véleményében azt állítja, hogy abban a zsidó nép számára a feltámadás képe csak az elveszett reménységnek és a jövő megtalálásának a szemléltetése, de hozzáteszi, hogy az is tagadhatatlan, hogy Isten Lelkének a halálon áttörő hatalmát is megszólaltathatja az ezékieli látomás, ami eddig az ószövetségi nép számára ismeretlen volt.⁸⁸

Az ószövetségi, valamilyen stádiumban lévő, feltámadáshittel kapcsolatos feltételes igemódok – a kutatók megfogalmazásaiban – tekinthetők bizonytalanságnak, de lehetőségnek is arra nézve,

⁸⁵ RÓZSA: A halál és az ember halál utáni sorsa, 33–34.

⁸⁶ GRÓZINGER: A feltámadás hite az Ószövetségben, 8–27.

⁸⁷ SZATHMÁRY: A reménység etikája, 48.

⁸⁸ i. m., 49.

hogy az Ószövetség szövegeiben fellelhető gyász- és temetkezési szokásokat más megvilágításba helyezzük.

2.3. A zsidó gyászirítusok és temetkezési szokások különböző megközelítése

Kállay Kálmán bár elismeri, hogy már a jahvizmusban is voltak a feltámadás hitére vonatkozó dispositiók⁸⁹, mégis a zsidó temetkezési szokások tekintetében Georg Beer véleményét fogadja el, mely szerint a zsidó temetkezési szokások eredete a halottól való félelemre vezethető vissza.⁹⁰ Bár gazdag tárházat tárja fel a kötelező temetéssel kapcsolatos gyászszerződéseknek, mégis a legáltalánosabb gyakorlatok közé a ruha megtépését és a *saq* felöltését, a haj eltávolítását és a siratást sorolja.⁹¹ Teszi ezt azért, hogy véleményét megalapozza, mert álláspontja az, hogy a hozzátartozóknak meg kell változtassák külső megjelenésüket, hogy a halott ne ismerhesse fel őket, a siratás esetében azonban erre nem ad konkrét útmutatást.

Szigeti Jenő szintén kötelességként említi meg a halottak eltemetését, a gyászszerződések tekintetében pedig, hasonlóan Kállay Kálmánhoz, több más szokás között a ruha megszagztatását, a zsákruha felöltését, a külső megjelenés megváltoztatását és a siratást említi. Teszi ezt azzal a különbséggel, hogy más magyarázatot társít a rítusokhoz. A zsákruha felöltése esetén megjegyzi, hogy nemcsak a gyászolók viselték, hanem a temetetlen holttesteket is ugyanolyan anyaggal takarták le, ami a sorsközösségvállalás kifejezése volt. Rámutat ezen túl a zsákruha gazdag szimbolikájára is az Ószövetség korában. Ezt öltötték fel ugyanis nagy csapások idején is, de a megaláztatás, az Isten előtti megalázkodás, a bűnbánat jele is volt, vagy éppen az önmegtagadás és vezeklés szimbolikus kifejezésére is használták a zsidók. Az emberi külső megváltoztatására használt rituális cselekedeteket pedig Szigeti Jenő egyszerűen a fájdalom természetes kifejezésének tekinti. A siratás gyakorlatára nézve szűkszavú és leíró jellegű, mégis kivehető, hogy egyrészt a fájdalom kifejeződésének tekinti, amikor a Mik 1,8-ra utal, másrészt sejteni enged, hogy egyfajta – a halottal kapcsolatos – emléktároló jellege is lehetett, amikor úgy fogalmaz, hogy a „jelesebb siratóénekeket hosszú ideig szóban csiszolták tovább az elhunytakra emlékezők.”⁹²

A két különböző megközelítés bemutatása is világossá teszi, hogy milyen nehéz helyzetben van a kutató, amikor az ószövetség korában fellelhető temetkezési- és gyászszerződések tekintetében

⁸⁹ KÁLLAY: Az Ótestamentom felfogása a halál utáni életről, 92.

⁹⁰ i. m., 34.

⁹¹ i. m., 31–33.

⁹² SZIGETI: Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről, 72–73.

vizsgálódik. Bár Kállay Kálmán esetében sem mondható ki, hogy rossz nyomon jár, főleg, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy bármennyire igyekezett Izrael zárt közösségben élni, a környező népek hiedelmei és rítusai hatást gyakoroltak rá, és így egyfajta népi vallásosság jegyeit is felmutatja a hivatalos jahvista vallásgyakorlata mellett.

2.4. A gyászrítusok és temetkezési szokások bemutatásának más lehetőségei

Az Ószövetségben nem a halottól való félelem kap hangsúlyt, hanem sokkal inkább a halálfélelem megléte körvonalazódik (Zsolt 55,5; Zsolt 23,4; Zsolt 18,5; Sir 1,20; Jób 24,17), főleg, ha figyelembe vesszük, hogy az Ószövetség az élet nélküli állapotot úgy fogalmazza meg, hogy a halotról azt mondja „nincsen többé” (Zsolt 103,16), azaz nem tartozik a földi élethez, mert „többé nincs semmi részük abban, ami a nap alatt történik” (Préd 9,8). A halott tehát nem szellem, hanem láthatatlanná vált ember a halál birodalmában. Az embernek nincs halhatatlan alkotórésze, hanem Isten hatalmára van szükség, hogy a halál utáni életre „előjőjön”.⁹³

Az alvilág koncepciója a Szentírásban egyedül az Ószövetségben lelhető fel, főleg a Zsoltárokból, a bölcsesség irodalomból és a prófétai szövegekből. A zsidó nép ez által azt a közelkeleti elképzelést osztja meg, mely szerint a halott tovább él az alvilágban, a holtak birodalmában, ami többek között a menny ellentéte is. (Zsolt 139,8; Jób 11,8; Ám 9,2) Isten az élők Istene, így a halál a halott és Isten közötti eltávolodást hozza magával. Ez a távolság Isten és a holtak, valamint a holtak birodalma között azonban leküzdhető, mert Isten keze elér a holtak birodalmába is (Ám 9,2), és Ő az, aki „öl és elevenít” (1Sám 2,6). A holtak birodalma azonban tabuvá vált az ószövetségi ember számára a jahvizmus hatására, mert a halottal való érintkezést, mind a holttest érintésére nézve, mind a halottidézés gyakorlatát tekintve, megtiltotta a tisztátalanná válás okán.⁹⁴ Láthatjuk, hogy a halál és a holtak birodalma vagy éppen a halál utáni élet igen érzékeny téma az Ószövetségben, melyet az 'mwt' gyök ezer körüli előfordulása is szemléltet. A sok ige- és névszó mintha egy mozgást írna körül, a temetési rituálék éppen ennek a mozgásnak akarnak szabályozott keretet adni.⁹⁵

A halottól való félelem elképzelése helyett, a halálfélelem és a tisztátalanság ószövetségi gondolatának figyelembevételével és a valamilyen formában meglévő ószövetségi feltámadáshit

⁹³ RÓZSA: A halál és az ember halál utáni sorsa, 32.

⁹⁴ LIESS: Death and the Realm of the Dead.

⁹⁵ KÖSZEGHY: A halál arcai az ószövetségben, 36–37.

összefüggésében is érdemes megvizsgálni és osztályozni az Ószövetségben fellelhető, a gyászhoz és a temetkezéshez kapcsolódó ószövetségi szokásokat. Erre az útra lépve azonban figyelembe kell vennünk Jan Christian Gertz megállapításait is, aki azt írja, hogy az Ószövetségben található rítusok és rítusnyomok osztályozása nehéz feladat, de segíthet az a tény, hogy a kultikus tisztaság helyreállítása nagy hangsúlyt kap az Ószövetségben. Ugyanakkor attól sem tekinthetünk el, hogy az Ószövetség szövegeiben található rítusok és rituálék egyrészt adaptáció révén kerültek be az ószövetségi gyakorlatba, másrészt ezeknek a szövegeknek inkább egy mintamutató funkciójuk van, mintsem dokumentációs jellegük.⁹⁶

2.5. Rendszerezési lehetőség az ószövetségi temetkezési szokások és gyászritusok esetében

A fentieket figyelembe véve nem vállalkozhatunk arra, hogy az ószövetségi temetkezési szokások és gyászritusok tárgyalása során oly módon magyarázzuk azokat, hogy értelmezést társítunk a szertartások mellé, és nem végezhetünk egy határozott osztályozást sem, hiszen be kell látnunk, hogy ehhez ismereteink nem elegendőek.

Mielőtt egy rendszerezési lehetőségre rámutatnánk, utalnunk kell Walter Brueggemann nagyon fontos megállapítására, hogy az Ószövetségben felismerhető Izrael kéretlen tanúságtétele is. Olyan dolgokról is beszél, amiről nem kérdezték, és így mint egy jó szándékú tanú, aki a számára fontos részleteket jobban észreveszi, mint más, olyan ismereteket is átad, amelyeket „hivatalosan” nem várnak el tőle.⁹⁷ Szem előtt tartva tehát az előbbieket, az Ószövetség szövegeiben található temetkezési- és gyászszokásokat csoportosíthatjuk a következőképpen: *hivatalos vagy engedélyezett szokások* (pl. eltemetés, ruházat megtépése, böjtölés, zsákruha vagy saq felöltése, siratás), *tiltott rítusok* (pl. halottidézés, test bevagdósása, holttest elégetése) és *figyelman kívül hagyott gyakorlatok* (pl. szem lezárása, balzsamozás, halott melletti tűzgyújtás). Ezt a rendszerezési lehetőséget figyelembe véve, lehetőséget látunk arra nézve, hogy a mindenkori kultuszt irányító szervezet, akár a református egyház implikálódjon a rítusok használatának meghatározásába. Azonban amíg ez várat magára, eligazító jellegű lehet a lelkipásztori szolgálatra nézve, annak tanítói meghatározottságában, az a bibliai tanúságtétel, hogy a sorsközösségvállalás kifejezésére, szimbolikusan, zsákruhát öltöttek a gyászolók. Bár korunk református keresztyén

⁹⁶ GERTZ: Rite and Ritual.

⁹⁷ BRUEGGEMANN: Az Ószövetség teológiája, 504.

közösségei, valamilyen formában igyekeznek még prezentálni a gyászban való közösségvállalást, annak a fekete öltözetben való szimbolikus érzékeltetése egyre inkább kiszorulni látszik a gyakorlatból. Fontosnak tartjuk megjegyezni azt is, amit Jan Christian Gertz fogalmaz meg az ószövetségi rituális cselekedetekkel kapcsolatosan, tudniillik, hogy azoknak mintamutató funkciójuk van. Ez ad lehetőséget arra nézve, hogy az újonnan megjelenő, a dolgozat későbbi részében bemutatott, gyászhoz és temetéshez kapcsolódó szokásokat elhelyezhesse a gyakorló lelkipásztor a halál indukálta miliőben, úgy, hogy azokat biblikus vonatkozásban megvizsgálva igyekszik a helyén kezelni. Azaz, nem tiltani azokat, amelyek bibliai nyomvonalon vagy biblikus minta okán születnek, ugyanis éppen a funkcionalitásuk fontos. Ha nem töltik be azt a feladatot, amelyet a gyászban lévő ember lelki értelemben elvár azoktól, akkor nagyon hamar kikopnak és nem válnak rítussá. Hangsúlyozzuk azonban, hogy nem ez lenne a megfelelő megoldás, hanem az, hogy egy egységes egyházi álláspont kialakítása után, a lelkipásztori szolgálatot ezen a téren is segítő útmutatás legyen elérhető.

2.6. A bibliai kor gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó rítusai

Figyelembe kell vennünk elemzésünk során, amit Arnold van Gennep megfogalmaz a rítus formájával és értelmezésével kapcsolatosan. Arra mutat rá, hogy nehézséget jelent egy-egy konkrét esetben az, hogy pontosan miként értelmezzük a rítust. Már csak azért is, mert ahogyan egy-egy rítus többféleképpen is értelmezhető, úgy az is gyakran előfordul, hogy egy és ugyanazon értelmezés több, formavilágában egészen különböző rítusra is érvényes.⁹⁸

Megfontolva Arnold van Gennep megfogalmazását, megállapíthatjuk, hogy bár a rítusnak van formája és értelmezése is, de éppen a rítusértelmezés problematikussága miatt, a halálhoz és gyászhoz kapcsolódó átmeneti rítusok fejlődésének elemzése során, az adott rítusok értelmezését nem tárgyalhatjuk. A bibliai kor és legtöbb esetben a későbbi korok tekintetében ugyanis, mivel nem találunk magyarázatot társítva a rítusokhoz, tudománytalan lenne az ilyen jellegű munka, ugyanakkor a folklorisztikai kutatások eredményei az egyes rítusokhoz kapcsolódó értelmezések nagy számát mutatják, így lehetetlenné téve egy elfogadható eredményre jutást e tekintetben. Munkánk során így a hangsúly a rítusok formai bemutatására és koronkénti összevetésére kerül, pontosabban a rituális cselekvések és a rituális eszközök vizsgálatára.

⁹⁸ VAN GENNEP: Átmeneti rítusok, 47.

Az átmenti rítusok (*rite de passage*) kifejezés Arnold van Gennep nevéhez fűződik, de a klasszikus értelemben vett átmenti rítusok elmélete tulajdonképpen három alappilléren nyugszik. A három pillér Mircea Eliade 1958-ban megjelent publikációja *Rites and Symbols of Initiation* címmel, Arnold van Gennep *Les rites de passage* könyvének 1960-ban megjelent angol fordítása és Victor Turner *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* 1969-ben megjelent műve.⁹⁹ A tudósok generációja ezt a három szerzőt követve végezte a kutatásait, tovább fejlesztve, hozzátoldva, kritikával illetve vagy éppen alkalmazva az általuk elért eredményeket.¹⁰⁰ Mivel dolgozatunknak nem célja az átmeneti rítusok elméletének bemutatása, sem pedig annak értékelése, ezért csak azokat az elméleti eredményeket használjuk, amelyek a kutatásunkban segítséget nyújtanak. Konkrét segítséget ugyanis ezek a munkák nem adnak, hiszen egyedül Arnold van Gennep foglalkozik a temetéssel kapcsolatos rítusokkal, de nem tesz különbséget a szó szoros értelmében vett vallási és nem vallási rítusok között. Főként primitív népek szokásait írja le, de kifejezetten vallási rítusokat voltaképpen nem említi.”¹⁰¹

Arnold van Gennep véleménye szerint, az ember élete olyan időszakok egymásutánisága, amelyek vége és kezdete azonos rendű egységeket alkot: születés, társadalmi serdülés, házasság, szülővé válás, osztálybeli előrelépés, foglalkozásbeli szakosodás, halál. Ezek az egységek olyan szertartásokkal járnak együtt, amelyeknek mindig ugyanaz a céljuk: hogy meghatározott helyzetből egy másik szintén pontosan meghatározott helyzetbe juttassák az egyént.¹⁰² Ezeket a specifikus szertartásokat vagy rítusokat nevezte el átmeneti rítusoknak, melyeket további három alosztályba sorolt: elválasztó rítusok (*rites de séparation*), határhelyzeti rítusok (*rites de marge*) és befogadó rítusok (*rites d'agrégation*).¹⁰³ Az elválasztó rítusok közé sorolhatóak, érdeklődési körünket figyelembe véve, a purifikációs rítusok (pl. a holttest lemosása, bekenése), a határhelyzeti rítusok közül a virrasztást és a temetést említhetjük, a befogadó rítusok esetében pedig a halotti tort.¹⁰⁴ Természetesen ettől sokkal gazdagabb azon rítusok tárháza, amelyekkel munkánk során találkoztunk, de a rítusértelmezés figyelmen kívül hagyásával, az Arnold van Gennep sémáját megpróbáljuk rávetíteni az általunk vizsgált rituális folyamatokra.

⁹⁹ A magyar nyelven is elérhető könyvek címei: Mircea Eliade: *Misztikus születések*, Budapest, Európa Kiadó, 1999, Gennep, Arnold van: *Átmeneti rítusok*, L'Harmattan Kiadó, 2007 és Turner, Victor: *A rituális folyamat, Struktúra és antistruktúra, A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

¹⁰⁰ STEPHENSON: *Rites of passages*, 7801.

¹⁰¹ VOIGT: *A vallási élmény története*, 153.

¹⁰² VAN GENNEP: *Átmeneti rítusok*, 42.

¹⁰³ i. m., 48.

¹⁰⁴ i. m., 149–161.

Figyelembe véve, hogy a halálhoz való viszony befolyásolja, meghatározza a gyászritusok használatát, akkor ebben a tekintetben eligazító lehet Philippe Ariés megállapítása, aki szerint, a középkortól visszafelé haladva az időben, az embernek a halálhoz való viszonya hosszú ideig állandóságot mutat,¹⁰⁵ ez pedig lehetőséget biztosít arra nézve, hogy a halálhoz és gyászhoz kapcsolódó rítusok esetében is feltételezzünk egy állandóságot, változatlanságot.

A zsidók temetkezési- és gyászritusai vizsgálata során Végh Kálmán megállapítását helyénvalónak találtuk, aki két korszakot különböztet meg e tekintetben. Véleménye szerint,

„ha tiszta képet akarunk szerezni magunknak a zsidók temetkezési szokásairól, két részre kell osztanunk azokat, miket a biblia nyomán elmondhatunk. Az első rész a Kaldeából való kijövetel idejétől az Egiptomba való költözésig tart, a másik az Egiptomból az ígéret földére való visszatérés idején kezdődik és a Megváltó, illetőleg az apostolok idejéig terjed, mit rövidebben így kérdésben formulázhatunk: hogyan temetkeztek a zsidók Mózes előtt és Mózes után?”¹⁰⁶

Czeglédy Sándor is erre az álláspontra helyezkedik, és témánk tekintetében fontos eligazítást is ad, amikor megfogalmazza, hogy amikor egy nép a maga vallását megváltoztatja, az új vallási fokozatra jutva, igyekszik eltörölni az előző fokozatnak még az emlékezetét is. Ettől függetlenül a Mózes utáni korban fennmaradt néhány kétségtelenül az előző korhoz tartozó gyászolási és temetkezési szokás, amit a zsidó nép átvett, mivel nem érezték, hogy a Jahve-kultusszal ellentétben állna. Ugyanakkor néhány ősi sémita vallási motívumnak az emlékezete éppen azért maradt fenn, mert ellenük a Pentateuchus, mely bennük egészséges ösztönnel felismerte az idegen elemet, hatalmas polémiát folytatott.¹⁰⁷

Mindaz azonban, ami megmaradt az Ószövetség szövegében, csupán rítusok és rítusnyomok, és így nem lehet egy rituális folyamatot bemutatni a gyász- és temetkezési rítusok esetében. Annak ellenére, hogy az adatok nem dokumentációs jellegűek, hanem sokkal inkább mintamutató funkciójuk van,¹⁰⁸ mégis lehetőséget nyújtanak egy talán töredékes, de például szolgáló rituális folyamat rekonstrukciójára. Ennek szükségességére pedig éppen Czeglédy Sándor mutat rá, aki elismeri, hogy reménytelennek látszik ugyan a rendelkezésre álló anyagból egy valós

¹⁰⁵ ARIES: *Western attitudes toward death*, 1.

¹⁰⁶ VÉGH: *A holtak iránti kegyelet hajdan és most*, 125.

¹⁰⁷ CZEGLÉDY: *Izrael Mózes előtti vallásának nyomai*, 11–12.

¹⁰⁸ GERTZ, JAN CHRISTIAN: *Rite and Ritual. History of religion. Old Testament*, in: Hans Dieter Betz-Don S. Browning-Bernd Janowski-Eberhard Jüngel: *Religion Past&Present. Encyclopedia of Theology and Religion.*, Leiden-Boston, 2007 (11), 227–228.

történeti képet alkotni a Mózes előtti korról, mégis „ezt a kötelességet, ha módszeresen akarunk eljárni, nem háríthatjuk el magunkról.”¹⁰⁹

A Mózes előtti korról az Ószövetség beszámolóit tekintve nagyon kevés információnk van. Mindazonáltal fellelhetőek azok a leírások, amelyek alátámasztják Philippe Ariés megállapításait, hogy a megszelídített halál korszakában, amely több ezer évet fog át és i.sz. 11–12. századig tart, a halál egy nyilvános és szervezett szertartás volt, amelynek rendjét a haldokló szervezi és vezeti, mert bár sajnálja az életet, de egyben várja is a halált.¹¹⁰ Ribár János ezt a halálszemléleti időszakot nevezi nagyon találóan spirituálisan természetes halálfogadásnak.

„Az Ótestamentum legősibb halál-definíciója az emberi élet természetes befejezésének különleges tartalmát hangsúlyozza. 175 éves volt Ábrahám amikor meghalt, és ezt így fogalmazta meg az ősi szentírási szöveg: „meghalt késő vénségében, öregen, betelve az élettel” (1Móz 25,8). Nem pusztán elmúlt az élet, hanem eltelt, megtelt. Megtelt – egy érési folyamatot feltételez a kifejezés, mintegy Ábrahám kinőtte az életet.”¹¹¹

Az elfogadott és várt exitust megelőzően pedig a haldokló az, aki rendelkezik temetését illetően. Jákób halála előtt magához rendelte Józsefet, és megeskette, hogy nem Egyiptomban, hanem atyái sírjába temesse el. (1Móz 47,29–31) Ezt a gyakorlatot folytatta József is halála előtt. (1Móz 24–26) A spirituálisan természetes halálfogadásnak egy másik jellemvonása, hogy a haldokló lefeküdt és úgy várta a halált. Bár Philippe Ariés azt állítja, hogy az Ószövetség leírásai szerint, másoktól eltérően, a zsidók a fal felé fordultak meghalni, ezt nem fogadhatjuk el, egyrészt azért, mert ő maga nem támasztja alá lókusokkal, mi pedig egyedül Ezékiás királlyal kapcsolatosan találtunk erre nézve utalást a 2Krón 20,2-ben. Ez az egyetlen igehely azonban nem bizonyítja Philippe Ariés állítását, főleg, ha figyelembe vesszük az 1Móz 49,33 tudósítását, mely szerint, „amikor befejezte Jákób a fiainak adott parancsokat, fölhúzta lábát az ágyra. Azután elhunyt [...]”, ahol nincs szó fal felé fordulásról. Azt azonban láthatjuk, hogy ágyon fekvé várták a haldoklók a halált. A halálhírt követő első rituális cselekedetekre nézve az 1Móz 37,34–35 ad rálátást, amikor megtudjuk, hogy József halálhírére Jákób megszaggatta ruháit, zsákba öltözött és gyászolta az ő fiát sokáig. A gyászban pedig részt vesznek fiai és leányai is, akik vigasztalni akarták. Arra nézve, hogy meddig tartott a gyászig különböző adatokat találunk. Amint láttuk, Jákób gyásza sokáig tartott, Ábrahám esetében nincs szó időtartamról (1Móz 23,2–3), József pedig hét napig gyászolta

¹⁰⁹ CZEGLÉDY: Izrael Mózes előtti vallásának nyomai, 14.

¹¹⁰ ARIÉS: Gyermek, család, halál, 359–360.

¹¹¹ RIBÁR: A halál teológiája, 27.

Jákóbot. (1Móz 50,10) A halál beállta utáni első cselekedetek, a holttesthez való viszonyt tekintve, amelyet az Ószövetség szövegei ránk hagytak a patriarchák korából, József cselekedetei Jákób halálakor. Feltehetően az 1Móz 46,4-ben található „és József keze fogja majd le a szemedet” isteni ígéret megvalósulásaként, József lezárta apja szemeit, majd „atyja arcára borult, siratta és csókolgatta őt.” (1Móz 50,1) Ehhez hasonlóan, miután Sára meghalt „bement Ábrahám Sárához, hogy gyászolja és elsirassa őt. Azután fölkelt Ábrahám az ő halottja mellől...” (1Móz 23,2–3), mert ahogyan Végh Kálmán is megfogalmazza, a zsidók a pátriárkák korában is ünnepélyes temetésben részesítették a lélek porhüvelyét,¹¹² azaz gondoskodtak temetési helyről. A megfelelő, azaz illő eltemetéshez szükség volt sírra (*qeber*, *q^eburáh*). Ábrahám éppen ezért vásárolta meg Makpela barlangját, ahová eltemette Sárát. Ez a temetkezési hely családi sírhely lett, hiszen ide temették el Rákhel kivételével a pátriárkákat és mátriárkákat. (1Móz 49, 29–33) Helytálló azonban az a megállapítás is, hogy más ilyen jellegű temetkezési hellyel a Mózes előtti korban nem találkozunk, a zsidók akkori nomád életvitele okán. Az elhunytakat ott temették el, ahol bekövetkezett haláluk, így például Debórát egy cserfa tövében temették el (1Móz 35,8), mások pedig azokban a barlangokban találtak nyugalomhelyre, melyek Palesztinában gyakoriak voltak.¹¹³ Ezt az álláspontot képviseli Kállay Kálmán is, aki azt írja, hogy a zsidók a sírokat nem a földbe vájták, hanem felhasználták sírkamrákul a mészkő hegységekben előforduló sok, természetalkotta barlangot.¹¹⁴ A sírok jelölésére nézve csupán egyetlen adattal találkozunk, amikor Jákób Rákhel emlékére állított emlékoszlopot sírja fölött (1Móz 35,20).

Azt vizsgálva, hogy milyen kellékeket használtak a temetésekhez a Mózes előtti korban, csak József és Jákób esetében kapunk leírást. Holttesteiket bebalzsamozták az egyiptomi orvosok, József holttestét pedig koporsóba is tették (1Móz 50,2.26). Kállay Kálmán szerint, mivel a bebalzsamozást kifejező *hánat* ige nem fordul elő más helyen az Ószövetségben, ezért ez nem lehetett általános szokás a zsidóknál.¹¹⁵ Ezt állítja Végh Kálmán is arra hivatkozva, hogy József megparancsolja az orvosoknak, hogy balzsamozzák be Jákób holttestét (1Móz 50,2), ez pedig azt jelenti, hogy a többi zsidó halottat balzsamozás nélkül és koporsó nélkül temették el, hiszen Kánaán földjén nem tudtak koporsókat készíteni.¹¹⁶ Az újabb ásatások figyelembevételével ezeket a megállapításokat nem fogadhatjuk el, hiszen a késői bronzkor anyagi kultúrájának vizsgálatakor kiderült, hogy a temetkezési szokások sokszínűséget mutatnak. A feltárások rendjén találkozunk

¹¹² VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 125.

¹¹³ uo.

¹¹⁴ KÁLLAY: Az Ótestamentom felfogása a halál utáni életről, 28.

¹¹⁵ uo.

¹¹⁶ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 129.

természetes barlangokba helyezett több halottal, egy sírba helyezett egy halottal, kővel fedett üregekkel, amely feltételezhetően kánaáni eredetű szokás. Ritka jelenség ugyan, de feltártak padkás sírokat (*bench tomb*) is és antropoid szarkofágokat is találtak, amelyeket Kőszeghy Miklós külföldi szokásként vagy friss divatjelenséggként határoz meg.¹¹⁷ Ezen a téren tehát, mai ismereteink alapján nem vonhatunk le határozott következtetéseket.

A Mózes előtti kor vizsgálatakor említenünk kell még Jákób temetésének rendjén a halottas menetet, hiszen az 1Móz 50,7–9 leírása szerint szolgák, vének, Józsefnek, bátyjainak és atyjának egész háznépe, szekerek és lovagok, azaz egy igen nagy sereg kísérte a halottat a temetési helyre. Magát az eltemetési aktust azonban nem ismerjük,¹¹⁸ mert erről nem találunk adatot a Mózes előtti korra nézve. Ezen a ponton kell említést tennünk azokról a gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó rítusokról is, amelyek ugyan a Mózes utáni kor ószövetségi adataiban találhatóak, de feltehetően a Mózes előtti kor rítusmaradványai. Tételesem azokról a rítusokról van szó, amelyeket a jahvizmus tiltó rendelkezései mutatnak be. Ide sorolható a haj vagy szakáll levágásának és a test bemetszésének tiltása (5Móz 14,1), ugyanakkor a halottidézés gyakorlatának tilalma is (5Móz 18,10–11). Ezeket a rítusokat ezen a helyen nem tárgyaljuk, csupán rámutatunk arra, hogy az Ószövetségben belül egy sor olyan, sokszor indirekt utalás található egy népi vallásosságra, ami azt mutatja, hogy sok közös vonás fedezhető fel a kánaánita vallásos gyakorlat és a zsidó vallásos gyakorlat között,¹¹⁹ amelyek a jahvizmus hatására később vagy elvesztették eredeti értelmüket,¹²⁰ vagy eltűntek.

A Mózes előtti korban az élet állapotából a halál állapotába való átmenetet a következő rituális folyamat jellemezte. Már az exitus előtt elkezdődött az elválasztódás. Amikor az ember érezte, hogy közel a vég, megtette előkészületeit,¹²¹ azaz rendelkezett az életben maradók élete felől, de a temetésére vonatkozva is, majd ágyban fekvé várt a halált. A halál beállta után a hírvívó tudomására hozta a nagyobb közösségnek a halál tényét. A halottnak lefogták szemeit, a gyászolók megszaggatták ruháikat, zsákba öltöztek. Nyilvánvalóvá tették, hogy a halott „nincs többé” (Zsolt 103,16; Jób 7,8), nem tartozik a földi léthez, azaz többé semmi részük nincs semmi dologban, amely a nap alatt történik. (Préd 9,8) Az Arnold van Gennep által meghatározott határhelyzeti rítusok tekintetében a siratás, csókolgatás, balzsamozás és koporsóba tétel rítusait említhetjük,

¹¹⁷ KŐSZEGHY: Föld alatti Izrael, 64–65.

¹¹⁸ KÁLLAY: Az Ótestamentom felfogása a halál utáni életről, 28.

¹¹⁹ SPRONK: Good death and bad death in ancient Israel, 987–988.

¹²⁰ SPRONK: Beatific afterlife in ancient Israel, 35.

¹²¹ ARIÉS: Gyermek, család, halál, 357.

majd pedig az eltemetést. Azt azonban egyértelműen nem lehet megfogalmazni, hogy mennyi ideig tartott a határhelyzet, de az adatok tekintetében arra következtethetünk, hogy hosszabb ideig, mint a későbbi korokban. A befogadó rítusok esetében csak az adhat eligazítást, hogy a családi sírokba helyezték el több esetben halottaikat, azaz Jákób is „az ő népéhez takarították” (1Móz 49,33), ami arra enged következtetni, hogy befogadást nyert a holtak közé.

A Mózes utáni korra nézve csak azokat a rítusokat tárgyaljuk, amelyekkel az eddigiekben nem találkoztunk. Mielőtt azonban e rítusok felsorakoztatására sor kerülne, helyesen tesszük, ha figyelembe vesszük Ribár János megállapítását, mely szerint:

„Legelőször egy ősi korszakban spirituális természetességgel vették a halált, majd ezt kiegészítette a törzsi emlékezet, az individuum kibontakozásával megszólalt a halál láttán a bölcséleti szkepszis, de erre válaszolt egy reménység: »Ha elenyészik is testem és szívem, szívemnek kösziklája és örökségem te maradsz Istenem, örökké.«” (Zsolt 73,62) Az a valami, ami a halált túléli, nem valamiféle filozófiai szubsztancia, mint a görögök gondolták, hanem az Istennel való közösség ajándéka. Kialakul a következetes ótestamentumi hit, hogy ha egyszer az Isten párbeszédet kezdett az emberrel, akkor ezt nem fogja megszakítani olyan csekélység miatt, mint a halál.”¹²²

Mivel a rítusok vizsgálatának vallástudományi szempontja kell érvényesülnön, ezért nem hagyható figyelmen kívül Voigt Vilmos megállapítása, mely szerint „minden vallásnak két összetevője van: a hit és a hozzá kapcsolódó szokás.”¹²³ Ennek okán a Jahvéba vetett hit meghatározottságában a szokásoknak is változniuk kell. Ezért folytat polémiát a jahvizmus azoknak a rítusoknak az esetében, amelyek nem egyeztethetők össze a zsidó nép egyisten hitével, és éppen ezért nem vesszük figyelembe ezeket a rítusokat. Ugyanakkor azt láthatjuk, hogy a Mózes előtti kor rítusai adaptálódnak formájukban, de azt, hogy e rituális cselekvésekhez vagy rítuskellékekhez milyen értelmezést társíthattak, megállapítani nem tudjuk, főleg, ha figyelembe vesszük az egyisten hit mellett párhuzamosan meglévő népi vallásosságot, amelyre már utaltunk.

Az első változást abban érzékelhetjük, hogy míg a pátriárák korában nem számít tiltott cselekedetnek a holttest érintése (1Móz 50,1), addig a Mózes utáni korban tiltják a halott ember érintését, mert tisztátalannak tartják (4Móz 5,2; 6,9; 3Móz 21,1), de a holttest eltemetésének fontossága megmaradt, sőt egyenesen szerencsétlenségnek, büntetésnek számított a holttest

¹²² RIBÁR: A halál teológiája, 29.

¹²³ VOIGT: A vallási élmény története, 141.

temetetlenül hagyása (Ézs 14,19; Jer 16,4.6). Jahve az élet Istene, aki megtiltja, hogy az ő népe az élet helyett a halálra fókuszáljon, ezért nem engedi, hogy a halál által megérintett test fontos szerepet játsszon népe életében, mint például Egyiptomban. Bár csak az Újszövetségben találunk utalást a holttest ellátására nézve, ahol Tábitával kapcsolatosan azt találjuk, hogy a halál beálltát követően „megmosták, kiterítették a felső szobában” (Csel 9,37), de feltételezhetjük, hogy ezek is a zsidó nép rítusai közé tartoztak, mint ahogy azt Végh is állítja.¹²⁴ A kiterítés, felravatalozás után Asa király temetésével kapcsolatosan azt találjuk, hogy „eltemették sírjába [...] nyugvóhelyére fektették, amelyet megtöltöttek drága balzsammal és jó illatú kenetekkel, és igen nagy tüzet gyújtottak érette” (2Krón 16,14). Az illatszerek használatára nézve Végh Kálmán a legnagyobb bizonyítékként Jézus Krisztus temetését hozza fel, ahol mintegy száz fontnyi mirha- és aloékenetet használtak fel (Jn 19,39).¹²⁵ János evangéliuma leszögezi, hogy ez zsidó szokás, mint ahogy az is, hogy a halottak testét lepedőbe göngyölve, arcukat külön kendővel letakarva temették el (Jn 19,40), mint ahogy ezt Kállay Kálmán is általános zsidó gyakorlatként említi.¹²⁶ Ennek ellenére naini özvegy fiának temetésekor azt tudhatjuk meg, hogy a fiú holtteste koporsóba volt téve (Lk 7,14). Az Asa király temetésénél megemlített tűzgyújtás rítusára nézve, még csak egy helyet találunk az Ószövetségben, ahol arról számol be a szentíró, hogy Jórám király temetésekor nem égettek neki illatos fűszereket, mint atyáinak égettek (2Krón 21,19). Ez a leírás arra enged következtetni, hogy ha nem is általánosan, de gyakorlatban volt a zsidóknál a holttest melletti tűzgyújtás vagy illatszerek égetése. Szigeti Jenő a Jer 34,5-re hivatkozva azt mondja, hogy a gyásztűz gyújtása csak az uralkodók halálakor volt szokásban a zsidóknál.¹²⁷

Szintén új elemként találkozunk a Mózes utáni korban a böjtöléssel mint gyászritussal. Jábes Gileád lakói hét napig böjtöltek, Saulért és fiaiért (1Sám 31,13), Dávid és a vele levő emberek egy napig böjtöltek ugyanezen oknál fogva (2Sám 1,12), valamint Abner halálkor Dávid egy napos böjtöt fogad (2Sám 3,35). Ugyanakkor szintén Dávid az, aki az Uriás feleségétől született gyermeke halála után abbahagyja a böjtöt, mert tudja, hogy ezzel nem tehet már semmit a gyermekért (2Sám 12,22). Más ilyen jellegű leírással nem találkozunk sem az Ószövetségben, sem az Újszövetségben. Éppen ezért arra az álláspontra helyezkedünk, hogy bár lehetett gyászszokás a böjtölés a Mózes utáni korban, de később eltűnt a gyakorlatból.

¹²⁴ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 130.

¹²⁵ uo.

¹²⁶ KÁLLAY: Az Ótestamentom felfogása a halál utáni életről, 28.

¹²⁷ SZIGETI: Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről, 69.

A halottsiratás tekintetében is változást tapasztalhatunk, hiszen megjelennek a hivatásos siratóasszonyok (Jer 9,17), akik gyászdalokat énekeltek (Ez 32,16), de fellelhető a siratás közben a gyászkiáltás is, amikor a halott tisztének kikiáltásával találkozunk (1Kir 13,30), és a személyes gyászdal is megjelenik (2Sám 1,19-27; 3,33–34). A fájdalom kifejezésére – a siratás mellett – különböző mozdulatokat vagy gesztusokat is használtak a gyászolók a Mózes utáni korban. Ilyenek például az arc eltakarása, a fej vagy az egész test porral, hamuval való beszórása, elhanyagolták a test ápolását,¹²⁸ azonban ezek a szokások a későbbi korokban teljesen eltűnnek, hiszen az Újszövetség nem tesz említést ilyen rítusokról.

A halott eltemetésének idejére nézve a Mózes utáni korban sem kapunk pontos híradást, de Szigeti Jenő megállapítása elfogadható, aki a meleg éghajlati viszonyokra hivatkozva rövid időben határozza meg az Arnold van Gennep sémája szerinti határhelyzeti szakaszt. Hozzáteesszük, hogy a Jahve hit szerinti életközponthú gondolkodás megőrzése vagy a tisztátalanság mielőbbi megszüntetése okán is egyetérthetünk a Szigeti Jenő által megfogalmazott rövid időintervallummal.

A temetéssel kapcsolatosan megállapítható, hogy minden esetben a holttestet temetik el a zsidók, a halottégetés, a halott hamvasztása és a hamvak földbe helyezése nem volt gyakorlatban. Ezt az álláspontot képviseli Végh Kálmán,¹²⁹ Kállay Kálmán¹³⁰ és Szigeti Jenő¹³¹ is.

A temetkezési helyek tekintetében annyi változás figyelhető meg, hogy találkozunk köztemetőkkel (2Kir 23,6), amelyek a szegényebb réteg temetkezési helyei lehettek.¹³² Bár bibliai híradások nem beszélnek a sírokba helyezett tárgyakról, de az ásatások rendjén arra derült fény, hogy a zsidó sírokban is találtak edényeket, élelemmaradványokat, személyes tárgyakat. Ezeknek a leleteknek a rendjén a tudósok egy része – köztük Eleazar Lipa Sukenik – azt állítják, hogy zsidó gyakorlat része is volt ellátni a halottakat.¹³³ Kállay Kálmán is azon a véleményen van, hogy Izraelben voltak halotti áldozatok, hiszen a feltárt sírleletek azt bizonyítják, hogy a hozzátartozók meg akarták könnyíteni a halott útját a halottak birodalma felé.¹³⁴ Kőszeghy Miklós pedig azt a véleményt fogalmazza meg, hogy

¹²⁸ i. m., 72.

¹²⁹ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 140.

¹³⁰ KÁLLAY: Az Ótestamentom felfogása a halál utáni életéről, 29.

¹³¹ SZIGETI: Az Ószövetség felfogása a halál utáni életéről, 70.

¹³² KŐSZEGRY: Föld alatti Izrael, 256.

¹³³ SPRONK: Beatific afterlife in ancient Israel, 36.

¹³⁴ KÁLLAY: Az Ótestamentom felfogása a halál utáni életéről, 36–37.

„a feltárt sírok anyaga arról tanúskodik, hogy a kor embere mindenképpen számolt a halál utáni létezés valamilyen formájával.”¹³⁵

Mi ez utóbbival értünk egyet, figyelembe véve, hogy a vaskori ásatási leletek tanúsága szerint, bár a zsidó kultuszi életben a Tórában megkövetelt tiszta és monoteista jahvizmus még nem volt jellemző,¹³⁶ de a Hinnom völgy oldalában feltárt sírleletek között megtalált ezüst amulett, rajta az ároni áldással, arról tanúskodik, hogy az a hit is jelen volt a korabeli zsidóság életében, hogy Jahve olyan hatalmas, hogy lehet bízni benne.¹³⁷ Ugyanakkor nincs olyan régészeti lelet, amely egyértelműen arra utalna, hogy az élők bevonták volna halottjaikat valamilyen kultikus cselekvésbe.¹³⁸

Az Ószövetség tanúsága szerint a sírok jelentéktelenek, nem szent helyek. Klaas Spronk véleménye az, hogy a sírokra helyezett sírjelek, tulajdonképpen emlékkövek, melyek azt a célt szolgálják, hogy jelezzék, hová lett eltemetve a halott. Ezen a véleményen van Kurt Gallinger is, aki azt is hozzáteszi, hogy a palesztin sírok névtelenek.¹³⁹ A sírok névtelensége azonban vitatható az újabb ásatási eredményeket figyelembe véve, hiszen Kőszeghy Miklós ír Hirbet el-Qom város vezetőjének sírfeliratáról, melynek tanúsága szerint Aserának éppúgy hálás, mint YHWH-nak.¹⁴⁰ Végh Kálmán pedig azt állítja, hogy a zsidók a sírokat feliratokkal látták el, melyeken „a néven, hivatalon, az illető születési és halálozási napján kívül csupán csak néhány búcsúszót vésett föl kedvesei sírboltjára.”¹⁴¹

Szigeti Jenő szerint a zsidók halotti tort nem tartottak, mert a halottas ház tisztátalannak számított. Csak a gyászoló családnak hoztak kenyeret a rokonok, ami a Jer 16,7 és az Ez 24, 17.22 alapján gyászolók kenyereként azonosítható.¹⁴² Végh Kálmán ennek ellenkezőjét állítja a 2Sám 3,35-re és a Jer 16,7-re hivatkozva. Abban hasonlóságot fedezünk fel, hogy az ellátást a rokonok vagy barátok hozzák a gyászolóknak, de az étkezés közös. A Jer 16,7 véleményünk szerint is erre enged következtetni, mert a kenyér megtöréséhez hozzákapcsolja a halottért való vigasztalást is, ami közös étkezést, a mai értelemben vett tort is jelentheti.

¹³⁵ KŐSZEGHY: A halál arcai az ószövetségben, 38.

¹³⁶ KŐSZEGHY: Föld alatti Izrael, 173.

¹³⁷ i. m., 265–266.

¹³⁸ i. m., 38.

¹³⁹ SPRONK: Beatific afterlife in ancient Israel, 36–37.

¹⁴⁰ KŐSZEGHY: Föld alatti Izrael, 173.

¹⁴¹ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 137.

¹⁴² SZIGETI: Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről, 72.

Figyelembe véve a Mózes utáni kor rítusváltozásait vagy -eltűnéseit, de nem hagyva figyelmen kívül a pátriárák korában fellelhető rítusokat sem, közvetlenül a keresztyénség megjelenése előtti időre vonatkozóan, a következő rituális folyamatot vázolhatjuk fel a zsidó nép gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó rítusait összesítve.

Természetes halál esetén a haldokló, a halál jeleit felismerve, testamentumot fogalmaz meg, mely által rendelkezik az életben maradottak felől, de temetésére nézve is. Ágyban fekve, az élettel betelve várja a halált. A halál beálltát hírvivő adja tudtul a nagyobb közösségnek, akik betagolódnak és részévé válnak a Victor Turner által megfogalmazott *communitas*-nak, amely a társadalmi struktúrától eltérő közösséget, sőt egyenlő individuumok együttvalóságát jelenti, akik „közösén alávetik magukat a rituálét vezető idősebbek általános tekintélyének és hatalmának.”¹⁴³ A gyászolók a gyász jeleként, azaz a *communitas* vállalásaként, megszaggatják ruháikat, esetleg zsákba öltöznek. A halottnak lefogják szemeit, megmosdadják és kiterítik. Ezeket a rítusokat az elvászató rítusok csoportjába sorolhatjuk, amelyek által kifejeződik látható módon az élő és holt ember közötti különbség, de ugyanakkor a gyászolók és nem gyászolók közötti különbség is. A határhelyzeti rítusok a következők: a kiterített holttestet illatos kenőcsökkel megkenik, valamilyen lepelbe, anyagba csavarják, arcukat külön kendővel terítik le, helyenként koporsóba teszik. A gyászolók és hivatásos siratóasszonyok sírnak és siratóénekeket énekelnek, de a fájdalom kifejezésére személyes gyászkiáltások is felhangozhatnak. A temetésre rövid időn belül sor kerül. A halottat valamilyen szállítóeszközön vitték a sírhoz, a halotti menet pedig kísérte a halottat, majd a halottat behelyezték a sírba, és sok esetben edényeket, személyes tárgyakat, amuletteket, esetenként ételt is a halott mellé tettek. A sírbatétel után a sírt általában egy kővel zárták le, a sírra vagy sírkőre pedig feliratok kerültek, amint már fentebb láttuk. Ezzel a cselekedettel a határhelyzeti idő lezárult. A temetés után közös étkezésre, torra került sor, valószínűleg a temetkezési helyen, mivel a halottas ház tisztátalannak számított. A tornak része volt a gyászolók vigasztalása is, amelyet Arnold van Gennep a befogadó rítusok közé sorol, azzal magyarázva, hogy ezeket azért végzik, hogy megerősítsék az életben maradottak egymás közötti vagy éppen a halotthoz fűződő kapcsolatukat, amely megszakadt az egyik láncszem kiesésével.¹⁴⁴

Az eddig elvégzett munkára nézve nagyon találó Czeglédy Sándor megállapítása, melyet elfogadunk:

¹⁴³ TURNER: A rituális folyamat, 109.

¹⁴⁴ VAN GENNEP: Átmeneti rítusok, 161.

„ha e korszak képe tisztán állana is előttünk, mily komplikált kritikai és valláslélektani művelet volna szükséges ahhoz, hogy e kép egyes vonásaiból az előző korszak vallási állapotaira nézve vonjunk következtetéseket. Nagyon találólag mondja Kautzsch »Itt majdnem véges-végig hypothesisokról és nem tényekről van szó. A kutató feladata tehát csak az lehet, hogy az egyes jelentkező hypothesiseknél megállapítsa, hogy a valószínűség mekkora fokával lépnek az olvasó elé«. S nézetünk szerint is hozzá tartozik a tudományos eljárás exactságához, hogy a hypothesiseket ne kezeljük valóságok gyanánt.”¹⁴⁵

A személyes feltámadáshitnek birtokában, az őskeresztyének számára lezárult az az ószövetségi individualizációs folyamat, melyben a halál „borzalmak királya” lett (Jób 18,14) és az egyén, amikor szembesült a halállal, belső vágyként élte meg az önmaga megőrzését.¹⁴⁶ A haláltól ugyan visszaborzadtak, de a feltámadás reménysége erőt adott nekik legyőzni a haláltól való félelmet.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt a megállapítást tartjuk helyénvalónak, hogy a halottak eltemetésének rítusát a keresztyének a zsidó néptől vették át¹⁴⁷ abban a formában, ahogyan azt az ószövetségi adatok alapján eddig bemutattuk. Erre enged következtetni Gerd Theissen határozott véleménye, mely szerint:

„Kimondhatjuk az egyértelmű végkövetkeztetést: Jézus identitása zsidó identitás. Revitalizálta a zsidóság jelrendszerét, és újraélesztette annak központ tartalmát – a hitet az egy és egyetlen Istenben.”¹⁴⁸

Az Újszövetségben szinte egyáltalán nem találunk rítusnyomokat,¹⁴⁹ mégis jelzésértékű, hogy éppen Jézus Krisztus eltemetésével kapcsolatosan jegyzi meg a Szentírás, hogy testét lepedőkbe göngyölték illatos szerekkel együtt, ahogy a zsidóknál szokás temetni (Jn 19,40).

A halállal szembeni tisztázódási folyamat – amely a spirituálisan természetestől az ószövetségi individuális küzdelmen és reménységen át megérkezett a krisztusi bizonyossáig, a golgotai kereszthez és a húsvéti feltámadáshoz – véget ért.¹⁵⁰ A feltámadás hite azonban nem szakít a rituális gyökerekkel. Gábor Olivérrel egyetértve kijelenthetjük, hogy az őskeresztyének

¹⁴⁵ CZEGLÉDY: Izrael Mózes előtti vallásának nyomai, 13–14.

¹⁴⁶ RIBÁR: A halál teológiája, 28.

¹⁴⁷ SÖRÖS: A magyar liturgia története, 119.

¹⁴⁸ THEISSEN: Az első keresztyének vallása, 57.

¹⁴⁹ A dolgozatunkban éppen ezért nem térhetünk ki a temetési szokásokra azzal a részletességgel az Újszövetség törzsanyagát tekintve, ahogyan azt az Ószövetség esetében tehetjük.

¹⁵⁰ RIBÁR: A halál teológiája, 29.

temetkezési szokásai esetében ismereteink ilyen nagy távlatok miatt csak részlegeseek lehetnek, de észrevehetjük, hogy az emberi szokások közül legkonzervatívabbnak tekintett temetési rítusok terén az ókeresztény világ nemcsak változásokat hozott, hanem sok korábbi elemet is megtartott. A halott elvesztése miatti fájdalom, a közös gyász, a méltó megemlékezés iránti igény nem változott, csak annak egyre keresztényibb formát öltő változatai jelentek meg fokozatosan.¹⁵¹

Az Újszövetség adatai között, Jézus zsidó szokás szerinti eltemetésének említése mellett, Tábita halálával kapcsolatosan azt találjuk, hogy mikor meghalt, megmosták és kiterítették a felső szobában (Csel 9,37). Ez az egyetlen újszövetségi adat erre vonatkozóan, amelyet Végh Kálmán is említ, majd Alexandriai Dionüsziosz, Khrüszosztomosz, I. Gergely pápa és Hyeronimusz műveire hivatkozva arról számol be, hogy az őskeresztények a halottaikat karjaikba vették, lecsukták szemeiket és bezárták szájukat, vállaikra vették, megmosták, szakállukat leborotválták, hajukat lenyírták, illatos kenőccsel bekenték. A halottak ruházata egyszerű lepel volt, alatta fehér ing és az arcot lefedő kendő. Az első változás, amelyet megfigyelhetünk, hogy a keresztények közötti rangkülönbség a halotti öltözet terén mutatkozik meg, úgy, hogy a szegények szegényesebb, a gazdagok pompásabb öltönyöket zártak a halott koporsójába.¹⁵² A koporsó használatára nézve az állapítható meg, hogy vidékenként változott. Vagy nem használtak koporsót, ha pedig használtak, akkor az vagy fedeles, vagy fedél nélküli koporsó volt.¹⁵³ Gábor Olivér szerint a felravatalozás ókeresztény szokásai feltételezhetően egyezést mutattak a korabeli római és görög szokásokkal. Megemlíti, hogy már léteztek ravatalozó helyiségek, amelyeket füstölőkkel illatosítottak, a kijáratoknál pedig elkészített vizes edények voltak elhelyezve, amelyek a ravatalozóból kijövők jelképes megtisztulását célozták. Ugyanakkor – mint új rítus – megjelenik a halottbúcsúztatás, amely a keresztények esetében a halott keresztényi életére koncentrált.¹⁵⁴ Végh Kálmán ezzel szemben azt állítja, hogy a keresztényüldözések megszűnésével, de amikor lehetett, azelőtt is, a halottaikat a keresztények a templomban ravatalozták fel, és a hozzátartozók, barátok és az egyházi emberek is virrasztottak a halott mellett. Arról is említést tesz, hogy a temetés idejét előszóval vagy csengettyűvel adták az érdeklődők tudtára.¹⁵⁵ Sörös Béla beszámol arról is, hogy egyrészt a zsidó siratódalokat felváltották a gyászoló és vigasztaló énekek, másrészt istentiszteleteket tartottak a halottaik koporsója mellett, hiszen

¹⁵¹ GÁBOR: Sopianae ókeresztény egyháza(i), 105–106.

¹⁵² VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 664–665.

¹⁵³ i. m., 666.

¹⁵⁴ GÁBOR: Sopianae ókeresztény egyháza(i), 108.

¹⁵⁵ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 666–667.

„minden temetés az emberi élet rövidegének és az isteni mindenhatóság megismertetésének, tehát egy valóságos istentiszteletnek szolgált alkalmas idejével.”¹⁵⁶

Ez a temetési liturgia a rendes istentiszteleti liturgia rövidebb formája volt, de már a 2. századtól kezdődően egyre nagyobb pompát kapott a szertartás, emiatt és a latin nyelv használata miatt elvesztette vigasztaló jellegét.¹⁵⁷ Végh Kálmán szintén arra mutat rá, hogy bár fellelhető az első keresztyének életében is a halottsiratás vagy siratóasszonyok szolgálata és a régi gyászdalok éneklése is, de az egyház szembeszáll ezekkel a gyakorlatokkal, sőt az éneklésre nézve a toledói zsinat tiltja a gyászdalokat, és helyettük a zsoltárokat és zsolozsmákat ajánlja használatra.¹⁵⁸

Az őskeresztyének esetében sem beszélhetünk a halottak elhamvasztásáról, és ha mégis találkozunk a 4. századból való hamvasztásos sírokkal, akkor az kizárólag pogány sír lehetett.¹⁵⁹

A halál és temetés közötti időszakra vonatkozóan különböző adatokat találunk. Megtörtént, hogy a temetésre már a halál napján sor került, de találkozhatunk három, négy, de hetednapra való temetkezéssel is, melynek okát azzal magyarázza Végh Kálmán, hogy a temetéssel meg kellett várni a hozzátartozókat.¹⁶⁰ A holttestnek a temetőbe szállításához már lovas kocsikat is használtak, bár ezt csak a tehetősebb családok engedhették meg maguknak. A halottat gyászmenet kísérte a sírhoz, melyben a gyászolókon kívül trombitások és siratók is helyet kaptak.

A temetők a településen kívül találhatóak ebben a korban, rendszerint az utak mellett. A keresztyének temetőiket felszentelték és megkülönböztették a pogány temetőktől. Az őskeresztyének sirkamrákat építettek, ami valószínűleg a korábbi zsidó hagyomány szerinti sziklasírokra, barlangsírokra vagy éppen Jézus sírjára mint előképre is visszavezethető.¹⁶¹ Végh Kálmán is erről számol be, de arról is tudósít, hogy a 4. századtól megjelenik a templomban és templom körüli temetkezés,¹⁶² és használatban voltak a sírfeliratok is. Gábor Olivér beszámolója szerint a keresztyén sírköveken talált talán leggyakoribb felirat a B.M. rövidítésű *Benemerenti* (a megboldogultnak) szerkezet.¹⁶³ Ezzel kapcsolatosan Végh Kálmán sokkal bővebb információt nyújt, amikor a keresztyén jelképek gazdag tárházát említi, amelyek megtalálhatóak voltak a keresztyén sírköveken. Ezek közül a pálma a békét, a lefelé fordított fákllya az élet kialvását, a hal

¹⁵⁶ SÖRÖS: A magyar liturgia története, 119.

¹⁵⁷ uo.

¹⁵⁸ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 670–671.

¹⁵⁹ GÁBOR: Sopianae őkeresztény egyháza(i), 116.

¹⁶⁰ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 668.

¹⁶¹ GÁBOR: Sopianae őkeresztény egyháza(i), 110–112.

¹⁶² VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 672–674.

¹⁶³ GÁBOR: Sopianae őkeresztény egyháza(i), 110.

pedig a megváltásban való hitet szimbolizálta. Találhatóak voltak még bibliai történetek is sírkövekre vésve, amelyek azt tudatták, hogy a sírban keresztyén nyugszik.¹⁶⁴

Az őskeresztyének a 4. századig a temetőkben tartották meg a halotti torokat. Azonban jól látszik a rítus súlytalanná válása, hiszen a temetőkben fennmaradt, ételkészítéshez kapcsolható tűznyomok lassan eltűntek, a tor megüléséhez tartozó *mensa* és a *triclinia*, vagyis az asztal és a körülötte kialakított ülőhelyek elveszítették eredeti felhasználtságukat, és oltárként vagy presbiteri ülésező helyként szolgáltak. Ez arra enged következtetni, hogy otthon elkészített ételeket hoztak magukkal és azt fogyasztották el a temetőkben,¹⁶⁵ vagy Végh Kálmán beszámolója szerint, otthon ülték meg a tort, melynek értelmére nézve Origenészt idézhetjük:

„Megüljük a halál emlékét, összehívjuk a jámbor hívőket a papokkal, meghívjuk továbbá a szűkölködőket és a szegényeket, árvákat és özvegyeket, hogy beteljenek, s hogy ünnepet rendezzünk az elhunyt nyugalma emlékére.”¹⁶⁶

Ágostonra hivatkozva azonban arról is beszámol, hogy a torokon megjelenik a mértéktelen ivás és falánság is, ami botrányozást okozott a toron résztvevő közösségben.¹⁶⁷

Az őskeresztyének gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó rítusainak bemutatása után ismét igyekszünk megjeleníteni azt a rituális folyamatot, amely gyakorlatban lehetett. Az első századok keresztyénei éppen a feltámadásba vetett hit okán várták a halált, de a rendelkezésünkre álló adatok alapján arról nem kapunk híradást, hogy az ágyban várt halál rítusa gyakorlatban volt vagy pedig nem. A halál beállta után karjaikba vették a halottat, szemeit lefogták, száját összecsuhták, vállukra vették, megmosták, megborotválták, megnyírták majd kiterítették. Észrevehető, hogy a holttest érintésnek tilalma elmaradt, hiszen többszörösen is hozzáérnek a gyászolók a halott testéhez. Az eltávolító rítusok esetében nagy változás nem tapasztalható, nem úgy, mint a határhelyzeti rítusok tekintetében. A kiterítés után illatos kenőccsel kenik be a holttestet, majd a társadalmi rang szempontja szerint olcsóbb vagy drágább anyagokat használva, egy inget adnak rá, majd egy lepellel terítik le, az arcra külön kendőt helyeznek. A Victor Turner-féle *communitas*, éppen a liminális személyek közötti ilyen jellegű megkülönböztetése okán, változóban van. Nyitott vagy zárt koporsóba helyezik a halottat, vagy nem használnak koporsót. Bár fellelhetőek még a siratóasszonyok, de Khrüszosztomosz támadja őket a rút kiabálásaikért,

¹⁶⁴ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 676.

¹⁶⁵ GÁBOR: Sopianae őskeresztény egyháza(i), 113–114.

¹⁶⁶ VÉGH: A holtak iránti kegyelet hajdan és most, 677.

¹⁶⁷ i. m., 677–678.

ugyanakkor a jajveszékelés, a szerfölötti siránkozás és a régi gyászdalok helyett zsoltárok, zsoltosmák, vigasztaló énekek hangzanak a virrasztókon, melyeket a templomban vagy ravatalozóban tartanak. Itt már tudunk halottbúcsúztató beszédek gyakorlatáról, de temetési istentiszteletekről is, amelyek korán elvesztik vigasztaló jellegüket. A halál beállta és a temetés közötti idő nem behatárolható, és nagyban függ a gyászolók megérkezésétől. A halottszállításához a tehetősebbek ló vontatta kocsit használnak, a szegényebbek valószínűleg kézben, valamilyen szállító alkalmatosságon viszik ki halottaikat a temetőkbe. A temetők a településeken kívül, utak mentén találhatók, a sírok a zsidó hagyományból táplálkozó sírkamrák. A 4. századtól templomok mellé és templomokba is temetkeznek. Arra vonatkozóan nem találtunk adatot, hogy tárgyakat helyeztek volna a sírokba. A sírkövekre feliratok kerültek, de ezek nem nevesítették a halottat, hanem csak keresztyén mivoltát jelezték, keresztyén szimbólumok és bibliai történetek által. A halotti torok előbb a temetőkben zajlottak, majd később háznál tartották meg azokat.

Megfigyelhető az eddigi vizsgálatok alapján, hogy a pátriárkák korától szinte a reformáció koráig nagymértékben ugyanazokat a rítusokat alkalmazták a halállal való szembenézés során. Az is észrevehető, hogy a jahvizmus és a keresztyénség által képviselt istenhit meghatározottságában a kultuszi közösség vagy az egyház szabályozó szerepet töltött be a gyászhoz és a halálhoz kapcsolódó rítusok tekintetében. Természetesen a népi vallásosság és más népek sajátos rítusai befolyásoló szerepe megfigyelhető, akár a zsidóság, akár a keresztyénség rítusgyakorlataira nézve. Egyes rítusok megjelennek, majd eltűnnek, újak születnek, amelyek változásokon mennek keresztül. A változásokon túl megállapítható egyfajta fejlődés is, bár ennek a fejlődésnek a viszonyítási pontja az a szemléletmód, amelyet éppen a vizsgálatot végző képvisel. A mi szemszögünkben a nagy siratás szabályozása, a halottnak emléket állító gyászdalok helyetti zsoltár és vigasztaló énekek éneklése, a temetés alkalmával megtartott istentiszteletek, a keresztyén sírok és temetők megkülönböztetése fejlődésnek tekinthető.

Ezen a ponton szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy az eddigi kutatás eredményei olyan támpontokat nyújtanak a lelkipásztori szolgálathoz, amelyek segíthetnek tisztábban látni, hogy a napjainkban még fellelhető gyászszokások és rituális tevékenységek milyen időtávlatlaltal rendelkeznek, és milyen bibliai szokásokra és istenhitre vezethetők vissza. Látható egyrészt egy stabilitás ebben a tekintetben, de észrevehető az a fejlődés és változás is, ami arra nézve eligazító jellegű, hogy a társadalmi változások és a hit fejlődése meghatározza a gyászhoz és temetkezéshez kapcsolódó szokások szükségszerű változását, amely nem kerülhet ki az egyházkormányzás látóköréből, hanem annak szabályozó szerepe elengedhetetlen a vallásgyakorlás eme

szegmensében is. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az, ami a kutatásunk során nyilvánvalóvá vált, és ami a következőkben kerül tárgyalásra, hogy ha a gyászszokások és ritualitás nincs kellően az egyház fókuszában, akkor azok rendellenes módon elszaporodhatnak, és elveszthetik értelmüket, és így valóban babonassággá, üres cselekedetökké, így haszontalan, sőt akár a keresztyén hit tekintetében veszélyesekké is válhatnak. A dolgozat témáját és célját tekintve, nem térünk ki a modern korban kialakult és elszaporodott temetési rítusok bemutatására és magyarázatára, amelyekkel a vallásnéprajzi munkák foglalkoztak, hanem továbbra is leginkább azokat a gyászszokásokat tárgyaljuk, amelyek ráhelyezhetőek arra az ívre, amelyet meghúzni terveztünk a bibliai kezdetek és a jelen között, de utalásként megemlítenénk olyan szokásokat is, amelyeknek nem ismerjük a jelentését, és amelyek nehezen vagy egyáltalán nem egyeztethetőek össze a Biblián alapuló, és hitvallásilag meghatározott keresztyén hittel.

2.7. Gyászszokások a modern kori keresztyénségben

A modern kori keresztyénség által használt gyászcímek igen gazdag tárházát találjuk, ha a vallásnéprajzi kutatásokat vizsgáljuk. A dolgozat célkitűzéseit figyelembe véve, a nagyszámú és igen gazdag formavilágú szokások közül csak azokat vesszük figyelembe, amelyek valamilyen szinten rokoníthatók a zsidó és keresztyén vallásgyakorlatban is használatos rítusokkal. Ugyanakkor területileg is leszűkítjük a vizsgálódást, hiszen a dolgozat terjedelme és a téma nagysága is ezt indokolja. A keresztyén felekezetek esetében is csak a magyar és román nyelvterületen megtalálható és a történelmi egyházakhoz tartozó felekezetek gyászszokásait tárgyaljuk. A román nyelvterületen megtalálható gyászszokások említése azért releváns, mert az együttélés, főleg a vegyesházasságok elterjedésével megvalósuló vallási, hitbeli, és így természetesen szokásbeli érintkezések hatással lehettek a gyászszokások kialakulására, használatára. Ennek vizsgálata nem tartozik kutatásunk irányvonalához, így ennek igazolásától eltekintünk ebben a dolgozatban.

A modern kori keresztyénséget tekintve a legáltalánosabb temetkezési helyek mind magyar, mind román nyelvterületen a közösségi temetők. Fellelhető azonban, főleg falvakban, az a szokás, hogy egyes családok vagy magánszemélyek a saját földterületeiken alakítanak ki

temetkezési helyeket. Leginkább azokon a településeken találkozunk ezzel a gyakorlattal, ahol a családi porták határosak a temetővel,¹⁶⁸ vagy a településnek nincs saját temetője.¹⁶⁹

A temetőkben különböző sírtípusokat találhatunk. A városi temetőkben rendszerint mauzóleumok vagy kripták szolgáltak temetkezési helyül. Ezek épített, falazott aknájú, illetve belső területű temetkezési helyiségek voltak, amelyeket elenyésző számban falusi temetőkben is megtalálunk, és amelyeket mindenekelőtt a vidéki birtokosok, nemesek, vagyonosabb falusi mesterek emeltettek maguknak, családjuknak. A falusi temető sírjainak alapformája a függőlegesen földbe ásott gödör. Méreteit, formáját a helyi hagyományok szabják meg, amelyeket befolyásolnak az országos érvényű központi utasítások. A sírakna kialakításának különböző változatai alakultak ki. A különböző változatokat megalkotó törekvés az, hogy a koporsót és így a holttestet megkíméljék a föld közvetlen nyomásától, vagy éppen több koporsót is elhelyezhessenek közös sírba. A föld súlyát hivatott fenntartani az aknás sírban a koporsó fölé emelt ácsolt padozat, amelynek különböző névváltozatai a *padmaly*, *padlan*, *pandal*, *béllelet*.¹⁷⁰

Vasile Popp szerint az erdélyi románoknál ritkán találhatók a temetők a városon vagy a falun kívül, még ritkábban a templomtól külön. Amúgy ugyanez a gyakorlat elmondható a magyar nyelvterületeken élő keresztyén felekezetek esetében is. Vasile Popp tudósítása alapján még ott sem helyezték el a temetőket a településeken kívülre, ahol az 1787. augusztus 23-i osztrák udvari rendelet megszabta, hogy a temetőket a várostól vagy a falutól távoli helyeken kell létesíteni.¹⁷¹ L. Juhász Ilona is említést tesz az 1876-os, a temetők elhelyezését szabályozó rendeletről, amelyiket Rudnán (Kassai kerület, Rozsnyói járás, Szlovákia) figyelembe vettek, és a régi temető helyett egy másikat nyitottak.¹⁷²

Az erdélyi románok, mivel saját földjük nem volt, ahová temetkezhettek volna, ezért köztemetőikben parcellákat különítettek el, amely lefoglalt parcellákba, a szokásjog szerint, idegenek nem temetkezhettek. Ezért náluk vannak családi sírok, amelyek bizonyos, vérségi kötelékkel egymással kapcsolatban álló személyek holttesteinek befogadására szolgálnak. A családi sírokat is megkülönböztetik, aszerint, hogy egyetlen vagy több holttest is elfér bennük. Vannak náluk magánsírok is, amelyek idegeneknek, de leginkább rokon vagy örökös nélkül

¹⁶⁸ Például a gömöri Keleméren vagy az erdélyi Nagykendén.

¹⁶⁹ A mai Románia határain belül fekvő Halmihegyen (Szatmár megye) találhatóak a családi birtokon sírok, mert nem volt saját temetőjük.

¹⁷⁰ DÖMÖTÖR: Magyar néprajz, 89.

¹⁷¹ POPP: Temetkezési szokások, 154.

¹⁷² L. JUHÁSZ: Rudna, 197.

elhaltak számára jelentenek nyughelyet.¹⁷³ Virág Magdolna beszámol az erkei (Szilágy megye, Románia) temetők helyzetéről, és leírja, hogy a régi temető a faluban található, amelyben már csak néhány termésköböl készült, félig kidőlt sírjel található, tehát használaton kívül van. A jelenlegi temetőt az első világháború után létesítették, ami azonban már a falun kívül helyezkedik el. A társas temetkezés szokása nem ismert náluk, mindenkinek külön sírt ásnak.¹⁷⁴ Tamásváralján (Szatmár megye, Románia) is az erkei példához hasonlóan külön sírt ásnak, de régi szokásként még ma is a családi sírokat egymás mellé helyezik, minden családnak megvan a saját temetkezési helye a temetőn belül.¹⁷⁵

A használt források egybehangzóan arról tanúskodnak, hogy a modern kori keresztyének fából készült koporsót használnak a holttestek elhelyezésére. Általában fenyőfát, tölgyfát vagy szilfát használtak, gazdagabbaknak vagy szeretett személyeknek diófából készítették a koporsót. Vannak kivételek is, amelyek földrajzi területekhez kapcsolódnak. Így a sárréti pákászoknál a koporsót saját csónakjuk helyettesítette. Szintén a vizek menti településeken maradt fenn a vesszőből font, nádból kötözött koporsó emléke, azonban használatára csak az igen szegények körében vagy kivételes állapotok között – háború alatt – került sor. Rendkívüli körülmények között elhunytakat, gyilkosság áldozatait, törvényen kívüliek holttestét koporsó nélkül temették el: gyékényfonadékba, nádkötésbe, lepedőbe göngyölve.¹⁷⁶ A koporsók elkészítése sok esetben saját kezűleg történt vagy egy hozzáértő rokont bízta meg a feladattal, de természetesen, akik nem értettek az asztalos munkához, azok mesteremberhez fordultak, és azok is, akik módosabbak voltak.

A holttest felöltöztetése mindenütt bevett gyakorlatként megtalálható, mindazonáltal az öltöztetés összefoglalása szinte lehetetlennek tűnő feladat, tekintve, hogy tájegységekként változó, valamint azt, hogy egy adott településen belül is időnként változott a gyakorlat. Említésre méltó azonban, hogy Vasile Popp részletesen beszámol arról, hogy a valachok úgy hiszik, hogy ebből a világból a másik világba egy vándorút során jutnak el, és ugyanebben a testben állnak majd Isten színe elé, így halottaikat a halott lehetőségeit messze meghaladó ruhákba öltöztetik.

Halottaikat ellátják az utazáshoz szükséges dolgokkal, például kenyérrel, sóval, bottal és pénzzel. A pénzt hajóbérnek nevezik, amelyet meg kell fizetni azért, hogy átjussanak a két világot elválasztó folyóvízen. Maga Vasile Popp állítja, hogy ezt a szokást az erdélyi románok a

¹⁷³ POPP: Temetkezési szokások, 156–157.

¹⁷⁴ VIRÁG: Temetés a Tövisháton, 78–79.

¹⁷⁵ Saját adat.

¹⁷⁶ DÖMÖTÖR: Magyar néprajz, 79.

rómaiaktól vették át, és bár pogány szokás, finomodott a keresztyén tanok hatására, és nem temetik el a pénzt a halottal, bár része a temetési szertartásnak.¹⁷⁷ L. Juhász Ilona szintén említi a pénz koporsóba helyezést a rudnai keresztyének rítusai között, de leginkább a halott kedvenc tárgyai kerülnek a koporsóba, mint pl. az elhunyt szemüvege, pipája, különböző kedvenc tárgyai, kedvenc ruhadarabja vagy az elhunyt gyermek esetében játéka is. Sok esetben italt is helyeznek a halott mellé. Ha valami kimaradna, azt később kiviszik és beássák a sírba, hogy a halott ne menjen vissza a házba.¹⁷⁸ A moldvai csángók szintén tesznek pénzt a koporsóba. Vagy a halott kezébe helyezik vagy bátyisztába kötve teszik a halott mellé, hogy legyen költőpénze, útravalója. A halott mellé teszik mindazokat a tárgyakat is, amelyeket szükségesnek tartanak a túlvilági élethez, így a halottal való eltemetéssel megakadályozzák a későbbi, ártó szándékú mágiát. Virt István szerint a holttesthez kapcsolódó rítusgyakorlatok a láthatatlan lélekre irányulnak, azaz mindazokat a használati tárgyakat (étel, ital, ruha, hétköznapi használati eszközök), amelyeket a halottnak adnak, mellé temetnek, a másvilágon a lélek használja.¹⁷⁹ A tövisháti rítusok között is találkozunk a tárgyak koporsóba tételével, hiszen Virág Magdolna leírása szerint a halott visszajárásának megakadályozása érdekében ki kell vinni a tárgyat és beásni a sírba, amit elfelejtettek a halott mellé tenni. Ez lehet egy keszkenő, egy bot, egy csizma vagy bármi, ami kedves tárgya volt a halottnak.¹⁸⁰

Az exitust követő első cselekvések közül, a holttesthez kapcsolódóan, a már említett szerzők mindannyian a szem lezárását említik először, de mellette az áll felkötését vagy éppen a lábujjak vagy a kezek összekötését is. Vasile Popp, a szemlezárás rítusának magyarázataként azt írja, hogy maga a természet vezette erre a cselekedetre az embereket, azért, hogy a halottak nyitott és meredő szeme, amelyből kihunyt már minden élet és ragyogás, ne borzaszthassa el a jelenlévőket, vagy pedig az, hogy a hátramaradottak a halottak kedvére akartak tenni ezzel, akiknek az volt a kívánságuk, hogy az életből tisztességes és rendezett külsővel távozzanak.¹⁸¹ Bár lehetséges, hogy egyéb magyarázatok is lehetnek, Vasile Popp magyarázata vállalható, főleg, ha hozzákapcsoljuk az áll felkötését, és a végtagok összekötését, hogy ne forduljon széjjel a lába vagy a keze ne csússzon szét. Találkozunk még a halál beállta után, mint rituális cselekvésekkel, az óra megállítással, az ablak bezárásával vagy éppen a tükrök letakarásával is. Ezeknek a cselekedeteknek is számtalan magyarázatával találkozunk, melyeket itt nem tárgyalunk, de

¹⁷⁷ POPP: Temetkezési szokások, 124–126.

¹⁷⁸ L. JUHÁSZ: Rudna, 68–70.

¹⁷⁹ VIRT: Elszakasztottad a testemtől én lelkemet, 66–67.

¹⁸⁰ VIRÁG: Temetés a Tövisháton, 108–109.

¹⁸¹ POPP: Temetkezési szokások, 119.

megjegyzendő, hogy már a 20. században is motorikus cselekvésként voltak jelen legtöbb esetben, hiszen sokan bár használták, a magyarázatát már nem tudták e rítusoknak.

A Virt István által vizsgált moldvai falvakban a távozót a haláláig kezébe fogott gyertyával kísérik ki a házból, majd a gyertyát visszahozzák és a pusztinai gyakorlat szerint a tűzhely fűtőnyílása elé teszik. A tűzhely a keresztyénség előtti hitvilágban kultikus helynek számított, ahol kapcsolatot teremthettek élők és holtak között – írja Virt István László Gyulára hivatkozva. „A lélek kikísérésénél használt gyertya tűzhelyhez helyezésével a távozó lélek (pára, füst analógián alapuló) és az ősök közötti kapcsolatteremtés napjainkig fennmaradó formájával találkozunk Pusztinában.”¹⁸²

Az égő gyertya, mécses képe kapcsolódik a Vasile Popp által leírt halottak lakomájához. Szárazpéntek hajnalán égő mécses, kenyeret, sót, vizet vagy bort visznek a sírokra és otthagyják, hogy a kóbor lelkek ehessenek belőlük. A halottak lakomáján kívül az erdélyi románok gyakorolják bizonyos napokon, amikor a halottakra emlékeznek, a nyilvános torokat és a magánlakomákat. A nyilvános torokon bárki részt vehet, a magánlakomákon azonban csak a meghívottak, akik leginkább a vérrokonok közül kerülnek ki. A nyilvános torok esetében, a Nagynak nevezett csütörtökön kimentek a sírokhoz, tüzet gyújtanak, azon ételt főznek és nagy lakomákat csapnak. Ilyenkor mindenkit megvendégeltek, akik a torozókat meglátogatták.¹⁸³ A moldvai csángók is megtartják a halotti tort, rendszerint a halottas háznál, ahol megszabott rend szerint ülnek asztalhoz, majd az étkezés végeztével mindenkinek kenyeret és egy szál gyertyát adnak. Az asztal sarkára a halottnak is tesznek ételt, mert úgy hiszik, hogy az elhunyt lelke az étkezés és imádkozás ideje alatt közöttük van.¹⁸⁴ Rudnán szintén tor követte a temetési aktust és szertartást, amelyre meghívták a temetésen résztvevőket.¹⁸⁵ A toron a halott részére is üresen hagytak egy helyet, és legtöbb esetben ételt is hagytak másnap reggelig az asztalon a halottnak. A halotti torokon a gyászhoz nem alkalmazkodó viselkedés miatt, a torok egyre nagyobb mérete, az anyagi költségek okán, kialakult az a vélemény, hogy a tor úgysem segít már a halotton, és egy felesleges kiadás csupán. Az a vélemény is tartja azonban magát, hogy a halott megérdemli, hogy tort tartsanak tiszteletére és emlékezzenek rá.¹⁸⁶ Tövisháton szokásban van a halottlátogatáskor az

¹⁸² VIRT: Elszakasztottad a testemtől én lelkemet, 31–32.

¹⁸³ POPP: Temetkezési szokások, 163–166.

¹⁸⁴ VIRT: Elszakasztottad a testemtől én lelkemet, 75.

¹⁸⁵ Tamásváralján mai napig szokásban van, hogy csak azok vesznek részt a toron, akiket meghívtak.

¹⁸⁶ L. JUHÁSZ: Rudna, 130–133.

ajándékvívés. Akik elmennek a halottas házhoz lisztet, egy-két tojást, egy csupor tejet, esetleg tyúkot visznek ajándékba.

Nem maradhat el az egyik legfontosabb gyászritus, a siratás. Vasile Popp leírása szerint, miután a halottat felravatalozták, összegyűltek a halottal vérrokonságban álló asszonyok, és zokogva a halott nevét kezdték kiáltozni.¹⁸⁷ Találkozunk sok helyen a hivatásos siratókkal mint specialistákkal is, de például a csíkszentdomokosiak (Hargita megye, Románia) szerint az egyéni fájdalom kifejezése nem bízható másokra.¹⁸⁸ A virrasztás gyakorlata szintén fontos jellemzője a keresztyén felekezeteknek. Ezen részt vesznek a családtagokon, ismerősökön kívül mindazok, akik a gyászban osztozni akarnak a veszteséget szenvedettekkel. Egy közösségi alkalom, amelyen belül a gyászolók érezhetik, hogy nincsenek magukban a veszteség miatt érzett, legtöbbször konfúz állapotukban.

A gyász idejét tekintve a legáltalánosabb az egyéves gyász, ami mindenütt fellelhető, de a halotthoz fűződő rokonsági fokok szerint is változik a gyász ideje, ami lehet hat hónap, két hét vagy éppen negyvennapos gyász, mint a moldvai csángóknál.

Megfigyelhető, hogy vannak olyan gyászszokások, amelyek több ezer év után is fellelhetőek, életképesek és segítik a gyászolót a halál okozta átmeneti időszakban. Balázs Lajos igen jól körvonalazza ezt az élethelyzetet:

„A halál élettani bekövetkezése minőségi fordulatot idéz elő az egyén és a közösség életében. Elsősorban véget vet a már nem (élő), még nem (halott) állapotnak, a kétely állapotát a bizonyosság váltja fel. Kunt Ernő kifejezésével, az élő élettelen visszavonhatatlanul élettelen lesz, így mostantól mindenki az eltávolítás hagyományos közösségi modelljéhez igazodik, a szerint cselekszik.”¹⁸⁹

A szem lezárásának aktusa, mint már láttuk, lehet egyfajta *esztétikai* mozzanat, de mindenképpen rokonítható azzal a gondolattal is, hogy amiként lezárja a halott szemét a hozzátartozó, ezzel elismeri, hogy lezárul az elköltözöttel való eddigi kapcsolat is. Sajnos ma már a megnövekvő kórházi elhalálozások, a nagyszámú, balesetben történő halálesetek vagy éppen a temetkezési vállalkozások elterjedése miatt ez rítus ritkán gyakorolható. Ugyanígy elmarad a

¹⁸⁷ POPP: Temetkezési szokások, 128.

¹⁸⁸ BALÁZS: A vágy rítusai, 224.

¹⁸⁹ i. m., 213.

halottmosdatás vagy az öltöztetés rítusa is. A halállal való szembesülés helyett, az elengedés és megtartás rítusainak helyére ma már a hivatalos és egyéb jellegű tennivalók kerülnek.

Láthattuk, hogy a koporsóba vagy a sírba helyezték a halottal érintkezésben lévő tárgyakat, amelyek tisztátalanokká váltak a nem e világhoz tartozóval való kapcsolatuk miatt, és a halott kedvenc tárgyait. Egy olyan modell ez az elengedés fázisában, amivel a gyászoló kifejezheti a halottal való kapcsolatát tekintve, hogy ugyan eljött az eltávolítás ideje, de még hozzám tartozik, még az enyém.¹⁹⁰ Bár a zsidó vallás esetében, amint láttuk, voltak, akik a halottkultusz vagy éppen a halottimádat gyakorlatát látták e szokásban. Ugyanez a megállapítás csatolható a modern kori keresztyénség gyakorlatához is, azonban nem eléggé megalapozott e feltevés, bár mindkét esetben megjelenik a vágy, hogy az útra indulót ellássák a megfelelő dolgokkal.

Az időbeli kereteket átlépve, mint az egyéni fájdalom rituális kitörése, a siratás szintén azok közé a rítusok közé tartozik, amelyek megtalálhatók mindkét vallási közösség gyakorlatában. Láthattuk, hogy ehhez az ősrítushoz mindkét esetben hozzákapcsolódik a halott nevének, esetleg tisztének (férjem, feleségem, gyermekem stb.) kimondása, kikiáltása is. Balázs Lajos helyesen fogalmazza meg, hogy a sírás minősége, drámaisága, az elmondott szavak tartalma és ezek összecsengése is a közösség elbírálása alá esik.¹⁹¹

A halotti tor szokásának fennmaradása szintén látható a két vizsgált vallás esetében. Ha vannak is különbségek, és ha figyelembe vesszük azt, hogy az ókori zsidó gyakorlatra milyen kevés utalás található, mégis megállapítható, hogy a temetés utáni közös étkezés egyrészt az eltemetés aktusában résztvevők tiszteletére, másrészt a halott tiszteletére történt. Ide kapcsolható még a Tövisháton gyakorlatban lévő gyászszokás, a halottlátogatáskor szokásos ajándékvívés. Nem lehet nem észrevenni az ókori zsidó tisztátalansági törvénnyel való kapcsolatot, ami miatt a házban lévő ételek is tisztátalanná váltak, éppen ezért a halottas házon kívülről hozzák a szükséges ételmet a hozzátartozóknak. A modern kori zsidó gyakorlat szintén ismeri ezt a rítust.¹⁹²

A holttesthez való viszony és a halott lelkével kapcsolatos hiedelmek szintén igen szoros kapcsolatot mutatnak a két vallás esetében. A holttest eltemetése, még ha különbségek is fedezhetők fel az eltemetés gyakorlata és a temetkezési szokások és kellékek esetében, mindkét esetben a legnagyobb tisztességgel történik. Az exitus beállta után a lélek valamilyen formában való továbbélésének hite, a halott lélek ártó szándéka és az azt megelőzni kívánó rítusok szintén

¹⁹⁰ ANGYAL–POLCZ: Letakart tükör, 125.

¹⁹¹ BALÁZS: A vágy rítusai, 226.

¹⁹² OLÁH: Judaisztika, 73–74.

megjelennek mind az ókori zsidó vallásban, mind a modern kori keresztyénségben. Mindezeket figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a modern kori keresztyénség sem változtatott radikálisan az élet és halál felőli zsidó gondolkodáson. Az is észrevehető, hogy a hivatalos vallási dogmák és gyakorlatok mellett megmarad a népi vallásosság, és az ebben gyökerező vallásos cselekvések, szokások is életképesek. Akár a jahvizmust, akár a keresztyénséget tekintve elmondható, hogy ezek hatására a rítusok, így a gyászritusok is finomodnak, háttérbe szorulnak, egyesek esetleg eltűnnek, de többségükben megmaradnak.

Nem volt célkitűzés, hogy a gyászszokásokat lelki vonatkozásban elemezzük, funkcióját meghatározzuk vagy megítéljük, csupán arra igyekeztünk rámutatni, hogy a bibliai megalapozottságú rítusok a modern korban is mennyire szorosan kötődnek az Isten által teremtett emberhez. Elválasztódásuk vagy a rítusok kiüresedése mindenképp következményekkel jár, de arra nézve is iránymutató a vizsgálódásunk, hogy a lelkipásztori szolgálatunk rendjén a gyászhoz és temetéshez kapcsolódó szokások esetében milyen alapvető fontossággal bír, hogy a rítusokhoz komoly biblicitással és hitvallási meghatározottsággal viszonyuljunk. Ugyanis bár a temetési rítusok használata, gyakorlata eltűnőben van, mégis találkozunk még olyan keresztyén közösségekkel vagy ezen közösségeken belül családokkal, akik használják a rítusokat mint régi örökséget, mint a gyásszal való megküzdés eszközeit. Ezért a dolgozat következő lépéseként megvizsgáljuk, hogy adott-e a lehetőség arra nézve, hogy ezek a rítusok tovább öröklődjenek, fennmaradjanak.

3. A gyászritusok társadalmi helye és szerepe a 21. század elején

3.1. A haldoklás és a halál a különböző társadalmi rendszerek interakciójában – Család és társadalom kölcsönhatása

A szociológia tárgykörébe tartozó kérdés kutatásakor arra a felismerésre jutottunk, hogy a szociológia tudománya, kevés kivételtől eltekintve, nem foglalkozik a halál okozta veszteség társadalmi hatásaival. A vizsgálódásunk rendjén azonban nem kerülhetjük meg a kérdést, hiszen tudományos alapon meg kell vizsgálnunk, hogy milyen eséllyel adhatók tovább a gyászritusok a következő nemzedékek számára. Ezért az általunk megtalált szociológiai munkák eredményeit használjuk a kérdés tárgyalása során.

Terestyén Tamás a társadalmi szerveződések két típusáról ír Ferdinand Tönniesre hivatkozva, aki szerint: van közösség és társadalom, így a haldoklás folyamata és a halál megtörténte ebbe a két nagy csoportba ágyazódik be. Meghatározása szerint a közösség az embereknek olyan, leginkább viszonylag kisebb létszámú együttese, amelyet szorosan összetart a személyes ismeretség és közelség, a közös hiedelmekben és közös értékekben való osztozás, a közös hit, az erős kölcsönös függőség, az összetartozás érzése és a hagyományokhoz való ragaszkodás. A közösségek jellegzetes példái a hagyományos családok, nemzetségek, szomszédságok, és általában a tradicionális, premodern paraszti világ. Ebben a világban az otthonosság, a bizalmasság, az együtteség és az összetartozás tudata és az olyan közvetlenül megélhető kapcsolatok uralkodnak, amelyekben a közösség tagjai teljes lényükkel, teljes személyiségükkel vesznek részt. Ezekben az együttesekben maga az együttlét, az összetartozás és a közös hagyomány megőrzése a legfőbb cél, és ennek a célnak a közösségek minden tagja alárendelődik, az egyéni nézeteknek, az individuális kezdeményezéseknek nincs sok terük. Ezek következtében a közösséget állandóság, egyfajta mozdulatlanság, alacsony változékonyság jellemzi.¹⁹³

A társadalom ezzel szemben olyan szerveződés, amelyben az embereket nem a közös célok, közös hagyományok jellemzik, hanem individuális célokat igyekeznek megvalósítani, saját érdekeiket próbálják meg érvényesíteni. A társadalom tagjai nem közvetlenül, hanem leginkább szerződéses viszonyokban, nem teljes személyiségükkel, hanem formális munkamegosztásbeli szerepeket betöltve, mintegy mechanikusan kerülnek kapcsolatba egymással. Így a közösségek otthonosságával és meghittségével szemben a társadalomban elidegenedettség uralkodik, és

¹⁹³ TERESTYÉN: Társadalmi rendszerek és funkcióik, 12.

állandóak a konfliktusok, amelyeket az embereket kényszerítő, az idegenség érzését tovább fokozó intézményi szabályozással és ellenőrzéssel kell kordában tartani. A célok és kapcsolatok sokfélesége következtében a társadalmi szerveződést folyamatos belső mozgás és nagyfokú változékonyság jellemzi.¹⁹⁴

A társadalmi élet növekvése és erősödése a városiasodás okán fokozódott, hiszen a közösségekből (pl. zárt paraszti rendszerek) az emberek átkerültek egy olyan társadalmi életformába, amelynek hatása alatt a halálhoz való viszony is átalakult. Helyesen állapítja meg Fazakas Sándor a jelenre vonatkozóan, hogy ma az esetek nagyobb részében a haldoklásra, az életből való távozásra nem a természetes életvitel körülményei között kerül sor, hanem kórházakban vagy erre szakosodott intézményekben. Ez a meghalásnak a térbeli marginizálódását eredményezte, ami tovább vezetett a haldoklás egzisztenciális és szociális marginizálódásának irányába.

„Míg korábban a meghalásra a közösségi élet keretei között, családtagok, gyerekek, barátok szeme előtt került sor, napjainkban orvosok és ápolószemélyzet szakmailag magasan biztosított felügyelete alatt áll be a halál (halál patologizálása). Ez a körülmény viszont a meghalás folyamatában is változást hozott: [...] nagyon sok ember attól retteg, hogy nem tud méltósággal, kellő időben és önrendelkezésével nem megfosztva távozni az életből.”¹⁹⁵

Szükségszerű ezen a ponton megvizsgálni, hogy milyen szerepet tölt be a család a mai társadalomban, és milyen lehetőségei vannak, ha egyáltalán még vannak, az elkísérés terén a haldoklás és a halál folyamatában. Parsons szemlélete eligazíthat ebben a kérdésben, aki rámutat arra, hogy a család, mint a társadalmi rendszer alrendszere, egy sajátos funkciót tölt be. Ha betölti saját feladatköreit, akkor egyrészt kielégíti a családtagok szükségleteit, másrészt biztosítja a társadalom fennmaradását. A család funkcióinak tekintetében, mivel Winch hangsúlyozza a vallási funkciót, Parsons említi a feszültségoldás feladatkörét, Bell pedig a közösségi funkciót hangsúlyozza ki¹⁹⁶, megengedhető az a megállapítás, hogy a család a vallási közösség vállalásával, megélésével közbenjárhat a halál valóságával való szembenézés okozta feszültség oldásában. Egyetértünk Teleki Béla állításával, hogy az értékeket elsősorban a család közvetíti tagjainak, mely értékek között ott találjuk a vallási hagyományok ápolását is, ugyanis ahol a meggyőződéses vallásosság valamilyen okból háttérbe szorul, helyébe gyakran üres miszticizmus, babonás

¹⁹⁴ uo.

¹⁹⁵ FAZAKAS: A haldoklás szociokulturális kereteinek változásai, 46.

¹⁹⁶ TELEKI: Kézikönyv a családról, 10.

szokások vagy egyéb, a vallástól kölcsönvett, de tartalmi gazdagságától megfosztott szertartások lépnek.¹⁹⁷

Ez a gondolat mindenképpen eligazító jelleggel bír témánk tekintetében, hiszen a tartalom nélküli gyászszokások vagy a bibliai megalapozottság nélküli rituális cselekedetek használatára éppen emiatt tekint vagy tekinthet akár az egyház és a keresztyén ember is babonás szokásként. Fontos azonban körüljárni a kérdést, hogy a posztmodern kor családja képes-e továbbadni az értékeket, főleg a halálhoz és gyászhoz kapcsolódó rítusok hagyományozása terén?

A családot korunk társadalmában Teleki Béla és Spéder Zsolt eredményei alapján tudjuk elhelyezni, ez áll legközelebb saját álláspontunkhoz. Teleki Béla szerint divatos volt a közelmúltban a család válságáról beszélni, az azonban vitathatatlan, hogy jobb alapközösséget nem találtak még ki. A forradalmi kommunák sem váltak közkedveltté. A család marad a legfontosabb alapközösség.¹⁹⁸ Elismeri, hogy vannak társadalmi betegségek, amelyek hatnak a családra, és a családon belüli szerepek is negatív irányba változtak, ugyanis csökken a házassági kedv, növekszik a válások aránya, a gyermekszám is csökken, változatos a szülő-gyermek kapcsolatforma, a család bizonyos funkciói elmosódnak, a fiatalok függetlenségi igénye néha beteges formákat ölt, sajnos a média is a család ellen hangolja a közvéleményt, ennek ellenére statisztikákra hivatkozva megállapítja, hogy a család jól tűri és bírja a terhelést, még a társadalom brutális beavatkozásainak ellenére is. Azt a javaslatot teszi, hogy bár a családot – főképpen intim jellege miatt – nem lehet megreformálni, de segíteni kell abban, hogy funkcióit teljesíthesse és kiforrhassa, kifuthassa lehetőségeit korunk nehezebb körülményei között is.¹⁹⁹

Spéder Zsolt a család átalakulásának vizsgálata során arra a következtetésre jut, hogy a családok elég nagy hányada akarva-akaratlan nem a családfejlődés klasszikus útján halad, de szép számmal vannak olyan családok, amelyek a megmaradnak a klasszikus pályán, és vannak olyan gyerekek, akik nem tapasztalják meg a családszerkezet töréseit, azaz nem feltételezhető, hogy mindenkinek atipikus családi életpályát kell bejárnia. Megnyugtatóan állapítja meg, hogy a szocializációs és életpálya-közelítésekre alapozva hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy a népesség a családi viszonyokat illetően két lényeges szektorra bomlik majd. Az egyikben a

¹⁹⁷ i. m., 65–67.

¹⁹⁸ i. m., 15.

¹⁹⁹ i. m., 15–16.

családszerkezeti változások, az átmenetek állandósulnak, a másokban viszont a változások továbbra is a klasszikus családi életpálya, a családfejlődés ritmusának megfelelően alakulnak.²⁰⁰

A két álláspont és saját empirikus vizsgálódásunk alapján megállapítható, hogy a rítusok hagyományozása, átörökítése korunkban még nem egy lehetetlen vállalkozás. Ehhez kapcsolódóan érdemes Neulinger Ágnes eredményeit is figyelembe venni, aki rámutat arra, hogy a kortárs családi rítuskutatások kihívását az is jelenti, hogy a rítusfogalom elvárásainak a mai családi élet számos ponton nem felel meg. Amennyiben a rítusokhoz kapcsolódó kötött szerkezetről és rendről, az egyértelmű jószág érzetéről és a rítus követésének kényszerítő erejéről beszélünk, felmerülhet a kérdés, hogy ez mennyiben lehet érvényes a mai családon belül. A szülők tekintélyelvűségének eltűnésével, a nevelési elvek demokratizálódásával ezek a tekintélyhez kötődő közös tevékenységek ugyanis egyre kevésbé ragadhatóak meg. Ennek ellenére mégis léteznek olyan események, amelyek egyértelműen ritualizáltak, mint a nagy egyéni életesemények. Az ezekhez kapcsolódó átmeneti rítusok társadalmi intézményekhez kötődnek, és részben jogi szabályozás alá esnek. Ennek megfelelően ezeknek az eseményeknek a gyakorlata széles körben elfogadott, és nem csak a család szintjén zajlik, mint például a temetés.²⁰¹

Valószínűsíthető, hogy nem könnyű feladat a halálhoz és gyászhoz kapcsolódó rítusok továbbhagyományozása úgy, hogy a családot tekintjük a cselekvés eszközének, de nem egy megvalósíthatatlan feladatról beszélünk, hiszen a családok egy nagy hányada még tekinthető ezen rítusok megőrzésének és átörökítésének társadalmi apparátusaként. A rítusok generációról generációra való továbbadása több annál, mint hogy bizonyos szokásokat átmenekítünk a mindenkori jelenbe, mint a régi korok emlékeit. Ez sokkal több, mint hagyományápolás és bizonyos vallási kultúra megőrzése.

Alfred Reginald Radcliffe-Brown a vallás és társadalom kapcsolata tárgyalása során kitér arra, hogy Európában, leginkább a reformáció óta, a vallás elsősorban hit kérdése, és a rítusokat a hit eredményeinek tekintik. A temetkezési és gyásZRítusok például annak a hitnek az eredményei, hogy a lélek túléli a halált. Álláspontja szerint azonban, ha ok-okozati vonalon haladunk, akkor a halált túlélő lélekbe vetett hit nem a kiváltója, hanem az eredménye a rítusoknak. A személyes állásfoglalás után azonban arra a következtetésre jut, hogy az ok-okozati elemzés félrevezető. Ami valójában történik az az, hogy a rítusok és az azokat igazoló vagy észszerűsítő hitrendszer együtt fejlődnek ki, mint egy összefüggő egész részei, a rítusok mint cselekvések pedig az érzelmek

²⁰⁰ SPÉDER: A folyamatosan átalakuló család, 90.

²⁰¹ NEULINGER: Világi rítusok, családi rítusok, 115.

szimbolikus kifejezései.²⁰² Alfred Reginald Radcliffe-Brown nyilván szociálintropológusként közelíti meg a kérdést, és a rítusok hangsúlyozásának irányába mozdul el, azonban egyrészt rámutat arra, ami kutatásunk rendjén már bizonyítást nyert, hogy a gyászrítusok elválaszthatatlanok az Isten által teremtetten ember életétől ugyanúgy, mint az Istenbe vetett hit. Másrészt kihangsúlyozza, hogy:

„a rítusok bizonyos érzelmek szabályozott szimbolikus kifejeződéseinek tekinthetők. A rítusok tehát kimutathatóan sajátos társadalmi funkcióval bírnak, amikor, és amennyiben hatásuk miatt szabályozzák, fenntartják és nemzedékről nemzedékre átadják azokat az érzelmeket, amelyekről függ a társadalom rendszere.”²⁰³

3.2. A modern haldokló- és kísérőszerep

A társadalmi változások velejárójaként változnak a különböző szerepek is, amelyeket az embernek fel kell vennie vagy el kell fogadnia. Nincs ez másképpen a haldokló *personával* sem, amelyet a modern társadalmi elvárás, nyomás helyez a halállal szembenező emberre. Mújdricza Ferenc ismerteti Russel Noyes Jr. és John Clancy úttörő hatású munkáját, amelyben tulajdonképpen megalkották a haldoklószerep fogalmát. Ebben a munkában ismertetik a haldoklószereppel járó kötelezettségeket, amelyeket a következőkben határoznak meg a szerzők:

1. a haldokló vágyjon az életben maradásra,
2. a felelősségek és tulajdonok rendezett átruházása,
3. az életfenntartó kezelések kooperatív igénybevétele,
4. szabadsága és privilégiumai csökkenésének elfogadása,
5. az ápolóktól való függetlenség és a velük való kooperáció az ápolókra és a gondozórendszerre háruló terhek minimalizálása érdekében,
6. bátor szembenézés.

Ezek mellett a haldoklószerep jogokkal is jár, úgy mint:

²⁰² RADCLIFFE-BROWN: Structure and function, 155.

²⁰³ i. m., 157.

1. a társadalom felmenti egyéb társadalmi felelősségei és kötelezettségei alól,
2. a gondozáshoz, ápoláshoz való jog,
3. a tisztelethez és méltósághoz való jog,
4. joga van tudni, hogy haldoklik.

Mújdricza Ferenc véleménye szerint ez a haldoklószerep-konceptió hiányosságokkal és hibákkal terhelt, ugyanis a szerzők kizárólag a haldokló kiilleszkedésére fókuszálnak, a koncepcióban pedig a kiszolgáltatottság eleme dominál, hiszen korlátozott jogai mellett a haldokló kötelezettségek egész sorát kénytelen elviselni. Tulajdonképpen a haldokló így elveszíti személyiségét, kezelendő teherré válik és ellentételezésként családja, gondozói és orvosai kiszolgálójává degradálódik, tulajdonképpen marginizálódik. Ezt a modern társadalomban egy elég gyakran fellelhető haldoklószerepet Mújdricza Ferenc szembeállítja a Philippe Ariès munkájában megjelenő centrális haldokló szereppel, melyben a haldoklás ceremóniáját maga a haldokló irányította. Ez mára megváltozott, mert a halál tabuvá vált és ebben a helyzetben

„a haldokló nem „ura” már saját halálának: kiemelkedik megszokott környezetéből, és specialisták gondjaira bízják. Kiszakítva családjából, jellemzően kórházban, mély magányban lehel ki lelkét, részben azért is, hogy a családtagoknak ne kelljen szembesülniük a halál indukálta érzelmi teherrel.”²⁰⁴

Polcz Elaine kultúrkörünkre való tekintettel megfogalmazza, hogy az emberek egy része igyekszik magán erőt venni, félelmét és idegenkedését elrejteni a halál közeledésénél, a helyzetet és magatartását racionalizálni, melynek egyik lehetséges módja, hogy társakat keres a haldokló ellátásához. Tudatosan vagy nem tudatosan kórházba viszik a beteget meghalni. Hozzáállásukat megszokottnak, érthetőnek, elfogadhatónak tekintjük, pedig nem veszik figyelembe, hogy a beteg gyermek, fiatal és öreg otthon vágyik meghalni.²⁰⁵

Véleményünk szerint a modern haldoklószereppel párhuzamosan és szükségszerűen adott a modern kísérőszerep is, amely akarva vagy akaratlanul, de eltávolodik nemcsak a haldoklótól, hanem a haldokló iránti kötelességeitől is.

²⁰⁴ MÚJDRICZA: A halál „helye” a családban, 188–190.

²⁰⁵ POLCZ: A halál iskolája, 60.

Nagyon pontosan aláhúzza Végh Katalin az elhatárolódásnak az okát, amikor megállapítja, hogy a család nem tud mit kezdeni haldokló tagjával, ezért inkább az orvosokra bízza. A haldokló élete az orvos kezében van, akinek a számára a halál a legyőzendő ellenfél. Általában azonban sem ő, sem a kórházban dolgozó ápoló személyzet nincs felkészítve a haldoklóval való foglalkozásra, a haldoklóval, az agóniával, a halállal való szembesülésre. A halál körüli eseményekből a család teljesen kirekesztődik,²⁰⁶ és így magára veszi a modern kísérőszerepet, amelyben ugyan pillanatnyilag védve van a halál okozta érzelmi teher hordozásától, de ennek a távolmaradásnak megvannak a maga lelki, érzelmi következményei, amelyeket jobb esetben gyászterapeuták vagy gyászcsoporthoz segítségével igyekeznek orvosolni, megoldani, rosszabb esetben pedig a későbbiekben akár pszichoszomatikus betegségek is jelentkezhetnek a gyászfolyamat nem megfelelő lezajlása miatt. A kutatást végzőnek személyes lelkigondozói tapasztalata, hogy egy ötvenes éveiben járó férfi esetében, akinek már pszichiátriai kezelésre kellett járnia, és erős nyugtatókat kellett szednie pánikbetegsége okán, hosszú hónapok lelkigondozói munkájának eredményeként kiderült, hogy a tíz évvel azelőtt elhunyt édesapját nem gyászolta el megfelelően. Az elakadt gyászfolyamat lezajlása után megszűnt a pánikbetegség, és gyógyszeres kezelésre sem volt tovább szüksége. Ehhez hasonló esetek nagy számban előfordulnak, hiszen ezért van jó fogadtatása a gyászterápiának korunkban. Tapasztalatunk és meggyőződésünk, amire Végh Katalin is rámutat, hogy a modern ember elveszítette azokat a rítusokat, szertatásokat, amelyek a halállal való szembesülést, annak elfogadását segítették, pedig éppen ezek a rítusok egy jól megszabott, előre kijelölt utat biztosítottak az események folyásának, és ezáltal biztonságérzetet adtak nemcsak a haldoklónak, hanem a hozzátartozóknak is.²⁰⁷ A hozzátartozók, akinek a kísérőszerepet kellene vállalniuk, nem tudják, hogy miként is kellene betölteniük ezt a feladatot, a bizonytalanságukban éppen ezért hárítják a felelősségüket.

Buda Béla is utal a gyászszokások veszélyes elhalványodására, és ennek okát a halál valamiféle kollektív tagadásában, elfojtásában látja, valamint megfogalmazza azt a véleményét is, hogy emberi kapcsolódásaink egy tengelye a másik emberrel való érzelmi azonosulás, ezért a halállal vagy haldoklással való szembesülés során a saját halandóságunkkal szembesülünk, és ezt ma általában el akarjuk kerülni.²⁰⁸

Bodó Sára Christoph Morgenthalerre hivatkozva azt írja, hogy a kórház specializált rendszere a társadalomnak, ami azt az alapvető értékszémleletet tükrözi, hogy az egészség a

²⁰⁶ VÉGH: A modern ember viszonya a halálhoz, 72.

²⁰⁷ uo.

²⁰⁸ BUDA: A halál és a haldoklás szociálpszichológiai tényezői.

legfőbb kategória. Minden, ami a halállal van összefüggésben, fenyegetést jelent a gyógyulásra kialakított rendszerre, éppen ezért meghalni nem rendszerkonform folyamat, mert tulajdonképpen nem is szabadna megtörténnie. Ez az értékrend észrevétlenül hatással van a családi közösségekre a halállal és a haldoklással kapcsolatos hozzáállására. Ugyancsak Bodó Sára említi azokat a társadalmi struktúrákat is, mint például munkahely vagy iskola, amelyek elvárásai szintén befolyásoló tényezőknek tekinthetők a családra nézve.²⁰⁹

Kunt Ernő megállapítását figyelembe véve, mégpedig azt, hogy az emberi társadalmi formák nyitott rendszerként foghatók fel, amelyek önszabályozóak, így képesek az alkalmazkodásra, és az alkalmazkodásukat a kommunikáció, interakció és transzformáció folyamatai révén valósítják meg,²¹⁰ azt az álláspontot képviseljük, hogy nemcsak a társadalom különböző struktúrái hathatnak a családokra, akiknek a kísérszerepet elsődlegesen (vagy kizárólagosan!?) kellene vállalniuk, hanem visszahathatnak azokra. Ehhez azonban a modern haldokló- és kísérszerep újradefiniálására és alkalmazására lenne szükség, amelyben a rítusok biztonságot adó használata, a saját halandóságuk elfogadása, a halálnak az ember életéhez való hozzátartozásának a tudomásulvétele, és ezek alapján a más társadalmi struktúrák felé megfogalmazott elvárások helyet kapnának.

A saját halál lehetőségének értelmezése rendjén, Barcsi Tamás egy nagyon fontos megállapítást hoz, amikor azt mondja, hogy a 18. századig az *ars moriendi* szétválaszthatatlanul összefüggött az *ars vivendivel*, amely kapcsolatban a meghalás művészete a saját halállal való aktív szembenézést jelentette. Ezáltal esélyt kap az ember arra, hogy az élet lényeges dolgaira összpontosítsa figyelmét. A későbbi századok során a társadalom lassú lépésekkel elindult a halál eltüntetése felé, és a 20. század végére odajutott, hogy a haldoklás és a halál demetafizikálódott, mindennapi és privát eseménnyé, egy magányos és néma eseménnyé, pusztán biológiai ténnyé vált. Helyesen húzza alá azt a tényt, hogy az emberek többsége már nem is tudja értelmezni a haldoklást és a halált, amíg megteheti, nem is gondol rá, és nem az élet részeként fogja fel a halált, hanem úgy, mint egy kellemetlen eseményt, amely többnyire a kórházhoz köthető, ahol az orvosok mindent megtesznek a beteg életben tartása érdekében, sokszor akarata ellenére is, de ez a túlterápia megfosztja a betegeket a saját halál lehetőségétől.²¹¹

²⁰⁹ BODÓ: Gyászidőben, 132–134.

²¹⁰ KUNT: Az utolsó átváltozás, 15.

²¹¹ BARCSI: Az emberhez méltó halál, 101–102.

A megoldás lehetőségét keresve nem térhetünk ki Barcsi Tamás véleménye elől, mely szerint mindenekelőtt új szemlélet kialakítására van szükség, amely az élet részeként fogadja el a halált, hiszen ahogy Carl Gustav Jung megfogalmazza, a halál a lélek számára ugyanolyan fontos, mint a születés, és ugyanúgy, mint a születés, integráns része az életnek. A saját halál lehetőségének biztosításához szükséges az is, hogy a meghalás eseménye kerüljön át a kórházakból a szenvedők meghitt környezetébe. Fontos lenne, hogy az orvosok ne mindenáron való életmeghosszabbításon, hanem a szenvedés multidimenzionális fogalmának elfogadásán alapuló terápiát alkalmazzanak, mert fel kell ismerni, hogy az organikus eredetű fájdalomhoz a betegség során további pszichikai, spirituális és társadalmi tényezők járulhatnak.²¹²

Az új szemlélet alapjául szolgálhat a RAHME koncepció, azaz a halálba kísérés elmélete, amelynek egyre nagyobb figyelmet szentel a nyugati szakirodalom. A RAHME koncepció az orvosoktól, ápolóktól a súlyosan beteg és haldokló páciensnek mint embertársnak a gondoskodó és gondozó ellátását követeli meg, mely gondoskodásnak két aspektusa kell legyen. Megköveteli az egyéntől a szakmai, technikai kompetenciát, de egy emberi, etikai kompetenciát is megkíván, mégpedig azt, hogy a végső stádiumban levő beteget mindig komolyan vegyék az orvosok és az ápolók, illetve a hozzátartozók, és bevonják minden döntési folyamatba, autonómiáját az utolsó pillanatig megőrizték és támogassák. Az orvostudománynak vissza kellene találnia arra az útra, amelyen az orvoslás ne csak gyógyítás, hanem támasz és kísérés is legyen.²¹³

3.3. A halálhoz való viszony a kórházban és egy református közösségben, valamint a rítusok életképessége két kutatás fényében

Az eddig tárgyalt elméleti rész után két kutatásnak a bemutatása és tárgyalása következik, amelyekre azért volt szükség, hogy mintegy helyzetfelmérésként egy képet kaphassunk arról, hogy a témánk tekintetében fontos kérdések, mint a halálhoz való viszony, a gyászhoz és temetéshez kapcsolódó szokások és ritualitás, hogyan érhetőek tetten a 21. század elején. A kutatási módszerek közül a kvantitatív módszert nem alkalmazhattuk, hiszen nem álltak rendelkezésünkre olyan kutatási eredmények, amelyekhez viszonyíthattuk volna a sajátjainkat. A kvalitatív módszer azonban kézenfekvő volt, hiszen kisebb mintaelemszámmal, mélyebb, részletesebb, félig strukturált vagy akár strukturálatlan formában képes feltárni a kevésbé ismert, változó, komplex rendszerek, jelenségek működését, természetét, és bár általánosító erejű kijelentéseket az

²¹² i. m., 102–103.

²¹³ i. m., 111–113.

eredményeink alapján nem tehetünk, mégis pontosabb képet kapunk a folyamatokról, azok lehetséges változóiról, összefüggéseiről. Hasznos eszköz a jelenségek társadalmi kontextusba ágyazottságának holisztikus vizsgálatára, a jelenségek sokszínűségének, mélységének érzékeltetésére, az egyedi esetek működésének magyarázatára.²¹⁴

A témánkkal foglalkozó kutatók több ízben is rámutattak arra, hogy korunkban a legtöbb esetben az agóniának és a meghalásnak a helye a kórház, ezért megkerülhetetlennek gondoltuk, hogy megvizsgáljuk egy kórház belső működését, és azt, hogy specifikusan a haldoklás és halál irányvonalán milyen gondolkodás és eljárás van gyakorlatban. Az is releváns kérdés a dolgozat egyik fő céljának, a rítusok, valamint ritualitás életképességének és továbbörökítési lehetőségének kérdéskörében, hogy milyen a hozzáállásuk a keresztyén embereknek, leginkább a fiataloknak, a halálhoz, a gyászritusokhoz és az egyház implikálódásához a halál okozta gyászban.

Az első kutatásunkat egy Megyei Kórház (Románia) különböző osztályain végeztük, és azokat az osztályokat választottuk, ahol nagyobb a halandóság. A kórházi statisztikák alapján ezek az osztályok a következők: neurológia, onkológia, intenzív terápia, szívosztály, belgyógyászat. A holttest ellátása tekintetében a patológiára is kiterjesztettük a kutatást, valamint az igazságügyi orvosszakértők hatáskörébe, munkájába is igyekeztünk betekintést nyerni. A kutatás rendjén tehát a kvalitatív módszert alkalmaztuk, és az információk begyűjtéséhez az interjút választottuk. Az összeállított kérdéssor alapján az említett kórházi osztályok vezető főorvosaival és főnővéreivel készítettünk interjúkat, és nem terjesztettük ki a betegekre és hozzátartozókra, hiszen objektív válaszokat kerestünk, hogy belülről kapjunk egy képet arról a kórházi rendszerről, amely keretet, infrastruktúrát és speciális, sajátos segítséget nyújt a halállal szembenező ember számára.

Az orvosokkal és ápolókkal készített interjúk kérdései a következők voltak:

- Van-e lehetőség, hogy elkülönítsék a haldoklókat?
- Kik vannak a haldoklók mellett?
- Milyen fizikai/testi és lelki segítséget kap a haldokló?
- Mit tesznek az ápolók és hozzátartozók a halál beálltakor?
- Milyen „eljárások” követik a halál beálltát?

²¹⁴ ZOLNAI: Kvalitatív módszerek alkalmazási lehetőségei, 23.

- Hogyan, mikor és milyen körülmények között kerül ki a halott a kórházi rendszerből?

A halál-kérdés nem sokat változott azóta, hogy Polcz Elaine megállapította:

„A mai európai gondolkozásban a halál tudata mintha nem érintené az életet. A történelmi gondolkodás, a tudományos haladásba vetett hit és a technikai fejlődés mítosza mintha elfelhőznék azt az egyszerű tényt, hogy mindannyian meghalunk.”²¹⁵

A megkérdezett orvosok és szakápolók, ha nem is tabuként kezelték a halál kérdését, mégis úgy tűnt, hogy valami olyanról beszélünk, ami az élet lezárásaként tekintendő, de nem része az emberi életnek. A kutatás minden fázisára jellemző volt a meglepődöttség, hogy ebben a kérdésben vizsgálódunk. Első lépésként a kórházi vezetéstől kértünk és kaptunk engedélyt arra, hogy kutatásunkat elvégezhessük. A kórházi alkalmazottak túlterheltsége miatt nagyon nehezen lehetett időpontokat egyeztetni, hogy az interjúkat elkészíthessük. Az interjúk alanyai fenntartásokkal fogadták a témát, és jelzésértékű, hogy legtöbbször nem adtak engedélyt arra, hogy a beszélgetést hangfelvétel formájában rögzítsük, hanem csak jegyzetanyagot készíthettünk. Mintha valamilyen formában félnének attól, hogy mit tudnak, vagy mit mondanak a haldoklással, a halállal, a gyással kapcsolatosan. Volt olyan orvos, aki röviden, lényegre törően és kifejezetten orvosi szempontból nézve válaszolt a kérdésekre, de volt olyan is, aki elfelejtkezve a szoros időbeosztásról, hosszasan válaszolt, és vallásos meggyőződésének is teret engedve fogalmazta meg véleményét.

A kórházban meghalás a jelenkor egy jellegzetessége, és ebben egyhamar nem lesz változás. Kutatásunk célkitűzése az volt tehát, hogy betekintést nyújtson a kórházi rendszerben történő meghalás körülményeibe, lehetőségeibe, ezen belül az elváltatás és eltávolítás rituális cselekedeteinek alkalmazásába és alkalmazhatóságába. Megismerve egy kórházi intézmény működését, az egyház mint intézmény megkeresheti azokat a lehetőségeket és kapcsolópontokat, amelyekben az egészségügyi rendszerrel együtt hathatós segítséget nyújthat a halállal találkozó emberek számára.

A kórházi elhalálozások száma egyre nagyobb méreteket ölt. Az otthoni, családi közösségben történő távozás az életből egyre ritkább, pedig a meghalás nemcsak az egyén, hanem a közösség ügye is. A közösség feladata ugyanis, hogy különböző viselkedés és viselkedési szabályok szerint segítséget nyújtson abban, hogy az egyén távozása a közösségből minél megrázkódtatásmentesebb, zökkenőmentesebb legyen.²¹⁶ Ehhez képest Kovács János arra

²¹⁵ POLCZ: A halál iskolája, 8–9.

²¹⁶ KUNT: Az utolsó átváltozás. 116–117.

figyelmeztet, hogy a társadalmi rend szerint az embernek bele kell törődnie, hogy magányos, és készülnie kell a morfiumszagú haldokló szobák diszkréttségében történő halálra.²¹⁷

Tulajdonképpen azonban nem egyedül hal meg a kórházban sem az ember, csak egy másfajta közösség veszi körül. Ezt nevezi Binder Borbála *közhalál*nak, ami a kórházakban alakult ki, távol a megszokott környezettől, a családtól. Itt már nem a hagyományos közösségi szokások érvényesülnek, hanem kórházi előírások szerint történik a halál.²¹⁸ Kereszty Éva is úgy tárgyalja munkájában a halált, mint ami közösségi ügy, és felhívja a figyelmet arra, hogy egészségügyi, társadalompolitikai, népegészségügyi szempontból milyen fontos szerepe van a halottnak, pontosabban a holttestnek. Közüggé válik ugyanakkor a halál az igazságszolgáltatás vagy büntetőhatalom számára is.²¹⁹ Véleményünk szerint ebbe a közösségi ügybe, mint intézménynek, az egyháznak is implikálódnia kell, a maga specifikus szolgálatával. Volt idő, mondja Polcz Elaine, amikor az egyház a halált, a temetést, a tanítást is adminisztrálta.²²⁰ Ha nem is teheti ma ebben a minőségében, de társadalmi szinten hatást kell gyakorolnia, szükségszerű befolyása révén azokra a szokásokra, amelyek a haláleset alkalmával feltörő egyéni és közösségi érzelmek kinyilvánítási formái.²²¹

Az egyház ilyen jellegű szolgálatának időszerű meghatározásához azonban ismernie kell azokat a lehetőségeket, kapcsolópontokat, ahol a halál és gyász folyamatában hatást gyakorolhat. Polcz Elaine gondolatával egyetértve, úgy látjuk, hogy válaszút előtt állunk, mert bár falun még valamit tudnak arról, hogy hogyan kell meghalni, mit kell csinálni a halottal, hogyan kell gyászolni,²²² de a kórházban a gyászszokások hagyományos formában nem gyakorolhatóak. Kutatásunkban éppen ezért egyrészt azokat a lehetőségeket keressük, amelyekben a különböző intézményekkel való konszenzuseresés útján, segíthet az egyházunk megőrizni e rítusokat, másrészt észrevenni és megvizsgálni keresztyén hitelvek alapján azokat az esetleg új rítusokat, amennyiben vannak, amelyek kialakultak a halál megértésének, elfogadásának, a gyász feldolgozásának rendjén.

A kórház jogi képviselője által kapott információk szerint a romániai törvények nem szabályozzák a haldoklás folyamatát, ami tulajdonképpen ebben az értelemben egy joghézag. A törvény értelmében a kórház az az egészségügyi intézmény, amely egészségügyi szolgáltatásokat

²¹⁷ KOVÁCS: Halál, hol a fullánkod?!, 59.

²¹⁸ BINDER: „Szegezik koporsóm, ez itt az én sorsom.”, 608.

²¹⁹ KERESZTY: Halottak, akik köztünk élnek, 13–15.

²²⁰ POLCZ: A halál iskolája, 324.

²²¹ KUNT: Az utolsó átváltozás, 37.

²²² POLCZ: Gyászban lenni, 52.

nyújt. Az egészségügyi szolgáltatások részletezése között pedig megtaláljuk a palliatív ellátás biztosításának lehetőségét is.²²³ Témánkat tekintve fontos, hogy a terminális fázis fogalmának tisztázása rendjén a betegek jogait szabályozó állami rendelkezésben azt találjuk, hogy

„a terminális gondozás alatt értendő a rendelkezésre álló kezelési lehetőségek által a betegnek nyújtott gondozás, akkor, amikor már nincs lehetőség javítani a beteg betegségi állapotának végzetes prognózisán, ugyanakkor a halál közeledtében nyújtott gondozás is.”²²⁴

A törvény tud a haldoklás folyamatáról, és elismeri, hogy gondozásra, segítségnyújtásra van szükség, de nem részletezi a gondozás mikéntjét. Találunk azonban rendelkezést a holttest kezelésének tekintetében. A törvény az emberi hulla fogalmát használja, az értelmezés rendjén azonban így fogalmaz:

„az emberi hulla alatt értendő az a személy, amelyik nem mutat semmilyen agyi, keringési vagy légzőszervi működést, és amelyik a törvény szerint, orvosi szempontból halottnak van nyilvánítva.”²²⁵

Mindenképpen érdemes e tekintetben odafigyelni arra, hogy a hulla fogalmának használata ellenére, amely mintegy az emberi test tárgyiasodásának irányába mutat, a törvény szövege személyről beszél, ami arra a vallásos meggyőződésre utal, hogy a halál nem jelenti az emberi élet végét. A holttesttel való bánásmódot is szabályozza a törvény, és azt a proszekktúra hatáskörébe helyezi, ahol a hulla külső aspektusának retusálása rendjén a bebalzsamozást, a mosdatást, a felöltöztetést és a kozmetikázást említi.²²⁶ Olyan eljárások ezek, amelyek már az Ószövetség korában is fellelhetőek voltak, még a kozmetikázás is, hiszen Aistleitner József a Jeruzsálemben és Meggidóban végzett feltárások rendjén pirosra festett holttestekről számol be, azzal a véleményezéssel, hogy azért festették pirosra, hogy ez által élővé tegyék a kinézetét.²²⁷

²²³ 1. A 95/2006. törvény, 165. paragrafus, az egészségügyi reform tekintetében.

<https://lege5.ro/Gratuit/geydamrugi/legea-nr-95-2006-privind-reforma-in-domeniul-sanatatii>, utolsó megtekintés: 2025. 07. 15.

²²⁴ 1. A 46/2003. törvény, 1 paragrafus, e. pontja: „*Prin îngrijiri terminale se înțelege îngrijirile acordate unui pacient cu mijloacele de tratament disponibile, atunci când nu mai este posibilă îmbunătățirea prognozei fatale a stării de boală, precum și îngrijirile acordate în apropierea decesului.*” (Saját fordítás)
<https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/41483>, utolsó megtekintés: 2025. 07. 15.

²²⁵ 1. A 104/2003. törvény, 1. paragrafus, 1 pontja: „*Prin cadavre umane se înțelege persoanele care nu mai prezintă niciun semn de activitate cerebrală, cardiacă sau respiratorie și care sunt declarate decedate din punct de vedere medical, potrivit legii.*” (Saját fordítás)
<https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/223557>, utolsó megtekintés: 2025. 07. 15.

²²⁶ i. m., 8. paragrafus, 1/b. pont.

²²⁷ AISTLEITNER: Az ószövetségi „élet”-fogalom, 26–29.

A romániai 104/2003. törvény metodológiája szerint²²⁸ a halál beálltának megállapítása után a holttest két órán át azon az osztályon marad, ahol kezelték, egy speciálisan kialakított szobában. Egy későbbi kormányhatározat módosítja ezt, kiegészítve azzal, hogy amennyiben nincs lehetőség a kórházi osztályokon kialakítani egy-egy ilyen helyet, akkor a kórház gondoskodik ennek a helynek a kialakításáról.²²⁹ Ugyanennek a törvénynek 3. paragrafusának 1/c. pontja szerint a hozzátartozók értesítése a halál beálltának megállapítása után 2 órával kell megtörténjen, a kórház egy speciálisan kinevezett alkalmazottja által.

Az interjúk első kérdése kapcsán, hogy van-e lehetőség arra, hogy elkülönítsék a haldoklókat, nem szeparálásra gondolunk, hanem arra, hogy a haldoklónak és a hozzátartozóknak legyen egyfajta intimitása, ahol imádkozhatnak, búcsúzhatnak, ahol megbeszélhetik mindazt, ami személyes, és nem tartozik egy nagyobb közösségre. Az általunk vizsgált osztályok egyikén sincs kialakítva ilyen jellegű hely. Vannak ugyan lehetőségek a betegek elkülönítésére, ha az egészségügyi okokból szükséges, azonban a haldoklók és hozzátartozók esetében szinte minden esetben egy spanyolfallal való elkülönítést említettek. Egyedül az intenzív terápia osztályon nincs erre lehetőség hosszabb ideig, hiszen a betegek állandó megfigyelésének szükségessége, az orvosi műszerek nagy száma nem teszi ezt lehetővé. Az is megjegyzendő, hogy az intenzív terápia és a gasztroenterológia osztályokon nagyon sok beteg kómában, mesterséges kómában vagy mélyaltatásban van, ezért a velük való kommunikáció nem lehetséges. Mindezek ellenére a megkérdezettek szükségesnek tartják, hogy legyen egy erre a célra kialakított helyiség, ami hasznos és ideális lehetőséget biztosítana a haldoklás folyamatában résztvevőknek, hogy együtt töltsék el az utolsó pillanatokat vagy napokat. Az onkológián dolgozó főorvosnő ezen túlmenően szükségesnek látná egy palliatív osztály létrehozását is, hiszen a legközelebbi palliatív ellátást biztosító osztály 60 km-re van, és ott is csak 10 ágy áll rendelkezésre, de több esetben igénylik és kihasználják a lehetőséget a terminális fázisban lévő emberek és hozzátartozóik, akiket ezen az osztályon kezelnek.

Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a kórházi rendszeren belül dolgozók véleménye szerint szükség lenne a haldokló és a hozzátartozók számára egy helyre, ahol együtt

²²⁸ 1. 3. paragrafus <https://lege5.ro/Gratuit/gu2tmmrz/norma-metodologica-de-aplicare-a-legii-nr-104-2003-privind-manipularea-cadavrelor-umane-si-prelevarea-organelor-si-tesuturilor-de-la-cadavre-in-vederea-transplantului-din-01042004>, utolsó megtekintés: 2025. 07. 15.

²²⁹ 1. 909/2011. kormányhatározat 1/b. pont. <https://lege5.ro/Gratuit/gi3dcnjggy/hotararea-nr-909-2011-pentru-modificarea-si-completarea-normelor-metodologice-de-aplicare-a-legii-nr-104-2003-privind-manipularea-cadavrelor-umane-si-prelevarea-organelor-si-tesuturilor-de-la-cadavre->, utolsó megtekintés: 2025. 07. 15.

lehetnének, és együtt nézhetnének szembe a halállal. Ide tartozik azonban egy érdekes jelenség, amelyre a kórház patológusának és onkológusának nyilatkozatai alapján érdemes felfigyelnünk. A patológus szerint sok esetben a beteghez kikerkező mentős orvos megállapítja, hogy a beteg terminális fázisban van, de a család ragaszkodik ahhoz, hogy beszállítsák a kórházba, ahol később talán egyedül hal meg. Az onkológus főorvos arról számolt be, hogy a végső fázisban lévő betegek esetében javasolják a családnak, hogy vigyék haza a beteget, de sok esetben nem élnek a lehetőséggel. Mindkét nyilatkozat világossá teszi, hogy a kórházban való meghalás sokszor a hozzátartozók döntése alapján történik, így a beteg magányosan és a fejezetben vizsgált intimitás helyett esetleg egy spanyolfal takarásában kell szembenézzen a halállal. Ennek a jelenségnek az értelmezése nem célja jelen dolgozatnak, de mindenképpen jelzésértékű, és újragondolása esetleg mentalitásváltást eredményezhetne a családok esetében. Ezen a ponton az egyház mint tanító intézmény, a maga specifikus szolgálatával, hozzájárulhatna ahhoz, hogy a családok reformálódjanak ebben a tekintetben is. A lelkipásztor felnőtt és ifjúsági bibliaórákon vagy tematikus alkalmakon, segítőtársként a keresztyén emberek mellé szegődve ezen az úton, segíthetne, hogy a szemek felnyíljanak annak meglátására, hogy sem a távozonak, sem az ittmaradóknak nem jó a szeparálódás, főleg, ha az életben maradásra nézve az orvostudománynak sincs már megoldása.

A második és harmadik kérdés alapján, amely arra kereste a választ, hogy kik vannak a haldoklók mellett a kórházban, és milyen lelki és fizikai segítséget kapnak a haldoklók, a következő eredményekről beszélhetünk. A haldokló mellett egyrészt ott vannak a kórházi dolgozók, akik hivatásszerűen vagy munkavégzés okán vannak a haldoklók közelében, másrészt a család, a családtagok.

Az egészségügyi dolgozók feladataik rendjén igyekeznek megadni a lehetőségek függvényében mindazt a segítséget, amely a terminális fázisban lévő beteg fizikai állapotát javíthatják. A beszámolók szerint az időhiányra, a kevés személyzet miatti túlszűfolt munkavégzésre, valamint a kompetencia hiányára hivatkozva, esetleg egy-egy kedves és együttérző szóra van lehetőségük a kórházi alkalmazottaknak.

A családnak, családtagoknak a haldoklás folyamatában való részvételére nézve nem készült statisztika, ezért meg kell elégednünk a válaszadók tapasztalatai alapján százalékos arányban meghatározott eredménnyel, ami 30–70 százalék között mozog. Sajnos ennek eredményeképpen nem vonhatunk le egyértelmű következtetést, hiszen az eltérés túl nagy ahhoz, hogy kijelenthessük, hogy a család kihasználja a lehetőséget, hogy a haldokló mellett legyen, vagy pedig

inkább távol marad. Ennek ellenére, mivel a többségi vélemények a hozzátartozók részvételét 60–70 százalékban határozták meg, megfigyelhető az az igény, hogy a haldoklás folyamatát családi, közösségi élethelyzetben igyekeznek megélni az emberek. Fontosabb itt észrevenni azokat az okokat, amelyek a távolmaradást eredményezik. Az egyik oka az elvándorlás,²³⁰ amelyről az onkológus orvos is beszámol, ezért a nagy távolság miatt lehetőség sincs arra, hogy a haldokló mellett legyenek a haldoklás idején. Megfigyelhető egy kényelmi pozícióba helyezkedés is, amikor a hozzátartozók hárítanak, és a kórházi alkalmazottakra hagyják a haldokló ellátását. Polcz Elaine is beszámol erről a jelenségről, amikor azt írja, hogy mivel a meghalás látványát is kórházak, klinikák, elfekvő intézetek falai rejtik, a halálhoz eleve ambivalens viszonyunk az elfojtások, elhárítások és áthárítások rendszerével terhelődött.²³¹

Véleményünk szerint, utalva Kunt Ernő már említett megállapítására, mely szerint a haldoklás folyamatában hathatós segítséget nyújtanak a hagyományos közösségi és egyéni viselkedési normák, ezeknek a szabályoknak, szokásoknak, rituális cselekvéseknek a nem ismerete a kiváltó oka a hárításoknak. Ezt az elhárító vagy áthárító álláspontot tapasztalja az onkológus is, de felhívja a figyelmet a legfontosabb okra, a halálfélelemre. A haldoklótól való távolmaradásnak erről az okáról, mint a legfontosabb okról, számol be a szívosztályon dolgozó orvos is. Elfogadhatónak gondoljuk Polcz Elaine véleményét, hogy a halálfélelem kiváltó oka az előrelátás, ami nem feltétlenül a halálra vonatkozik,²³² hanem az azt megelőző események látására, azok átélésére vagy éppen az azokban való tehetetlenségre. Témánk tekintetében azonban azt vizsgáltuk, hogy milyen cselekedetformák jelennek meg a haldoklás folyamán. A válaszadók tapasztalatai és a kórházi kutatás során szerzett tapasztalataink azt mutatják, hogy a haldokló mellett lévők imádkoznak. Imakönyvvel vagy rózsafüzérrel a kezükben ülnek vagy állnak a haldokló mellett, és imádkoznak. Balázs Lajos kutatásaiból is az derül ki, hogy az egyik cselekvés, amivel könnyíteni tudnak a haldokló haláltusáján, az az imádság.²³³ A másik eljárás az, amiről szintén beszámol Balázs Lajos, hogy a haldoklóhoz papot hívnak. A kórháznak van egy ortodox vallású pap alkalmazottja, aki ezt a szolgálatot betölti, de a családnak vagy a haldoklónak lehetőséget biztosítanak arra, hogy vallási, felekezeti hovatartozása szerint papot, lelkipásztort hívjon. Az egyik orvos beszámolt egy esetről, amely ehhez kapcsolódóan felhívja a figyelmet arra, hogy milyen jelentősége van a pap, lelkipásztor ilyen jellegű szolgálatának:

²³⁰ Szatmár megye munkaképes személyeinek az egyharmada külföldön vállal munkát. l. <https://www.presasm.ro/cod-galben-de-migratie-judetul-satu-mare-un-satmarean-din-trei-parasit-tara/>, utolsó megtekintés: 2025. 07. 15.

²³¹ POLCZ: A halál iskolája, 9.

²³² i. m., 41.

²³³ BALÁZS: Menj ki én lelkem a testből, 55–58.

„Egy fiatalember került az onkológia osztályra, aki a rákos megbetegedés kezelését elutasította, és elhagyta a kórházat. Néhány hónap múlva azonban visszakerült, de már utolsó stádiumban volt. Karácsony első napján került vissza, nagy fájdalmai voltak, valamint pszichés tünetei is. Arról panaszkodott, hogy bogarak mászkálnak rajta vagy a bőre alatt. Az orvos javasolta, hogy imádkozzon vele vagy hívjon papot. Tette ezt azért, mert véleménye szerint a bogarak jelenlétéről való panaszt ugyan szemléltethjük úgy, mint hallucinációt a morfiumos kezelés miatt, de úgy is, mint egy lelki jelenséget, amely a vallás hatáskörébe tartozik. Ki tudja, mi nyomhatta a fiatalembernek a lelkét. Előbb elutasította az orvosi javaslatot, majd hónapokkal később a főnővérrel már hajlandó volt imádkozni, és papot is hivatott. Hosszú hónapok haláltusája után, az imádság és papi szolgálat eredményeképpen elcsendesedett, megszűntek látomásai, és két nap után meghalt.”

Polcz Alaine a halálfélelemmel kapcsolatosan felhívja a figyelmet egy pszichológiai szempontból érdekes jelenségre, ami nem más, mint a halálfélelem fixálódása. Véleménye szerint a legtöbb ember attól a szörnyűségtől fél, hogy a holttestet a pondrók rágják.²³⁴ Természetesen ezt nem köthetjük biztosan az említett esethez, hiszen ennek tudományos bizonyítása nem lehetséges, de ha feltételezzük, hogy van kapcsolat Polcz Alaine megállapítása és a fiatalember látomásai között, akkor elmondható, hogy az imádság és a lelkészi szolgálat segíthet a halálfélelem leküzdésében. A pap vagy lelkész a haldokló melletti szolgálatának témája kapcsán megtudtuk, hogy sok esetben azért gond a család, a hozzátartozók számára, hogy hívjanak-e papot a haldoklóhoz vagy nem, mert bár a család tudja, mert tudatták velük, hogy a hozzátartozójuk terminális fázisban van, de a beteggel ezt nem közölték. Ez a tudatlanság azonban azt eredményezi, hogy a haldokló nem tud felkészülni a halálra, vagy nem kapja meg a segítséget a haláltól való félelem esetében.

A kutatás megtervezése rendjén ugyan nem gondoltunk rá, de az interjúk során előállt egy nagyon fontos kérdés, mégpedig az újraélesztés kérdése. A neurológiai osztály főorvosa szerint Romániában nincs jogi szabályozás ebben a tekintetben. Oana Tudorache és Sebastian Mihai Armean ezt az állítást erősítik meg, amikor megfogalmazzák, hogy Romániában nem léteznek olyan szabályozások, melyek azokhoz a döntésekhez köthetők, amelyek véget vetnek egy életnek. Véleményük szerint az egészségügyi dolgozóknak lehetnek olyan orvosi és erkölcsi képességeik, amelyek által képesek lennének eldönteni egy újraélesztési eljárás hasznosságát. Azonban a tényezők, mint a család nyomásgyakorlása, a specifikus szabályozások hiánya, hiábavaló

²³⁴ POLCZ: A halál iskolája, 48–49.

újraélesztéshez vagy akár előzékeny újraélesztéshez vezethetnek.²³⁵ Meglátásunk szerint nem elhanyagolható az a tényező sem, amelyet szintén megtalálhatunk munkájukban, hogy az ilyen jellegű segítségnyújtásnak az elmaradása a romániai büntetőtörvénykönyv szerint bűncselekmény, és börtönbüntetés szabható ki érte.²³⁶

Jelen esetben nem foglalkozunk ennek a kérdésnek orvosi, etikai vagy teológiai megközelítésével, de bemutatjuk, hogy az orvosok miként tekintenek erre az egészségügyi, életmentő beavatkozásra. A kérdés tulajdonképpen úgy tevődött fel, hogy van-e egy olyan határ, amelyet az újraélesztés tekintetében az orvostudománynak nem lenne szabad átlépnie? Vitathatatlan az a tény, hogy sok embernek hosszabbítja meg ezzel az életét, de ugyanakkor az is igaz, hogy ezzel az eljárással a szenvedést, a haláltusát, a haláltól való félelem időszakát is meghosszabbítják mind a haldokló, mind a hozzátartozók számára. A válaszadások rendjén kiderült, hogy ez a kérdés nagy terhet helyez mind az orvosokra, mind a hozzátartozókra. Nagy felelősség döntést hozni élet és halál kérdésében. Szakmai szempontból talán egyszerűbb a kérdés az orvosok számára, hiszen a válaszadások tekintetében egyforma álláspontot képviselnek. Mégpedig azt, hogy amennyiben az orvos diagnózisa szerint a terminális fázisban lévő beteg minden lehetséges kezelést megkapott a gyógyulás érdekében, de terminális állapotán már változtatni nem lehet, akkor nem lenne szabad az újraélesztést elvégezni. Ezt azonban befolyásolja az a tény, hogy ebben a kérdésben kizárólagosan a hozzátartozók döntenek, mondta a gasztroenterológus szakorvos. Az orvosi szakvéleményhez azonban ambivalens módon állnak a hozzátartozók, vannak, akik elfogadják az orvosi szakvéleményt, ajánlást, de sok esetben a család, a hozzátartozók nem fogadják el, hogy szerettük meghalt, és kérik az újraélesztést, számolt be róla az onkológus szakorvos. Fontos megállapítás azonban az is, amit a gasztroenterológus szakorvos tesz, hogy az újraélesztéseknek nagy arányban nincs eredményük. Ismét egy olyan kérdéssel találjuk szembe magunkat, amely számtalan etikai és teológiai kérdést vet fel, mi azonban csak arra akarunk utalni, hogy az élet és halál közötti határ még mindig egy olyan hely, ahová nem szívesen lép be az ember, mert érzi, hogy nem az ő felségterülete.

A kutatás rendjén használt kérdések utolsó három kérdésére kapott válaszok alapján a következő eredményekről számolhatunk be. A halál beálltának megállapítása után a kórházi ápolók eltávolítják a testből és a testről azokat az orvosi felszereléseket, amelyeket a kezelés során használtak. A holttestet levetkőztetik és fehér, tiszta lepedővel letakarják, majd a törvényes

²³⁵ TUDORACHE–ARMEAN: *Etica resuscitării*, 62.

²³⁶ i. m., 63.

rendelkezők szerint két órán át az osztályon marad, azon az ágyon, amelyen meghalt. Arra a kérdésre, hogy miért kell ennyi ideig az osztályon maradjon a holttest, nem tudtak más magyarázattal szolgálni a megkérdezettek, csak hogy ez a törvényes rendelkezés. Mivel a kórháznak eddig még nem állt módjában a törvény szerinti speciális hely kialakítására, ezért azt a megoldást gyakorolják, amelyet a haldoklók elkülönítésekor alkalmaznak, azaz egy spanyolfallal választják el az ágyat, amelyen a holttest van a többi ágytól, amely a kórteremben van. Ha a hozzátartozók nem voltak a haldokló mellett, akkor mire a törvény szerinti időtartam után, ami a halál beálltának megállapítása után két órával jár le, megkapják a halálhírt, már nincs lehetőségük azokat a szokásokat gyakorolni, amelyekről Kunt Ernő²³⁷ és Balázs Lajos²³⁸ beszámolnak. Ettől még ezek a gyakorlatok, ha mások által is, de megtörténnek.

A kórházi dolgozók vagy a hozzátartozók a halottnak lefognak a szemét, felkötik az állát, levetik róla azt a ruhát, amiben meghalt. Az onkológián dolgozó főnővér arról is beszámol, hogy vannak, akik pénzt tesznek a szemekre, valamilyen tárgyat, esetleg fényképet tesznek az összezárt kezeibe a halottnak, és megtörténik, hogy gyertyát is gyújtanak. A gyertyagyújtás gyakorlatáról a gasztroenterológus szakorvos is beszámol. A két óra letelte után a kórház patológusának információközlése szerint egy speciális alkalmazott²³⁹ egy speciális hordágyon a prospektúrára szállítja a holttestet, ahol 12–48 órára a hűtőkamrába kerül. Ezután történik meg a boncolás, amennyiben az indokolt vagy a család kéri, majd egy erre a munkára alkalmazott személy, megmossa, balzsamozza, felöltözteti és koporsóba helyezi a holttestet, figyelembe véve a test elhelyezésének rendjén, hogy milyen elvárásai vannak a különböző valláshoz tartozó hozzátartozóknak.

Mindezekkel kapcsolatosan néhány fontos megállapítást kell tennünk. Megfigyelhető, hogy a halott eltávolításának rítusai a kórházi közegben is felismerhetőek. A törvények ebben a kérdésben nem adnak utasításokat, a kórházban dolgozók pedig – lehetőséghez mérten – engedik vagy elvégzik azokat a rituális cselekedeteket, amelyek a halott eltávolításának kapcsán ismertek. Mondhatnánk, hogy átvállalják azoktól, akik hozzátartozóként erre nem képesek, vagy nincsenek jelen. Kunt Ernő is beszámol arról, hogy halott körüli teendők, a holttest ellátására nem mindenki alkalmas. Vannak ijedősök, borzongók, akik nem tudják ellátni e feladatokat.²⁴⁰

²³⁷ KUNT: Az utolsó átváltozás, 121–125.

²³⁸ BALÁZS: Menj ki én lelkem a testből, 86–97.

²³⁹ A román nyelv a *brancardier* kifejezést használja, amely eredetileg a harctéren a sebesülteket felszedő és kórházba szállító katonát jelentette.

²⁴⁰ KUNT: Az utolsó átváltozás, 122.

Tudomásunk van arról, hogy ahogy a zsidóknál létezik a Chevra Kadisa,²⁴¹ amely elvégzi ezeket a rituális cselekedeteket, úgy keresztyén közegben is találunk erre példát. L. Juhász Ilona például beszámol arról, hogy Rudnán két ilyen egyesület is működött. Az egyik a Rudnai Betegsegélyző és Temetkezési Egyesület, a másik pedig a Betléri Temetkezési Segélyző Egyesület.²⁴² Ezek a szervezetek egy speciális szolgálatot vállaltak magukra, mint ahogy vizsgálódásunkkor is megfigyelhettük, hogy a holttest ellátásakor is megjelenik a speciális jelző. A halálhírt átadó egy speciális személy, mint ahogy a halottat a kórházi osztályról elszállító személy is speciális alkalmazott, aki egy speciális – csak halottszállításra használt – hordágyon viszi el a holttestet a kórházi ágyról.

A halott a kórházban szintén egy speciális helyre, egy erre a célra elkülönített szobába kellene kerüljön a törvény rendelkezése szerint, ennek ellenére ott marad abban a közösségben, ahol kezelték, haldoklott és meghalt. Sem Balázs Lajosnál, sem Kunt Ernőnél nem találkoztunk azzal a gyakorlattal, hogy az eltávolításnak ebben a fázisában elkülönítenék a halottat. A tárgyalt cselekmények a közösségben, a közösség szeme előtt történtek meg, ahogyan Kunt Ernő is leírja, hogy a többi jelenlévő távolabbról figyeli a történeteket és szemléli a rendbe tett testet.²⁴³

Véleményünk szerint ez a kórházi gyakorlat azért megfelelő, mert ez is hozzásegítheti azt a társadalmat, amely a témával foglalkozó szakemberek szerint tabuként kezeli a halálkérdést, hogy „felnőjön, amikor találkozik a halállal.”²⁴⁴

A halál beállta és a proszekutúra való elszállítás közötti időszak, a hozzátartozókból és a betegekből vagy azok hozzátartozóiból különböző reakciókat vált ki. A belgyógyászatban dolgozó főnővér arról számol be, hogy a halál beálltakor jelenlévő hozzátartozók az esetek 80 százalékában elrendezik a holttestet, csak az esetek 20 százalékában nem nyúlnak hozzá, és körülbelül ugyanez az arány vehető észre arra nézve, hogy a holttest mellett maradnak vagy nem a hozzátartozók. A kórteremben lévő betegek és/vagy hozzátartozóik is ambivalens módon viszonyulnak a holttesthez. Egyesek bent maradnak, vannak akik imádkoznak is, mások azonban iszonyodva a holttest jelenlététől, elhagyják a kórtermet.

²⁴¹ A Chevra Kadisha a zsidó temetési egyesület. l. Újvári Péter (szerk.): Magyar Zsidó Lexikon, 1929, 168. – digitális kiadvány, elérhető: <https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/10859.htm>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 10.

²⁴² L. JUHÁSZ: Rudna, 177–181.

²⁴³ KUNT: Az utolsó átváltozás, 122.

²⁴⁴ A patológus orvos gondolata.

Az újraélesztéshez hasonlóan, a holttest boncolása is sarkallatos kérdésként került elő a kutatás során. A romániai törvények tekintetében²⁴⁵ ugyanaz érvényes, mint amiről Kereszty Éva számol be a magyarországi jogszabályok esetében, vagyis, mint magától értetődő, egyértelmű, különösebb magyarázatra nem szoruló fogalmat használják,²⁴⁶ éppen ezért munkájában a következő meghatározást fogalmazza meg a boncolással kapcsolatosan:

„A boncolás a személy halálát követően (*post mortem*) elvégzett orvosi vizsgáló eljárás, amelyek során a holttest testi integritásának megsértésével (invazív módon) egyes szervek jellemzőiről, állapotáról és elváltozásairól közvetlen észlelésen alapuló részletes információt szerzünk és további vizsgálat céljára mintát veszünk.”²⁴⁷

A meghatározásból érdemes kiragadnunk a holttest integritásának megsértése gondolatot. A lelkipásztori szolgálatom során számtalan esetben találkoztam a gyászolók azon óhajával, hogy ne boncolják, pontosabban, ne vágják fel hozzátartozójuk holttestét. Ennek okán nem tudjuk elfogadni Kereszty Éva azon megállapítását, hogy a holttesttel való szentségtörő bánásmód, azaz a boncolás azt jelenti, hogy visszatartják a testet, és ez megakadályozza a családot és a tágabb közösséget a végső búcsú rituáléjának elvégzésében, hiszen véleménye szerint ezt az alapelvet sérti a fölösleges boncolás.²⁴⁸ Álláspontunk alátámasztására hivatkozhatunk az igazságügyi orvosszakértő megállapítására, mely szerint amennyiben nem alátámasztott igazságügyi orvostani szempontból az autopszia,²⁴⁹ akkor az felesleges felvágás és a holttest profanizálásának tekinthető. Ehhez kapcsolódóan a kórház patológusa azt a véleményét fogalmazza meg, hogy akkor beszélhetünk a holttest profanizálásáról, ha úgy tekintünk rá, mint egy tárgyra. A holttest a hozzátartozók számára egy szeretett személynek a része, ami még megmaradt, amelyben ismerték, mint külső megjelenési forma, így annak felesleges boncolása, ami a test integritásának a megsértése, érzelmi reakciót indukál, ami még inkább megnehezíti a halál elfogadását.

Az igazságügyi orvosszakértő az erőszakos halált haltak, a balesetben elhunytak vagy tisztázatlan körülmények között meghaltak esetében 60 százalékban állapítja meg azoknak az eseteknek a számát, amikor a hozzátartozók nem kérnek boncolást, ettől jóval nagyobb arányról

²⁴⁵ l. 135/2010-es törvény 185. paragrafusát <https://legeaz.net/noul-cod-procedura-penala-ncpp/art-185> vagy a 104/2004-es törvény metodológiáját <https://lege5.ro/en/Gratuit/gu2tmmrz/norma-metodologica-de-aplicare-a-legii-nr-104-2003-privind-manipularea-cadavrelor-umane-si-prelevarea-organelor-si-tesuturilor-de-la-cadavre-in-vederea-transplantului-din-01042004/2>, utolsó megtekintések: 2025. 07. 15.

²⁴⁶ KERESZTY: Halottak, akik köztünk élnek, 104.

²⁴⁷ i. m., 108.

²⁴⁸ i. m., 121.

²⁴⁹ Az *autopszia* jelentése: megfigyelés a saját szemünkkel.

beszél a kórházban meghaltak tekintetében a patológus főorvos, aki az autopsziát elutasító esetek számát 90 százalékban határozza meg. A test integritásának a megőrzése tehát nagy fontossággal bír a 21. század embere számára is. A gasztroenterológus ide kapcsolódóan azt mondta, hogy ő akkor se szeretne boncolást hozzátartozója halála esetén, ha gyanú merülne fel a halálozással kapcsolatosan. Nem mindenki gondolkodik így, és sok esetben a hozzátartozók nincsenek ugyanazon az állásponton ebben a kérdésben. Ilyenkor a proszektor időt ad, körülbelül egy órát, hogy a családtagok ebben a kérdésben konszenzusra jussanak. Megfigyelhető itt is, mint a haldoklás folyamán vagy a post mortem helyzetekben a tapintat, a halállal szembenező emberekre vonatkozóan, de magával a holttesttel való bánásmódban is.

A kórházban való meghalás áttekintése után, melynek során már érintettük a holttest elkészítését, utolsó kérdésünk kapcsán azt is megvizsgáltuk, hogy hogyan kerül ki a kórházi rendszerből a halott. A törvényi szabályozás szerint egy szakértői jelentés, a haláletetet bizonyító okirat kíséretében, a holttest elkészítve és koporsóba helyezve kerül ki a kórházból. Van, hogy a család viszi haza vagy egyenesen a ravatalozóba, de legtöbb esetben temetkezési vállalkozás végzi el az átvételt és a hazaszállítást. A halott nem személytelenül, de legtöbb esetben egyedül hagyja el a kórházat.

A kutatás célkitűzése az volt, hogy betekintést nyújtson a kórházi rendszerben történő meghalás körülményeibe, lehetőségeibe. Megfigyelhető, ami a kutatás során már megfogalmazódott, hogy az egyháznak mint intézménynek, amely egy specifikus szolgálatot lát el a társadalomban, vannak lehetőségei, ahol bekapcsolódhatna a kórházi rendszer működésébe akár direkt, akár indirekt módon. Ennek időszerűségét és kikerülhetetlenségét Elisabeth Kübler-Ross is markánsan megfogalmazta:

„Úgy tűnik, hogy itt az ideje végre annak, hogy a szaktudományok, valamint az egyházak képviselői összedugják fejüket, mielőtt még társadalmunk annyira halálra rémül, hogy kénytelen magát megsemmisíteni.”²⁵⁰

Arra nézve, hogy egy ilyen konstruktív koncepció kidolgozásának milyen társadalmi fogadtatása lenne, kutatási eredményeink tekintetében elmondhatjuk, hogy a már sablonosan használt „a halál tabu” gondolatát újra kell értelmeznünk, és ugyan meglátásunk szerint tapasztalható a háritás és elhárítás a haldoklás és haldokló, a halál és halott vonatkozásában, megfigyelhető a halálfélelem megléte, észrevehető sok esetben egy kényelmi pozícióba

²⁵⁰ KÜBLER-ROSS: A halál és a hozzá vezető út, 49.

helyezkedés, ugyanakkor életképesek a régi rítusok is, és ha megváltozott formában is, de a közösségnek és családnak a viszonyulása a haldoklóhoz és holttesthez a régi idők nyomait hordja magán. Sokaknak talán csak újra kell tanulni a meghalás és gyászolás mikéntjét, mint ahogy egy nyolcéves kisfiú halála előtt kérte szüleit: „tudom, hogy meg kell halni, de mondjátok meg, hogy hogyan kell meghalni.”²⁵¹

A második kutatást a Kolozsvári Protestáns Teológia, a FIKE (kolozsvári Főiskolás Ifjúsági Keresztény Egyesület) és a Marosvásárhelyi Egyetemi Gyülekezethez tartozó református egyetemisták és értelmiségiek körében végeztük, és ebben az esetben is a kvalitatív módszert tudtuk alkalmazni, és a válaszokat kérdőívek formájában gyűjtöttük be.

A kutatás célkitűzése az volt, hogy a keresztyén fiatal generáció életében a halálhoz való viszonyt, a halálhoz kapcsolódó rítusok ismeretét, a gyászolók és egyház kapcsolatát vizsgáljuk meg. Vizsgálódásunk tekintetében szükség volt erre a kutatásra ahhoz, hogy a halálhoz kapcsolódó rítusok alkalmazhatóságát és életképességét meghatározhassuk. Tulajdonképpen egy viszonyítási pontként tekintünk a felmérés eredményeire, amihez képest legalább körülírhatjuk azt a helyzetet, amelyben a temetkezéshez és gyászhoz kapcsolódó szokások hasznosságát és segítő jellegét, tulajdonképpeni célját megfogalmazhatjuk. A gyászszokások célját tekintve ugyanis, azzal a meggyőződéssel tudunk azonosulni, amit Kálvin János is képviselt, mégpedig, hogy a temetkezési szokásokra a jövő élet zálogaiként kell tekintenünk, azaz a szeretetcselekedetek a feltámadásba vetett hitet erősítik. Véleménye szerint, nem lehet azt sem kifogásul felhozni, hogy ezek a szokások tévelygés folytán jöttek létre, mert a temetkezés vallásos gyakorlása mindig megvolt a szent atyáknál, ahogyan láttuk is az ide vonatkozó kutatásokban, és „ugyanerről azt akarta Isten, hogy a pogányoknál is megmaradjon azért, hogy a feltámadásnak eléjük állított képe felébressze őket kábultságukból. S ha ennek a szertartásnak nem is volt semmi haszna, ránk nézve, ha annak a célját tekintjük, mégis fontos, mert nagyon is erős cáfolata a hitetlenségnek az, hogy mindenki vallotta, amit senki sem hitt.”²⁵² Ennél az oknál fogva gondoljuk úgy, hogy a temetkezéshez és gyászhoz kapcsolódó szokásokkal szegélyezett rituális nyomvonal járható kellene maradjon.

A kérdőíven a következő 20 kérdés szerepelt:

1. Kérem, adja meg életkorát.
2. Kérem, adja meg nemét.

²⁵¹ Dr. Higyed István Levente lelkipásztor szóbeli közlése.

²⁵² KÁLVIN: A keresztyén vallás rendszere, 278–279.

3. Ön vallásos?
4. Milyen felekezethez, esetleg gyülekezethez tartozik?
5. Aktív tagja gyülekezetének?
6. Milyen gyermekkori elképzelései voltak a halálról? Beszélgetett-e ezekről valakivel?
7. Emlékszik-e, hogy hány évesen szembesült először a halállal? Mi történt?
8. Ki hogyan viselkedett családjában, környezetében, ha meghalt valaki?
9. Riasztóak vagy megnyugtatóak voltak ezek a viselkedésmódok?
10. Fel tudott-e készülni a veszteségére a legutóbbi hozzátartozója elvesztésekor? Ha igen, mi volt ebben segítségére?
11. Ha hirtelen történt, milyen érzések borították el? Érzett keserűséget, dühöt, ürességet?
12. Érzett-e félelmet? Mitől félt?
13. Mi segítette és mi nehezítette a gyászat?
14. Kérem, írjon le olyan temetkezési szokásokat, amelyeket használnak a családjában és a környezetében.
15. Mit tesz, hogy könnyebbé tegye saját maga vagy mások számára az elválást és az elengedést?
16. Mit gondol, Istennek milyen szerepe van hozzátartozója halálában?
17. Beszélgetett-e lelkésszel a veszteségről és gyászáról?
18. Ha igen, segítségére volt-e ez a beszélgetés? Miben segített?
19. Szükségesnek látja-e, hogy az egyház része legyen az ön gyászának?
20. Ha igen, akkor miben tud vagy tudna igazi segítséget nyújtani?

A kérdőívek részben online formában, részben nyomtatott formában lettek kiküldve, és 64 online, illetve 27 nyomtatott formában kitöltött válasz érkezett, azaz összesen 91-en válaszoltak a kérdésekre. A kórházi kutatás során tapasztalt meglepődöttség, hogy a halál témájában végzünk kutatást, a fiatalok esetében elutasításban is megnyilvánult, hiszen sokan nem akartak a halállal kapcsolatos kérdőívre válaszolni. Ezt azoktól a lelkipásztoroktól és teológiai tanártól tudjuk, akik vezetői a közösségeknek, és akik segítségével sikerült a kutatás kérdőívét eljuttatni a fiatalokhoz.

A válaszadók életkora 18–57 év, ugyanis az online válaszadás lehetőséget választva 7 válasz 40–57 év közötti személytől is beérkezett, ez azonban meglátásunk szerint szignifikánsan nem változtat a célként kitűzött eredményen. Nemi megoszlás szerint 32 nő és 59 férfi válaszolt. A vallásosság tekintetében 87 igen és 4 nem válasz érkezett. A válaszadók mindegyike református, de a gyülekezethez tartozás aktivitását tekintve 8-an azt nyilatkozták, hogy nem aktív tagjai gyülekezetüknek. A válaszadók tehát 90 %-ban olyan fiatalok, akik református gyülekezethez

tartoznak, vallásukat aktívan gyakorolják, a 10% pedig valamilyen formában kötődik a református keresztyén gondolkodáshoz és életgyakorlathoz. Megállapítottuk, hogy a kérdőív kitöltésekor nem minden esetben érkezett minden kérdésre válasz. A beérkezett válaszok bemutatása rendjén a következők fogalmazhatók meg.

- A 6. kérdésre válaszolók a halálról való gyermeki elképzelésekhez a következő fogalmakat és képeket társították. A halál: sötét, félelmetes, ijesztő, érthetetlen, nem igazságos, végtelen alvás, az ember megszűnik létezni, minden megszűnése, ahol nincs tudat és érzés, eltűnnek az emberek vagy megeszi őket egy nagy szürke kagyló, aminek neve tüdőgyulladás, egy átjáró, ami átvisz egy másik dimenzióba. Ugyanakkor a halál a gyermeki képzeletben úgy is megjelenik, mint egy olyan esemény, ami elválaszt, mert többet nem lehet találkozni. Egyik válaszadó ezt így fogalmazta meg: „Szörnyű, hogy valakit bezárnak egy sírba.” Ezeken túl megjelenik a továbblépés gondolata is a következő megfogalmazások szerint: Istenhez kerülnek, egy másik hely, jobb hely, mennyország, de a másik világ és másvilág is megtalálható a válaszokban. A gyermeki képzeletben az is megjelenik, hogy fentről látnak a halottak, vigyáznak ránk, sőt a halott lelke a földön marad és lát mindent. A kérdés azon részére, mely azt kutatta, hogy beszélgettek-e ezekről valakivel, 24 igen és 15 nem válasz érkezett, a többiek nem válaszoltak, leginkább azért, mert nem szembesültek gyermekkorban a halállal.
- A 7. kérdés kapcsán megállapítható, hogy 2–14 év között szembesültek először a halállal, egy válaszadó 19 éves korában került először szembe a halál miatti veszteséggel. Legtöbb esetben a szűkebb környezetben, főleg a családban történt halálesetek alkalmával találkoztak az elmúlással. Csak két esetben nyilatkozták, a szembesülés elmaradását: „nem voltam részese a gyásznak”, „nem vittek a temetésre”.
- A 8. kérdés a család és környezet reakcióira kérdezett rá haláleset kapcsán, és a válaszok nagy többségében a haláleset normális kezelése jelent meg: a sírás, gyászolás, közös gyász, higgadtság, enyhe melankólia és csend, bensőséges együttlét, emlékezés, imádság jellemezte az embereket. Kilenc esetben azonban hevesebb gyászreakcióról is beszámoltak, úgy, mint dühkitörés, örvénylés, üvöltve sírás, kétségbeesés, összezavarodás, pánik, lefagyás, túlzott alkoholfogyasztás. Az egyik válaszadó szerint idealizálják a halottat, túlzott sajnálkozás is megjelenik a gyászolók hozzáállásában.
- A 9. kérdésre érkezett válaszok a következőképpen csoportosíthatók. A viselkedésmódok riasztóak 19 esetben, nem voltak riasztóak 2 esetben, normális vagy természetes reakciók

voltak 11 esetben, megnyugtatóak 22 esetben, vegyes viselkedésmódról számoltak be 12 esetben.

- A 10. kérdés esetében a „nem”-mel válaszolók okként a hirtelen haláleseteket (tragédia, öngyilkosság vagy fiatal korban történt halálesetek) sorolták fel, de 3 esetben az volt a válasz, hogy a veszteségre nem lehet felkészülni. Egyik válaszadó megfogalmazása szerint: „Apám 15 évig haldoklott, mégsem volt felkészülve senki.” Egy esetben az ok az volt, hogy a haldokló nem akarta elfogadni a halált, egy másik esetben pedig a veszteségre való felkészülésben gátolta az, hogy nem volt jelen a haldoklás folyamatában. Az „igen” válaszok esetében a segítséget egyrészt a közösség megvalósulásában, a beszélgetésben, a közös imádságban, másrészt az egyén személyes viselkedésében, hozzáállásában: önkontroll, imádkozás, bibliaolvasás, elfogadása annak, hogy a másik nem tulajdonom, a hit, hogy mennybe jut, határozták meg. A betegség ideje szintén segítség, hiszen van idő a felkészülésre. Ez 5 válaszadó véleménye. Egy válasz esetében segítségként fogható fel a távozó hite és elfogadó hozzáállása.
- A 11. kérdésre érkezett válaszok szerint a hirtelen történő halálesetek egyrészt általános, a veszteségre normális reakcióként feltörő érzéseket indukálnak, másrészt megjelenik ilyenkor az önvád, kétségbeesés, elveszettség, tagadás, meglepettség, kilátástalanság, döbbenet, gyámoltalanság, harag, értetlenség érzése is. Az esetek többségében markánsan körvonalazódik az üresség érzése. Ezeknek az érzéseknek a feltörését 5 válaszadó szerint a távozóval való együttlét hiánya váltja ki, azaz, hogy nem tud az ember elbúcsúzni.
- A 12. kérdés a haláltól való félelemre irányult, és a következőképpen számszerűsíthető az érzelmi reakció: nem érzett félelmet 11 nő és 29 férfi, félelem érzése jelent meg 13 nő, 13 férfi esetében. Nem minden válasz volt konkrétan értékelhető a megfogalmazás miatt. A félelem érzésének megjelenése esetén kiváltó okként a családféltést és az önféltést határozták meg, de leginkább a hiányérzet (hogyan lesz nélküle?), a saját halandósággal vagy magával a haláltudattal való szembesülés adott okot a félelemre.
- A 13. kérdésre érkezett válaszok szerint a gyászban segítségként legtöbb esetben a hit, az imádság, az Ige, a beszélgetés mint személyes megoldás, de ugyancsak komoly segítségforrásként a család, a barátok, a közösség megélése, a *communitas* vállalása, a közösen hordozott gyász megtartó ereje is megjelenik. A segítség megtalálását a következőképpen is megfogalmazták: az elbúcsúzás megvalósulása, gyászének éneklése, emlékezés, elfoglaltság keresése, az elhunyt hitének vagy szép és eredményes életének tudata. A gyász nehezítése a következő kijelentésekben fogalmazódott meg: az elbúcsúzás

hiánya, az emberi ragaszkodás, a büntudat, a gyászról való beszélgetés elmaradása, a család kétségbeesése, a közösség segítségének elmaradása, a temetés körüli adminisztrációs tennivalók, korai halál. Négy válaszadó nem gyászolt.

- A 14. kérdés a temetkezési szokásokra kérdezett rá, és az esetek többségében a virrasztó, temetés, tor hármasa fogalmazódott meg, mint liturgikus és paraliturgikus szokások. A válaszok azonban tanúskodnak arról is, hogy a népi vallásosság szokásrendje még mindig fellelhető református közösségeink gyakorlatában. A fekete zászló kitűzése a halottas háznál vagy a templomtoronyban, a fekete vagy sötét ruha felöltése, fekete karszalag hordása, a koporsó faluba érkezésekor harangozás – mint a gyász külsőségeiben való hírül adása – még gyakorlatban van. A halott körüli teendők közül említésre került a szemlezáras, az öltöztetés, a halott melletti gyertyagyújtás, tükör letakarása, TV, rádió és laptop letakarása vagy lehalkítása, a halk vagy csendes beszéd, a ravatal helyiségében égve hagyott lámpa. A válaszok szerint helyenként a koporsóba vagy a sírba az elhunyt kedves tárgyait beleteszik, kivágják a szemfedőt a koporsó lezárása előtt, siratóasszonyok siratják a halottat, a gyászolók egy-egy szál virágot vagy egy marék földet dobnak a sírba, a halottat fűvószkenekar kíséri a temetőbe, a legközelebbi rokonok viszik a sírhoz a koporsót, búcsúztató hangzik el a közeli hozzátartozók részéről. Új és meglepő szokásként a temetőben van galambroptetés vagy láncfűrészek beindítása egy fakitermeléssel foglalkozó faluban. Az egyéves gyász egyetlen esetben lett említve, 17 válaszadó pedig vagy nem írt semmilyen szokást, vagy azt nyilatkozta, hogy semmilyen különösebb szokásról nem tud. Egy esetben a válaszoló véleménye az, hogy a szokások nem fontosak.
- A 15. kérdés esetében a legtöbbször alkalmazott cselekvés az elválás könnyítésére a beszélgetés a gyászról (25 válasz) és az imádkozás (15 válasz). Mint megoldás a gyász hordozásában, megjelenik még az elfogadás, az érzelmek felvállalása, igeolvasás, éneklés, lelkipázkondozói segítségkérés. Fontos szempont a keresztyén hit. A hit abban, hogy az eltávozott Isten kezében van, jobb helyre került, minden okkal történik, és ez is része az Isten tervének. Egy szokatlan megoldás is említésre került, mégpedig az, hogy azzal könnyíti a veszteség fájdalmát, hogy levelet ír az elhunytaknak.
- A 16. kérdés az Isten szerepére kérdezett rá a hozzátartozó halálának esetében. Döntő mértékben egy határozottság jelent meg a válaszok alapján, hogy Isten dönt az élet és halál felől, az Ő akaratának és tervének része a halál, a halál után magához veszi az embert. Voltak olyan vélemények is, hogy a halál inkább a természet rendje, nem Isten járul hozzá

az emberek halálához, két válasz esetében pedig az a meglátás fogalmazódott meg, hogy Istennek semmilyen szerepe nincs az ember halálában.

- A 17. kérdésre érkezett válaszok megoszlása fele-fele arányt mutat, 45-en nem beszélgettek lelkipásztorral a veszteségükről, gyászukról, 46-an pedig beszélgettek.
- A 18. kérdésre kapott válaszok esetében egy válaszoló azt hangsúlyozta, hogy nincs szükség mások segítségére a gyászban, egyedül kell feldolgozni, egy válaszadó szerint nem volt segítségére a beszélgetés, mert már túl volt a gyáson, a többi esetben segítség volt a lelkipásztor szolgálata: a megértésben, elfogadásban, elengedésben. A vigasztalásban tud segíteni, jó hallgatóság „kívülállóként”, és segítségként lett értékelve a gyász kíséret ígérete a lelkipásztor részéről.
- A 19. kérdés esetében, mely az egyháznak az egyén gyászában való részvételére kérdezett rá, 64 igen és 25 nem válasz érkezett, két esetben a válaszolók mindkét lehetséges választ bejelölték. Az egyik esetben a következő indoklás található a 20. kérdésnél: „Jó kérdés, elég nehéz megválaszolni, hogy az én szerettem elvesztéséhez szeretném, hogy másnak is köze lenne. Ha viszont nem tudnám feldolgozni, akkor mindenképp jól jönne, ha valaki segítene, akár az egyház.”
- A 20. kérdés megválaszolásánál a válaszadók az egyházat, mint fogalmat, különbözőképpen értették. Így az egyház mint gyülekezet segítségét, abban határozták meg, hogy legyen befogadó, figyelmes, segítőkész lelkiekben és anyagiakban egyaránt. A gyülekezetben megvalósuló baráti szeretet, a közös imádság, a lelkigondozás, a beszélgetés, a gyászolók meglátogatása, a meghallgatás mind segítségforrást jelentenek. Az egyház mint intézmény abban lehet segítségére a gyászolóknak, hogy lebonyolítsa a temetési szertartást. Az egyházat a lelkipásztorral is azonosították, vagy speciális feladatvégzőként, az egyház képviselőjeként eljáróként, aki segítséget nyújthat az igehirdetés által, a vigasztalás, meghallgatás, lelkigondozás során. Elvárások is megfogalmazódtak a lelkipásztor felé: vezessen személyesebb hangvétellű szertartást, ne intézze el bevett igékkel a gyászolót, a gyászmunkában legyen képzetesebb, szükséges a lelkigondozói kompetencia megléte.

A begyűjtött adatok ismertetése után néhány fontos megállapítás elkerülhetetlen. A 6. kérdésre érkezett válaszok alapján fontos figyelembe venni Kárpát Ágnes véleményét, aki szerint az óvodáskor az első időszak, amikor a gyermekben felmerülhetnek a halállal kapcsolatos kérdések. Ebben a korban a gyermek világgépe még laza szálakon illeszkedik a realitáshoz, de a magyarázatigénye már megvan, és ha kevés ismeretanyaghoz jut, akkor tapasztalataira

támaszkodik. Ami azonban a tapasztalati tartományon kívül esik, azt sajátos és különös elméletalkotással próbálja a maga számára érthetővé tenni. Henri Wallon francia pszichológus megállapításait használva azt fogalmazza meg, hogy az óvodás korú gyermek analógiákkal igyekszik a már ismert dolgokat az ismeretlen magyarázatához felhasználni.²⁵³ A kutatásban résztvevők közül az egyik személy így emlékszik vissza a gyermekkori halálképére:

„Eltűnnek az emberek, vagy megeszi őket egy nagy szürke kagyló. A kagylót pedig tüdőgyulladásnak hívták. Valószínű, hogy hallottam valakitől, hogy abban halt meg. A kagylóról sokáig álmodtam is, de beszéltem is róla. Valamiért mindig nevettek a szüleim. Nem is értem...”

Nagy Mária Ilona eredményei alapján a már említett halálkép az animista gondolkodásra jellemző, azaz a 3-5 év közöttiekre, amit a perszonifikáló halálképzet 5-9 év között vált fel, majd 9 éves kortól a reális halálról való gondolkodás követ. A beérkezett válaszok között minden típusra érkezett példa, de mivel a dolgozatunk célkitűzései ezt nem indokolják, ennek a részletezésétől eltekintünk. Nagy Mária Ilona azt bizonyítja, hogy a gyermekek a halál lényegéről alkotott elgondolása e hármas tagolódás során fejlődik,²⁵⁴ ez pedig azt feltételezi, hogy ebben a fejlődésben a felnőttek segítségükre lehetnek. Ezen a ponton lehetőségként érdemes megfontolni Alan Wolfelt *hét arany szabálya* közül a hatodikat, amelyről Benczúr Lilla ír egyik tanulmányában, hogy a gyermeknek:

„Érdemes megengedni, hogy részt vegyen a búcsúzás rituáléiban, különben, ha nem vesz részt, előfordulhat, hogy sokkal borzasztóbb fantáziákat alkot magának például a temetésről, mint, amilyen az a valóságban [...]”²⁵⁵

Elisabeth Kübler-Ross, mint a premortális kutatási terület egyik meghatározó szakértője egy gyerekkori személyes történet leírása után, amelyben a gyermekek a haldoklás folyamatában és az exitus utáni órákban is jelen lehettek, arra az álláspontra helyezkedik, hogy az a tény, hogy a gyerekeknek megengedik, hogy otthon maradjanak, a tragédia helyszínén, és őket is bevonják a beszélgetésekbe és félelmekbe, azt az érzést formálja és erősíti ki bennük, hogy nincsenek egyedül gyászukban, és jólesik nekik az a tudat, hogy a felelősségben és a gyászban ők is osztozhatnak. Ez ugyanis fokozatosan felkészíti őket, és segít nekik abban, hogy a halált az élet részének tekintsék, ami olyan tapasztalat, amely hozzásegítheti őket a felnőtté váláshoz.²⁵⁶

²⁵³ KÁRPÁTY: A gyász szociológiája, – digitális kiadvány, I. fejezet.

²⁵⁴ NAGY: A gyermek és a halál, 45.

²⁵⁵ BENCZÚR: A gyász lélektana, 29.

²⁵⁶ KÜBLER-ROSS: A halál és a hozzá vezető út, 31–33.

A felnőtté válás azonban nem jelenti azt, hogy a felnőtt ember helyesen viszonyul a halálhoz, ha halálesetkor elmarad a szülők adekvát hozzáállása és a tisztázó, őszinte beszélgetés. Sőt Polcz Alaine egy 42 éves ügyvéd esetében, aki gyermekkorában látott egy dögmutat és testvéreitől azt a magyarázatot kapta, hogy oda dobják be azt, aki megdöglök vagy meghal, de szülei tiltásaképpen nem szembesülhetett halálesetével, és ha hallott ilyenről, akkor nem kapott semmilyen tájékoztatást, ismereteket, azt a véleményét fogalmazza meg, hogy a szülők elzárkózása, meg nem osztott gyásza és a magyarázat teljes hiánya miatt nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a felnőtt férfi ilyen gyermekkori élménysorozat után erősen fél.²⁵⁷

A kutatás eredményei szerint az esetek többségében a fiatalok már gyerekkorban szembesültek a halállal, leginkább szűkebb környezetükben, főleg a családban történt halálesetek alkalmával. Észrevehető, hogy a református keresztyén közösségekben felnövő gyerekek nem szigetelődnek el nagymértékben a halállal való szembenézéstől és a szülők, a felnőttek nyitottak arra, hogy beszéljenek a gyermekekkel a halálról. Ugyanakkor jelzésértékű, hogy a beszélgetések és magyarázatok okán már gyerekkorban kialakul egy másik világba való továbblépés, az Istenhez, egy jó helyre kerülés, vagy éppen a mennyország tudata.

Ennek eredményeképpen az fogalmazható meg a kutatás alapján, hogy az emberek nagyobb része természetes érzelmi reakciók mellett képes higgadtan elvégezni különböző szerepkörökben a temetés körüli feladatokat, de arra nézve is találunk adatot, hogy esetenként hevesebb reakciókat is kivált a halál, a veszteség vagy éppen a halálra, veszteségre való felkészülés hiánya. Utalást találunk arra nézve is, hogy van egyfajta távolságtartás is a halálkezelésben. Egyik válaszadó azt írta családjáról:

„Amit a családomban láttam, az hidegségében, személytelenségében tűnt riasztónak. Nem vonom kétségbe a szomorúság valódiságát, de mintha nem akarták volna közel engedni magukhoz. Vagy valahogy túl könnyen túltették magukat rajta.”

A válaszok között megjelenik egy olyan attitűd is, ami a halott idealizálásaként fogalmazódott meg. Ez a hozzáállás Kárpát Ágnes szerint elakadást eredményez a gyászfolyamatban, tehát a halálfogadás tekintetében nem lehet járható út, hiszen a polarizált érzéstársítás életszerűtlenné teszi a valóságot. A halott iránt érzett ambivalens érzések végletes megjelenési módja az elhunyt idealizálása, amikor a veszteség néha tökéletességet láttat ott, ahol valójában nem volt. Az ellentmondásos érzelmek egyensúlyát ezért gyakran úgy próbálja megőrizni a veszteséget átélő,

²⁵⁷ POLCZ: *Meghalok én is?*, 18–19.

hogy érzelmek pozitív elemeit az elvesztett személy köré, negatív érzéseit pedig az élők köré összpontosítja. Így válhat *a halottról vagy jót, vagy semmit* erkölcsi parancsa a gyász átélésének gátjává.²⁵⁸

Vannak tehát olyan viselkedési formák a gyászreakciók során, amelyek negatív példaként jelennek meg, és amelyek riasztóak a gyászfolyamatban jelenlévő gyermekek számára, azonban megállapítható a 8. kérdésre érkezett válaszokat figyelembe véve, hogy a természetes érzelmi reakciók mellett, de a higgadt, nyugodt viselkedési mód pozitív hatást gyakorol a halálfogadásra készülő gyermekekre. Az érzelmek elfojtása, amely a rideg közömbösség látszatát kelti, az érzelmeink kifejezésében elvesztett önkontroll vagy az idealizálás miatti hiteltelenség nem nyújt pozitív példát gyermekkorban a halálhoz való viszonyulás tekintetében. Nagy Mária Ilona következtetése felhívja a figyelmünket arra, hogy bár a környezet teljesen nem szabhatja meg a gyermek halálhoz való beállítottságát, de nagy mértékben befolyásolhatja azt.²⁵⁹

A halálra való felkészülés lehetőségének keresése rendjén, amelynek során megvizsgáltuk, egyrészt a Szentírásban rendelkezésre álló információkat a gyászszokások tekintetében, másrészt – mintegy visszacsatolási lehetőséget keresve – a régi rítusok életképességét a 21. században, nem tudunk teljes mértékben egyetérteni Elisabeth Kübler-Ross megállapításával, aki azon az állásponton van, hogy visszafelé nem mehetünk, mert minden gyermek számára nem tudjuk biztosítani, hogy saját tapasztalatokat szerezzen az egyszerű falusi életről, annak természetéhez való közelségéről, a gyermeket körülvevő, természetes születésről és halálról. Az egyházi embereknek nem sikerülhet sok embert visszatéríteni a halál utáni életbe vetett hithez, amely a haldoklást könnyebbé tenné, mert hiszen így az emberek kevésbé utasítanak el a halált.²⁶⁰ Természetesen igaza van abban a tekintetben, hogy nem lehet egy általánosan működő koncepciót vagy éppen rendszert kidolgozni, mint ahogy véleményünk szerint soha nem volt ilyen, de a kutatási eredmények alapján nemcsak az fogalmazható meg, hogy a halálra, a veszteségre nem lehet felkészülni, hanem az is, hogy vannak olyan lehetőségek, amelyek segítségül hívhatók, alkalmazhatók a felkészülés rendjén. Láthattuk, hogy az imádság, az Ige, az örök életbe vetett hit, és mellette a turneri communitas megélése, a haldoklóval töltött idő ritualitása, vagy a biblikusan távozó méltóságteljes és elfogadó hozzáállása nagy mértékben pozitívan járul hozzá a felkészüléshez, ami nyilván megkönnyítheti a gyász megélését.

²⁵⁸ KÁRPÁTY: A gyász szociológiája, – digitális kiadvány, V. fejezet.

²⁵⁹ NAGY: A gyermek és a halál, 108.

²⁶⁰ KÜBLER-ROSS: A halál és a hozzá vezető út, 49–50.

Korunkban leginkább a megnövekedett balesetek száma, a különböző betegségek megugró aránya, az öngyilkosságra való hajlam sokszorozódása miatt, a hirtelen halál váratlanul állítja szembe az embert a halál valóságával. Azt tapasztaljuk, hogy egyre többször fordul elő, hogy látszólag valaki egészséges, amikor váratlanul bekövetkezik a hirtelen halála, a *mors subita*. A hirtelen halál jelensége a parasztság életében is közismert volt, mégis másként volt jelen, mint korunkban, mert természetes jelenséggént tekintettek rá. Szentí Tibor Dömötör Teklát idézi, aki azt írja, hogy a parasztságra jellemző volt, hogy általában mindenki tudatában szinte állandó jelleggel jelen volt a hirtelen halál lehetősége, de egyben fontos társadalmi esemény volt a halott melletti virrasztás, a temetés és a torozás.²⁶¹ Ez azért fontos megállapítás a kunti értelemben vett parasztság életére nézve, mert itt a hirtelen halál nem feltétlenül jelenti a váratlan halált, és volt megküzdési stratégiájuk is. Erre hívja fel a figyelmet Buda Béla is, amikor megfogalmazza, hogy a hirtelen halál mindig nagy stressz és trauma, mert ilyenkor nem lehet elkészönni, nem lehet érzelmeket cserélni, nem lehet jelképesen összefoglalni az eddigi kapcsolatot. Gyakran megoldandó feladatok özöne zúdul a hátramaradottakra, és ebben az esetben pedig csak a közös gyász segít, a helyzet átélése, a feldolgozás, a gyász mély átélése, a gyász rítusainak lebonyolítása. Korunk kutatói ilyen esetekben látják, a hagyományos kultúrák mennyi olyan szokást és előírást dolgoztak ki, amelyek már közülünk teljesen kivesztek, vagy csak egyszerűbb emberek körében maradtak meg, amelyek lélektani szempontból nagyon hasznosak voltak, mint a siratás, a tor, a virrasztás, közös énekek, halotti menet, megemlékezési alkalmak, emlékidézö összejövetelek.”²⁶²

A kutatás eredményeiből ide kapcsolható az elvesztödés, a gyámoltalanság, a hiányérzet, de legföképpen az üresség érzése, amelyet a régi rituális folyamatok be tudtak tölteni, segítségként, kapaszkodóként a közösség megélésével és az emlékezésekkel. Valóban kiveszöben vannak ezek a megküzdési stratégiaként előttünk álló rítusok, de még fellelhetöek és követendő példaként felmutathatóak.

Kitünik, hogy az általunk vizsgált keresztyén meghatározottságú földrajzi területen élök, többé-kevésbé ismerik és használják a temetéshez és gyászhoz kapcsolódó szokásokat, amelyek rokoníthatóak azokkal a gyászirítusokkal, amelyeket a bibliai kor és a keresztyénség nyomvonalán haladva a modern korig követtünk végig. A kérdés inkább az, hogy ennek felismerése milyen gyakorlati teológiai reakciót vált ki, hiszen a kutatás eredményei azt mutatják, hogy a gyászoló ember szükségesnek látja, hogy az egyház része legyen a gyászának, akár intézményi, akár

²⁶¹ SZENTI: Közösség által kiváltott halál, 36.

²⁶² BUDA: A halál és a haldoklás szociál-pszichológiai tényezöi.

gyülekezeti közösségi, akár lelkipásztori szolgálat formájában tekintjük ezt a bekapcsolódást a gyász teljes folyamatába. A temetési szertartás elvégzése mellett, igény van arra nézve is, hogy az elfogadásban és az elengedésben is segítsünk, utat mutassunk, amit témánkat tekintve a halálfogadás és a saját halál elfogadása terén elkezdhetünk, az igehirdetésekből vagy különböző speciális gyülekezeti alkalmakon, vagy egy *Ars elugendi* kézikönyv elérhetővé tételével, de részt vállalhatunk a haldoklás folyamatában speciális kísérőként, rámutathatunk azokra a rítusokra, amelyek igei megalapozottságúak, és hitvallásilag is meghatározottak, hogy az elvesztődés, a tehetetlenség idején a régi megküzdési stratégiákat kezükbe adjuk. A gyülekezeteket is segíthetjük abban, hogy rámutatunk arra a specifikus szolgálatokra, amelyet a közösségvállalás terén végezhetnek a gyászolók felé, hiszen a közösség figyelmessége, segítőkészsége, felebaráti szeretete, a közös imádság, a vigasztalás, a meghallgatás és a segítség a gyászban felvetődő kérdések megválaszolásban mind támogató jelleggel bírnak a gyászban lévők számára, abban a meghatározottságban, hogy a gyülekezet hivatásánál fogva támogató és befogadó közösség.²⁶³

A válaszadók fele beszélgetett lelkipásztorral gyászáról, és minden esetben segítségként határozták meg a lelkipásztori szolgálatot, ami arra mutat rá, hogy van igény a lelkipásztori szolgálatra az igehirdetői és liturgusi feladatokon túl is. Ez mindenképpen abban jelent előrelépést a kutatásunkra nézve, hogy helye van, sőt szükséges a lelkipásztor kompetens munkája a gyász teljes lezajlása során, preventív módon hozzájárulva így ahhoz, hogy kevesebb embernek kelljen gyászterápiás munka során végigjárja a gyász útját.

3.4. A gyászírtusok jelentősége a gyászolók egyéni és csoportos lelkigondozásában

Az előbbi gondolatmenetet folytatva megkerülhetetlen, hogy ne keressük a gyászírtusok jelentőségét a gyászolók 21. századi lelkigondozásában, illetve a csoportos beszélgetésekben.²⁶⁴

A kutatás fókuszpontja ebben a vonatkozásban az volt, hogy milyen gyakorlati technikák segítenek a rítusok mai alkalmazásaiban.

A keresztyén gyülekezetekben a tagok jól ismerik a gyász jelenségét, hiszen Jézus Krisztus halála elkerülhetetlenül megrendíti a mai hallgatókat is, másrészt, folyamatosan jelen vannak a közösségben a hozzátartozójukat elveszített emberek, akik még a feltámadás reménységében is

²⁶³ BODÓ: Gyászdöb, 189.

²⁶⁴ Ebben a folyamatban Dr. Bodó Sára Anna teológus-lelkész, teológiai oktató gyásztanácsadói munkája kínált tapasztalatokat, amelyeket a kutatások fényében vizsgáltunk meg.

hosszabb-rövidebb időre maguk is gyászolókká válnak. A keresztyének is gyászolnak, a gyászuk nem könnyebb, mint másoknak, csak az ő gyászukat a keresztyén hit „keretezi”. Még így is nagyon eltérő lehet a gyászuk, hiszen egyik gyászmegélésre sem lehet egyszerűen azt mondani, hogy ez helyes, a másikra pedig azt, hogy helytelen.

Abban viszont észrevehetjük a feladatunkat, hogy a gyülekezetben élő embereknek segítségük már akkor elgondolkodni a veszteségek sokféleségén, amikor azok még nem jelentek meg. Ennek nem a félelemkeltés vagy riogatás a célja, hanem a belső lelki erő gondozása a nehézségek hordozására.

A gyülekezeti gyásztanácsadásban kétféle olyan csoporteljárás is lehetséges, amelyek segíthetnek felkészülni a gyászra, illetve segíthetnek hordozni azt.

Az egyik egy kifejezetten gyászcsoporthoz szóló tematikus vezérfonal, ami mindenféle veszteséget átnéz, ami a gyászhoz kapcsolódik, a másik pedig egy bibliaórai sorozat, ami általában szól a gyülekezeti tagoknak. Több gyülekezetben is gyászcsoporthoz indultak, sőt a debreceni református lelkészképzésben is megjelent egy olyan kurzus, ami a hallgatóknak segített szembesülni saját gyászmegéléseikkel.

A csoportok működése elkerülhetetlenné tette a rítusok beemelését a csoportos beszélgetésekbe. Kiderült, hogy még a legegyszerűbb rítusok is nagyon sokat segítenek. Ha nehéz szavakba önteni érzéseket, megfogalmazni stádiumokat, megfogalmazni, hogy mit gondol az ember a halálról, a gyásztól, támaszt jelent, ha van egy olyan rituális keret, ami asszociációhoz segít, ami képszerű, ami átemel, és akkor ez sokkal könnyebbé teszi a beszélgetéseket. A rítus mindenféle formájában nagyon fontos a gyászfolyamatban.

Bodó Sára Anna nem vizsgálta az anticipációs gyász idejére és folyamatára nézve a rítusokat és rituális folyamatokat, mint például, amit az *ars moriendi* biztosítottak régen, hanem a határhelyzeti rítusok közé tartozó temetéssel kapcsolatosan kezdte el a vizsgálódását. Véleménye szerint az első olyan találkozás a rítusoknak a világával, ami nagyon meghatározó a későbbi folyamatra nézve, az maga a temetés, a temetési szolgálat. Meghatározó eseménynek tekinti, hogy bár a reformáció kori egyházakban nem volt általánosan elterjedt a temetési istentisztelet, annyira az életre koncentráltak, mégis, a kortörténetből nagyon szépen kiviláglik, hogy amikor megjelent a gyászszertartás, megjelent egy rítus is. Egyetértünk azzal a meglátásával is, hogy mára oda jutottunk, hogy azon gondolkodunk, hogy a liturgia egyben rítus is, azaz van egy ilyen hatása is. Miközben a liturgia az liturgia, tehát a lelkipásztori szolgálathoz kapcsolódik, az evangélium

meghirdetésének a lehetősége, mégis sokkal több, mint szép rend, mert ennek van egy belső nagyon titokzatos világa, amiben tulajdonképpen hatnak a liturgiai elemek – gondoljunk a megszólításra, az éneklésre, az imádságra, a hitvallás elmondására –, és mostanra oda értünk, hogy egyre inkább érezzük, ez ugyanúgy fontos, mint az elhangzó igehirdetés a temetésen.

Nagyon fontos megállapításnak gondoljuk ezzel kapcsolatosan, hogy nem mindegy, hogyan történik a temetés, hiszen azokon a temetéseken, amelyek nem egyházi keretben történnek, törekednek olyan ritualitást adni az eseménynek, mintha majdnem egyházi lenne. A polgári temetési szertartás menetére, rendjére nézve a következő adatokat találtuk. A polgári búcsúztatás minden vallástól és felekezeti hovatartozástól független temetkezési forma, amit az elmúlt években egyre többen választanak, tekintve, hogy személyre szabottabb, mint más temetkezési szokások. Az önkormányzati, valamint az egyházi tulajdonban lévő köztemetőekben is lehetőség van polgári szertartással való temetésre, ami azt jelenti, hogy mindig a ravatalozóban történik a halottól való búcsú első fázisa. Maga a búcsúztatás szertartása többnyire a ravatalozóban, vagy az épület előtt történik. A szertartás „liturgiája” a következő:

1. A rétor parentálása, gyászbeszéde, az elhunyt méltatása (kívánság szerint: énekkel, verssel vagy más szépirodalmi műfajjal kezdi, illetve fejezi be),
2. A gyászoló család kérése és igénye szerint elbúcsúztatja az elhunytat családjától, barátaitól, munkatársaitól,
3. A gyászmenet elindul a temetkezési helyre,
4. Végző gyászbeszéd a sírnál vagy urnafalnál, igény szerint vers, szépirodalmi mű, idézet vagy búcsúztató ének, majd az elhelyezés közben ismét dallal, zenével zárul az emlékezés,
5. A koszorúk elhelyezése után a szónok, majd a gyászoló közönség a családnak kondoleál.²⁶⁵

A nem egyházi jellegű temetések menetének esetében nagy fokú hasonlóságot találunk a református temetési liturgiákkal. Valóban helyes meglátás, hogy a polgári temetés rituális folyamata megjelenési formájában igyekszik az egyházi temetést imitálni, ugyanakkor hiányoznak azok a hittartalmak, amelyek nem csak az ember földi életére tekintenek, hanem az ember életét a feltámadás kontextusába helyezve, az örök életre mutatnak. Úgy látszik a temetési szokás külső

²⁶⁵ 1. Polgári temetési szertartás. <https://www.temetkezesszolgalatas.hu/tartalom/25/polgari-szertartas>, utolsó megtekintés: 2024. 10. 29.

formáját használva, igyekeznek megteremteni azt a rituális miliőt, amely valamilyen formában hat a gyászolókra, és amit igényelnek, elvárnak. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan érdemesnek találjuk Elias gondolatait említeni, ami szerint a társadalmi hagyomány a korábbiakhoz képest kevésbé látja el az embert sztereotípiákkal, előre megszabott viselkedésmintákkal, rítusokkal, amelyek megkönnyíthetnék számára, hogy az efféle helyzetekben megfeleljen az erős érzelmi igénybevételnek. A hagyományos rítusok ugyan szokásban vannak még, de a régebbi időkhöz képest most több ember érzi úgy, hogy kínos ezekkel élni, mert sivárnak és elkoptatottnak találja őket. A régi társadalom rituális szóvirágai, melyek a kritikus élethelyzetek elviselését megkönnyítették, sok fiatal számára elcsépelten és hamisan hangzanak. Az új rítusok pedig, amelyek megfelelnek a jelenlegi érzelmi és viselkedési mintáknak, és segíthetnének a visszatérő kritikus élethelyzetek megoldásában, egyelőre hiányoznak.²⁶⁶ A temetéssel kapcsolatosan elmondható, hogy valóban hiányoznak az új rítusok, annak ellenére, hogy a hagyományos egyházi temetés gyakorlását már sokan nem vállalják. A tartalmát ugyan megváltoztatják, mert talán számukra elcsépeltnak és hamisnak hangzanak, sivárnak és elkoptatottnak találják, de a temetési szokásoknak a külső formájához ragaszkodnak.

A temetési istentiszteletnek mint rítusnak különböző funkciói vannak, amelyek pozitívan hatnak a gyászolóra, segítik a veszteség feldolgozását. A működését tekintve a rítusnak, elmondható, hogy van megjelenítő ereje, az érzelmek kontrolljában engedi, hogy az érzések kifejezésre jussanak, de ugyanakkor korlátozza is azokat, közösségbe, új státusba integrál, engedi, hogy befelé forduljon a gyászoló, a belső lelki tartalmak felé, de egyúttal segíti önmagából kifelé és felfelé is tekinteni, valamint biztonságot is ad.²⁶⁷ A rítus megjelenítő ereje nem támogatja a gyászolót abban, hogy ne vegyen tudomást arról, ami történik, hiszen van egy ravatal, ott van a test vagy a hamvak, ezzel a képpel szembesül, nem tudja elfordítani a tekintetét a halál valóságáról. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy a gyászutógondozás során a gyászolók tesznek-e különbséget a korporsós vagy urnás temetés között? Mi a lelkigondozó tapasztalata arra nézve, hogy miként élik meg a gyászolók a különbséget, hogy csak a hamvai maradnak meg az elhunynak, vagy pedig ott van a holttest a koporsóban, ami csak a virrasztóban vagy a kegyelet lerovása idején van nyitva, vagy éppen le van zárva?

A tapasztalat azt mutatja, hogy van különbség, de mivel nagyot változott a világ, sokféle szempontból nagyon meghatározottá válik egy temetés. Bár a koporsós temetés nyilvánvalóan a

²⁶⁶ ELIAS: A haldoklók magányossága, 33–34.

²⁶⁷ BODÓ: Gyászydőben, 191–194.

hagyományos, mert ez a kép jelenik meg, ha valaki a temetés szóra gondol, és ennek a szembesítő ereje mindentől erősebb, tehát erősebb, mint a halott hamvait tartalmazó urna látványa, mégis számtalan oka lehet annak, hogy valaki hamvasztást igényel. Benne van a döntésben, hogy az az elhunyt szándéka volt, mert nem szeretne volna, hogy halottként lássák, mert ott már nincs önkontroll és szeretett volna diszkrét maradni a saját halálában. Benne lehet a gazdasági szempont, hiszen elképesztően drága egy temetés, még sokan azt sem engedhetik meg maguknak, jóllehet ez is egy szokás, hogy rendes sírhelyet vásároljanak, vagy az elhelyezésről urnás temetés formájában gondoskodjanak, hanem úgy döntenek, hogy hazaviszik a hamvvedret. Amikor csak hamvak vannak ott egy urnában a temetés alkalmával, akkor a tudatnak erősebben kell gondolkodnia azon, hogy az most ott egy temetés, mert nincs ott az emlékeztető holttest. Az is tapasztalat azonban, hogy van, aki azt állítja, a hamvak hazavitele neki segítség, hogy úgy érzi, nem zuhan alá abba, hogy a temetésen valójában mi történik. A szakember véleménye szerint van valamennyi háritás is abban, hogy valaki hazaviszi a hamvvedret, ugyanakkor álláspontja szerint nem lehet gyászolni otthon őrzött hamvak mellett, mert nem indul be a gyászfolyamat, de már van olyan gyászolói álláspont, amely szerint jó az a tudat, hogy a hozzátartozójának a hamvai ott vannak a közelében. Ennek hosszú távú hatásai vannak, de az biztos, hogy a gyászolóra nézve a szembesülést, a temetési rítus megjelenítő erejét figyelembe véve, a holttest segíti elő teljesen.

Véleményünk szerint a hamvasztás teljes háritásra enged következtetni. Elfogadhatóak ugyan a gazdasági okok, tehát a temetésnek meg kell történnie, ugyanakkor a hazavitt hamvakkal kapcsolatosan azt az álláspontot képviseljük, hogy így maga a gyászfolyamat be sem indul, tehát nem történik meg az a határhelyzeti váltás, amikor az eltemetéssel tudatosodik, hogy az emberi kapcsolat eddig tartott, azaz őt ott hagytam, én pedig megyek tovább. Az, hogy ez mennyire jó vagy nem jó a gyászolónak, meglátásunk szerint néhány évtized múlva fog kiderülni, a kutatások rendjén, mert ez viszonylag új jelenség. Ha elakad a gyász vagy be sem indul, annak hatásai talán néhány évtized múlva fognak előkerülni, amit pszichológusok, pszichiáterek vagy lelkipásztorok fognak majd kezelni, mert kutatási eredményeinket figyelembe véve a holttesttel való szembesülés és annak eltemetése évezredes szokás, és nem lehet egy több évezredes rendre azt mondani, hogy az nem jó, most már másképp cselekszünk, mert nekünk így lesz jó.

Nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy mi a jó vagy mi nem jó a gyászolónak, mert az értékelés lenne, azonban a történelemben van arra példa, amikor meg kellett azzal küzdeni, hogy mit jelent a hamvaknak a jelenléte, a tudat, hogy hamvakká válják az emberi test, és az biztos, hogy egy másfajta alkalmazkodást kíván. Nem biztos benne a kutató szakember, hogy ez gátolja

a gyászt, a sokkhatást talán kitolja, de nem lehetetlen, hogy azért később megtörténik és megindul a gyászfolyamat, mint ahogy erre volt példa.

Egyetértünk azzal, hogy a hamvasztás választása csak felgyorsítja a bomlási folyamatot, ami amúgy is megtörténne, nem találtunk arra nézve adatot, hogy ezt tiltja a Szentírás. A szokások változnak, és elfogadjuk azt a véleményt, hogy nem kell ebben nekünk jó vagy rossz álláspontra helyezkedni, de meg kell keresni az ehhez kapcsolódó megoldást.

A holttest eltemetése vagy hamvasztása, amint láthatjuk, egy megkerülhetetlen kérdés. A kutatás irányvonalát megtartva nem foglalkozunk a mai ember testképével, sem az élő emberi test méltóságának vizsgálatával, csak annyiban érintjük a témát, amennyiben szükséges. Mindenképp figyelembe kell venni Végh Katalin helytálló megállapítását, mely szerint a rohamos mértékű változások időszakában a mai kor emberének megváltozott a saját testéhez való viszonya is, amit testtudatlanságnak nevez, és véleménye szerint ez azt jelenti, hogy az ember nem tudja rendeltetésszerűen használni a testét. E tudatlanság okán az ember ki van szolgáltatva a testében zajló folyamatoknak. Ezért az a tudat, hogy az ember saját testének sem ura, és hogy bármelyik pillanatban betegséggel vagy akár halállal fenyegetheti, egyrészt a kiszolgáltatottságot, másrészt a háritást erősíti fel az emberekben.²⁶⁸ A halál valóságának háritása körvonalazódik abban a ma már egyre inkább gyakorolt szokásban is, hogy mivel a család nem tud mit kezdeni a haldokló tagjával, ezért inkább kórházba viszik, az orvosokra bízják, és a halál beállta után, a temetkezési vállalkozások igénybevételével a holttesttel való találkozás során már csak a külső szemlélődés helyzete vagy a hamvasztás elterjedése okán, csak az urnával való találkozás marad a gyászoló család számára. Az az abszurd helyzet áll ilyenkor elő, hogy az ember elfojtja azt a tényt, hogy „a test is a történet része”²⁶⁹, azaz az ember test-lélek egysége, ezért a holttesttel való bánás mikéntje egyrészt jelzésértékű a halál háritásának tekintetében, másrészt kihatással van a gyászfolyamat egészére.

A Covid járvány idején volt egy időszak, amikor a járványügyi rendelkezések megszabták, hogy a család nem nézhetette meg a holttestet, hanem csak lezárt koporsóban temethették el halottaikat. Személyes tapasztalatunk, hogy egy gyermek édesapja temetése alkalmával azt mondta, hogy nem hiszi el, hogy az édesapja holtteste van a koporsóban, ezért úgy gondolja, nem is halt meg. Polcz Elaine a gyászolók álmairól vizsgálata és magyarázata rendjén egy idős asszony álmát írja le, amelyben az álmodó azt mondja, hogy „az a különös, hogy hamvasztottuk, nem is

²⁶⁸ VÉGH: A modern ember viszony a halálhoz, 72.

²⁶⁹ HAHN-CHAPMAN: Remélem meghalok, 111.

lehet a teste a sírban, én mégis álmodtam vele.”²⁷⁰ E két példa is szemlélteti, hogy az ember gondolkodásában személyiségéhez hozzátartozik a teste is, így az exitus beállta után a holttest esetében is megfogalmazható az a tény, hogy az a gyászoló ember számára *a nincs és mégis van* kontextusába kerül.

Fontos megállapításnak tartjuk, hogy a holttest-állapot esetében jelenleg sincs koherens álláspont, nem egységes ugyanis a vélemény abban a tekintetben, hogy mikortól tekinthető az ember élő teste holttestnek. Barcsi Tamás megállapítása is ezt bizonyítja, amikor kutatása során arra a következtetésre jut, hogy

„az emberi élet végének meghatározásában sincs konszenzus, bár olyan markáns véleményeltéréseket sem találunk, mint az emberi élet kezdetének értelmezésében, itt elsősorban az orvosi technológia fejlődése nyomán születtek újabb halál-megállapítási fogalmak. Évezredekken keresztül a halál biztos jele a szívműködés és a légzés megszűnése volt. A görög orvoslás a szívműködésre helyezte a hangsúlyt, a zsidó és a keresztény kultúrában a légzés megszűnése volt a fontosabb: a lélek az utolsó lélegzettel távozik el a testből. A 19. századtól a fejlett országokban a halált orvos állapítja meg, aki erről halotti bizonyítványt állít ki.”²⁷¹

Manapság orvosi szempontból három fő haláldefinícióval találkozunk. Az egyik szerint a halál a szívműködés, a légzés leállásával következik be, a másik az egész agyhalál-koncepció, a harmadik a neocorticalis-agyhalál elmélete, de a világ legtöbb államában az egész agyhalál-koncepciónak megfelelően állapítják meg a halál beálltát. Barcsi Tamás szerint az agyhalál bekövetkezéséig emberi személyről kell beszélnünk, akit megillet az emberi méltóság tisztelete, ugyanakkor hozzáteszi, hogy az elhunyt személy testét is tisztelni kell, a halottat méltóképpen kell eltemetni, hiszen a halott személy holttestének tiszteletben tartási kötelezettsége abból adódik, hogy életében emberi méltósággal rendelkező lény volt.²⁷² Észrevehető a fogalomhasználat rendjén, hogy ebben az esetben is milyen nehéz a „már nincs és mégis van” határhelyzetében a holttesthez való viszonyt kifejezni, hiszen bár az álláspont szerint az agyhalál bekövetkezte után megszűnik az ember személyisége, akinek kijár az emberi méltóság tisztelete, mégis a holttesttel is tisztelettel kell bánni és méltósággal kell eltemetni.

A biblicitás talaján állva Lukács Imre Róbert az emberi test méltóságának kérdésében Jézus Krisztus megtestesülésében látja a test méltóságának az okát. Azzal érvel, hogy azért kell az

²⁷⁰ POLCZ: Együtt az eltávozottal, 92.

²⁷¹ BARCSI: *Az emberi méltóság filozófiája*, 223–224.

²⁷² i. m., 224–226.

emberi testet különös tiszteletben tartani, mert ez az a forma, amelyben Isten testté lett. Jézus megtestesülése, halála, temetése és testben való feltámadása tette lehetővé az emberiség megváltását, ugyanakkor a testben való feltámadás is fontos szempont a hamvasztás megítélésékor.²⁷³ Az elméleti állásfoglalás után azonban, számolva azokkal a körülményekkel, amelyekre Bodó Sára is rámutatott, egy számunkra is elfogadható és alkalmazható megoldásra hívja fel a figyelmet, amelyet John Huelstől vesz kölcsön:

„Természetesen nem minden embernek van lehetősége, hogy megválassza temetése módját. A halál helye és módja, az adott ország törvényes előírásai, az elhunyt családjának anyagi háttere mind hatással vannak a temetési gyakorlatra. Ha azonban a hamvasztás mellett kell dönteni, nagyon is megfontolandó John Huels megjegyzése, amikor különösen nagy városokban a koporsós temetést a hely hiánya miatt korlátozzák, hogy ilyenkor a temetési misére a holttest jelenlétében még a hamvasztás előtt kerüljön sor.”²⁷⁴

Mindenképp egy olyan áthidaló megoldásra mutat rá, ami illeszkedik abba a koncepcióba, amelyet képviselünk. Továbbá abban is hasonló a meglátásunk Lukács Imre Róberttel, hogy a hamvasztás elodázza a halállal való szembesülést, nem ad teret a gyásznak, főleg, ha a hamvakat elszórják, vagy tengerbe dobják. Az egyház feladata a fegyelem erősítése és a hívek informálása.²⁷⁵

Véleményünk szerint azonban, az egyházi fegyelmezés ebben a kérdésben nem alkalmazható, de a hívek biblikus informálása, az emberi test eltemetése melletti állásfoglalás, vagy hamvasztás esetén a temetési istentiszteletnek még a hamvasztás előtti megtartása feladata kellene legyen az egyháznak.

A gyászcsoporthoz tartozókban alkalmaznak egy gyakorlat, amikor a gyászolók vászondarabokat szakítanak. A ruha megszaggatása egy zsidó szokás volt, ami már a Bibliában is megjelenik, hogy a gyász, kiemelt fájdalom vagy valamilyen megpróbáltatás miatt a zsidó ember megszakította a felsőruháját. Akkor is ezt tette, ha böjtölt, vagy ha nagyon kért valamit Istentől imádságban, de a leggyakoribb elterjedése ennek a gyász miatt lett. A szimbolikája sokatmondó, többféle értelmezést is lehet társítani hozzá. Nem úgy történt, mint ma a zsidók gyásza esetében, hogy finoman bevágják a felsőruhának egy adott részét, hanem hasították a felső ruhát, azt a vásznat, amit nehéz volt meghasítani, behasították, mert szakadás történt, valaki kihasadt az élet rendjéből, és ezt nem viselheti el úgy az ember, hogy kényelmesen él tovább. Tehát, kifejezi azt a nagyon

²⁷³ LUKÁCS: „A halottakat eltemetni” – de hogyan?, 140.

²⁷⁴ i. m., 141-142.

²⁷⁵ i. m., 142.

mély hasadási fájdalmat. A gyásztanácsadó a csoportban mindenkinek ad egy darab vásznat, és az a feladat, hogy olyan mélyre hasítsák a gyászolók, amilyen mélynek érzik akkor a gyászt vagy veszteséget. Figyelik a hangot, hogy mi jut eszükbe róla, a hasadásnak a hangjáról, és hihetetlen szép asszociációk fogalmazódnak meg. A vászon szakításnak szimbolikája az is, hogy történt egy hasadás az élet szövetén, és a kapcsolat a halottal többet már nem lesz olyan, mint korábban volt. Össze lehet illeszteni, egymásra lehet simogatni, össze lehet varrni, sok mindent lehet tenni az anyaggal, de a szakadás nyoma megmarad, így a veszteség is mindig ott marad az gyászoló életén, mint egy begyógyult seb, aminek a hege még látszik évtizedek múlva is. Nagyon sok mindent jelent ez, és az a tapasztalat, hogy ez eléggé meg is lepi a csoporttagokat, amikor ezt kell tenniük, majd beszélgetnek erről a szokásról, és arról, hogy kinek mit üzen ez a vászontépés, és gyönyörűen elindítja vagy továbbblendíti a gyászfolyamatot, segít átgondolni, hogy milyen veszteségeik vannak. Van, amikor nem csak embert élünk meg veszteségnek, jóllehet ez egy nyilvánvaló veszteség, de lehet az egy állat, lehet az egy otthon, lehet az egy munkahely, lehet az egy kapcsolat, rengeteg veszteség van az emberek életében, és nem szokták ezeket számba venni. Ilyen a vászonhasítás, ez nagyon szép példa arra, hogy egymásra is rácsodálkozzanak, mert van olyan csoporttag is, aki azt mondja, hogy még nem élt meg gyászt, és amikor elkezdi hasítani a vásznát, rácsodálkoznak, hogy mennyi veszteséget hordoznak magukban. Csak annyira kell behasítani, ahogyan akkor érzi, nem ahogyan akkor érzett, amikor megtörtént, hanem ahogy most kíséri az életét. Nagyon szép gyásztörténetek jönnek elő, amit emberek évekig, sokszor évtizedekig hordoznak magukban, és ha nem szembesülnek vele, ha nem kezdődik meg valamiféle feldolgozás, akkor az ott van a mélyben, és lehet, hogy egy egészen másfajta konfliktusnál ez hirtelen életre kel.

Amikor a gyászcsoporthoz használt vászontépést vesszük figyelembe, mint régi gyászritust, nyilván nem gondoljuk, hogy ezt a régi rituális gyakorlatot vissza kellene hozni, és részévé tenni a gyászfolyamatnak úgy, ahogyan ez használatban volt, hiszen nem a múltba fordulás a megoldás, hanem a múlt pozitív példáinak aktualizálása, újraértelmezése, mint ahogyan történik is.²⁷⁶ Ez az ószövetségi gyászszokás ma is használatban van bizonyos zsidó közösségekben, bár finomabb formában. Simon Philip de Vries a rítus mai formájával kapcsolatosan a ruha valamely részének beszakításáról ír,²⁷⁷ ami egy kisebb szakítást jelent, nem a ruhák megszaggatása van gyakorlatban. Polcz Elaine is említi a ruha megszaggatását, amikor a zsidó rítus halványodására hívja fel a figyelmet, és leírja, hogy a jelenlegi zsidó szokás szerint egy kis szövetdarabot tűznek

²⁷⁶ VELKEY: A gyász illemtana, 53.

²⁷⁷ DE VRIES: Zsidó rítusok és jelképek, 303.

a ruhára, előtte a ruha beszakítása volt gyakorlatban, azelőtt a ruha megszaggatása, ami a test megsebzésének a maradványa, amit az Ószövetség tiltott.²⁷⁸ Egy logikus levezetésnek tekinthető, de mivel máshol erre hasonló magyarázatot nem találtunk és Polcz Elaine sem dokumentálja, hogy ez az információ honnan származik, ezért csak feltételezhető ennek valóságtartalma. Hasonló a szövetdarab feltűzéséhez a gyászszalag tűzése is, de ugyanígy rokonítható ezzel a szemfedő megszakítása is a koporsó lezárása előtt, amit a dolgozatot készítő is ismer, mert gyakorolták a családjában, de magyarázatot nem tud hozzá társítani. Ezzel kapcsolatosan Simon Philip de Vries meglátását tartjuk mérvadónak, aki beszámol arról, hogy a modern kori zsidóság gyászszokásai is eltérőek országonként, közösségekként, ami nem is lehetne másképpen, hiszen a rituálé mindenekelőtt gyakorlat és megfigyelés által válik szokássá. Amit az ember az elődeitől – akik iránt bizalommal van – ellesett, azt jónak, helyesnek tartja és maga is gyakorolja, akkor is, ha nem kapott rá magyarázatot, ezért nem is érti annak értelmét. Nem az észszerűséget kell keresni, hiszen azért gyakorolják a gyászszokásokat, mert ha nem tennék, kínozhatná őket a gondolat, hogy valamivel adósok maradtak a halottnak, hogy a neki kijáró tiszteletet elmulasztották megadni.²⁷⁹ Erre nézve tartjuk fontosnak megjegyezni, hogy saját álláspontunk ebben a kérdésben hasonló, hiszen a gyászritusok közül vannak olyanok, amelyek nem észszerűek, hanem sokkal inkább a lelki folyamatokra vannak hatással, és valamilyen formában a hit dimenziójába tartoznak. Ez pedig azt jelenti, hogy ahol még vannak olyan gyászritusok, amelyek magyarázatát már nem ismerjük, azok ellen nem kell fellépni lelkipásztori szigorral, csak azért, mert nem lehet rájuk racionális magyarázatot találni, hiszen ezek olyan kapaszkodók, olyan cselekedetek, amelyekkel a tehetetlenségével birkózó, gyászban lévő lélek, tehet valamit azért, aki *már nincs és mégis van*. Polcz Elaine az eddig tárgyalt kérdésekkel kapcsolatosan nemcsak visszatekint a múlt gyászritusaira, hanem a jövőre nézve is állást foglal, amikor azt mondja:

„A gyászritus nem csak külsőség volt, hanem életfelfogás is. Világnézet állott mögötte, és nagy tapasztalat, századok alatt felgyűlt pszichológiai tapasztalat (amit ma igyekszünk elfelejteni). Ha követni tudnánk mások gyászát – valószínűleg alapvetően megváltozna a viszonyunk környezetünkhöz. És másképpen néznénk, másképpen kellene látnunk az életet is. Ha volna időnk rá, és mernénk gyászolni. A kör pedig csak úgy zárul le, ha a gyászmunkát elvégezve a saját halálunkat is elfogadjuk. Ha eljutunk ide, már másként élünk. A gyászritusok értelme-lényege pedig éppen az, hogy megtanuljunk élet és halál összefüggésében élni. De hát mit tegyünk ma, amikor még haldokolni sem látjuk kedveseinket, aztán még a koporsóban sem, de még a koporsót

²⁷⁸ POLCZ: Együtt az eltávozottal, 118.

²⁷⁹ DE VRIES: Zsidó rítusok és jelképek, 310.

sem. Az élő után az urna – ez túl nagy váltás a léleknek, amit nem tud, sokszor nem képes megtenni. Ezért halljuk sokszor: „Hihetetlen, ilyen kicsi lett, egy marék hamu.” (De még a hamut se látni!) Aztán hozzászokunk, s már nem csodálkozunk.”²⁸⁰

Az is megfigyelhető korunkban, hogy egyre kevésbé valósul meg a közös gyász, vagy a közös szembesülés a halállal, az, hogy közösen elkísérjük a haldoklót az utolsó útján. Arra kérdésre is kerestük a választ, hogy mennyiben segíti vagy mennyiben pótolja a gyász közös megélésének hiányát maga az, hogy a gyászterápiát csoportban gondolják el. A gyászcsoporthoz ezt a hiányosságot a későbbiekben pótolja valamilyen formában, vagy igyekszik pótolni? Ez lehet annak a felismerése, hogy amúgy a haláleset, a gyász, a normál gyászfolyamat során maga ez a közösség nincs meg, nincs, akivel megosztani, nincs, akivel megbeszélni, nincs, aki ott legyen, mintegy biztonságot adjon, nincs ott valaki olyan, aki ebben már tapasztaltabb és őrá lehet számítani. A kérdezett szakember egyértelmű igennel válaszolt erre a kérdésre, és ehhez még hozzátartozik az is, hogy az önsegítő csoportokról nagyon hamar kiderült, hogy ezek hatékonyabbak rengeteg esetben, mint a hivatásos segítő csoportok, ahol terapeuta irányítja a gyógyulási folyamatot. Nyilván ennek is megvan a jelentősége, de az önsegítő gyászcsoporthoz éppen az a felismerés fogalmazódik meg a gyászolóban, hogy nem marad egyedül az élménnyel, hogy vannak mások is, akik ugyanezzel a gonddal küzdenek, maga ez a felismerés és a közös gyászmunka segít, mert így a teher ezáltal megosztódik és mindjárt egy kicsit hordozhatóbbá válik. Tehát nagyon fontos az, hogy egymással együtt legyenek, de mindig az a helyes gyakorlat, hogy viszonylag hasonló gyásztípusok kerüljenek egy csoportba, mert az nem jó, hogy a kisgyermekét gyászoló fiatal édesanya, akinek mondjuk egy perinatális gyásza van, vagy csecsemőhalál történt, az beüljön az ötven év házasság után házastársát veszített özvegyasszony mellé, mert az tud a másiknak segíteni, akinek van valamilyen kapcsolódása a másik gyászához.

Nyilvánvaló, hogy erre oda kell figyelni a gyászcsoporthoz esetében, viszont az a fajta közösségi gyászélmény, gyászvállalás vagy gyászközösség, a *communitas*, amiről Victor Turner beszél, amelybe mindenki betagozódik, mindenki egyenlő, az egy sokkal nagyobb közösséget jelent, és amikor egy egész falu *communitasként* jelent meg, akkor abban voltak egyforma vagy hasonló gyászt hordozók, és azok tudtak egymásnak segíteni. Megfogalmazható tehát, hogy ami régebb természetesen, önsegítő közösségként működött, azt ma valamilyen szinten igyekszik a lelkipálya, a pszichológia, a gyászterápia mesterségesen létrehozni. Azt, ami azelőtt közösségként önmagától megvalósult, mintegy szervezett egységként, amelyben ott kellett lenni,

²⁸⁰ POLCZ: A halál iskolája, 318–319.

mindenkinek kötelessége volt beállni, mert maga a társadalom vagy a valláson belüli közösség érezte, hogy ennek így kell történni, mert ez csak így gyógyul meg, vagy így lesz könnyebb, vagy így lesz elviselhetőbb.

Kunt Ernő *Az utolsó átváltozás* című könyvében, amelyben a parasztság halálképét mutatja be, leírja, hogy milyen szokások társultak a gyászhoz, a haláltól a gyász feloldásáig, amikor már le lehetett tenni a gyászruhát, azaz mit kellett otthon tenni, hogyan kellett kapcsolatban lenni, hogyan kellett mindennek lezajlania, mi az a tor, mi a virrasztás, hogy kell annak történnie, tehát ez szabályozta az egész közösségnek az életét. Annak is, aki éppen akkor gyászolt és annak is, aki majd gyászolni fog. Tehát ez egy egészen konkrét, önszabályozó rendszer volt, aminek voltak nyilván jó oldalai, mert a közösség mindig megtart, mert a közösség sokkal erősebb együtt, mint az egyén önmagában. Voltak azonban hátrányos oldalai is, mert az ember mindig szem előtt volt, tehát a gyásznak az az intimitása, hogy valamit felhoz magából, amit nem feltétlenül akar megosztani mindenkivel, az a rituális gyakorlat erre nem figyelt. Tehát az intimitásnak igazában véve sok ellentétje volt valójában, s ezért mondták sokan, hogy ezek a szokások csak megkötik a gyászolót, hogy ezek képmutatásszerűek. Ugyanis, amikor a forma túlhangsúlyozódik, akkor ott megjelenik a felszínesség, de ugyanakkor mégiscsak a legalapvetőbb tétel az, hogy nem véletlen a korai keresztyéneknek az eljárása és a Bibliának a tanácsai, hogy vigasztaljátok egymást, és jó cselekedet részt venni és osztozni a másikkal a fájdalmában is. Tehát keresztyéni kötelességünk, hogy a másikkal a gyászában ott legyünk, mint támogatók, mint támaszok.

Kérdésként fogalmazódott meg az is, hogy miként gondolkodik ma a sírásról az, aki egy ilyen gyászcsoporthoz lép, vagy részt vesz egy ilyen munkában. Gyakorló lelkészként az a tapasztalatunk, hogy van egyfajta szokás, lehet ez egyfajta társadalmi elvárás, talán még inkább egy társadalmi viselkedési forma, amelyben nem nagyon jellemző a sírás. Teljesen „könnymentes” temetéseket is levezetünk liturgusként, igét hirdetünk, és bár nem a közömbösség vehető észre, mégis elmarad a sírás. Kérdés tehát, hogy van-e igény utólag erre, mi a tapasztalat ebben a munkában, hogy akár egy vászontézés során újragondolja a gyászoló a veszteségét, és kitört belőle a sírás, mert nem sírta el a könnyeit?

A gyászbeszélgetések során azt próbálja meg a gyászcsoporthoz vezető a tagokkal elfogadtatni, hogy nem kötelező sírni, mert létezik az az elgondolás, hogy a gyászfeldolgozás során a síráson van a hangsúly, de a szakember tisztázza, hogy a nevetésen is. Amikor felidéznek egy-egy sorsot, akit valaki gyászol, akkor abban mindenféle van, és a szakember tudatosan kérdez rá ezekre, mert a sírás és a nevetés egy gyökérből fakad, de tudni kell, hogy a megrendültség nem feltétlenül

fejeződik ki sírásban. Az a kérdés, hogy mit jelentett a gyászolónak az az elhunyt, mert ha nem jelentette azt, amit számonkérnek rajta, hogy gyászolnia kellene, akkor nem fog menni a sírás. A megrendültség nem ilyen, mert még akkor is, ha nem volt az elhunyttal jó kapcsolata a gyászolónak, mégis megrendíti, hogy élt egy ember, volt valaki, akihez neki köze volt. Ezek nagyon furcsa mélységekből fakadnak föl, és ha van mögötte megrendültség, akkor az ember tud sírni, ha úgy nevelték, és itt figyelembe kell venni, hogy a kultúránk, a szocializációnk nem támogatja ma a sírást. Korunkban, aki sír az gyenge, különösképpen a fiúknak tanítják meg ezt, hogy tessék elviselni bármit. A kultúrának meghatározó szerepe van abban, hogy lehet a fájdalommal bánni. Az emberek igyekeznek, hogy minimalizálják az érzelmi bevonódást életük hétköznapi eseményeibe, és ezért sokszor a gyászban is, a veszteségben is, menekülnek előle, mert attól félnek, hogy akkor összeomlik minden. A csoportbeszélgetések lehetőséget kínálnak az érzelmek védett közegben történő felvállalására. Ezeket azonban merni kell egymás előtt felvállalni. Lelkészként nem lehet zavaró, ha azt látjuk, hogy a gyászolók fegyelmezetten állnak a temetésen, hiszen a kontrollfázisban vannak, viselkedni kell, van, aki még gyógyszert is bevesz, hogy ne omoljon össze.

Megfigyelhető, hogy a gyászcsoporthoz lehetőséget biztosíthatnak egy olyan kisebb közösségre, amelyben a résztvevők megtalálhatják azt az érzelmi biztonságot, amelyben felszínre kerülhetnek az érzéseik az elhunyt hozzátartozójukkal kapcsolatosan, azok az érzések is, amelyek a gyászolást segítik elő, amelynek még a sírás is része lehet. A sírás vagy a sírás elfojtása függhet az ember érzelmi állapotától, de a szociális normáktól is. A társadalmak és kultúrák különböző normákat tartanak fenn a sírásra vonatkozóan. Egyes kultúrákban elfogadható és kifejeződik, míg másokban elnyomott, és tabutémaként kezelik. Az emberek alkalmazkodási képességüknél fogva megpróbálják összhangba hozni viselkedésüket az adott kulturális elvárásokkal. Megtörténik, hogy az önkontroll tartja vissza a sírást, mert annak nincs tere az adott helyen és időben. A keresztyén közösségekben azonban maga Jézus ad példát arra nézve, hogy a gyász idején helye van a sírásnak²⁸¹, hiszen Lázár halálakor nagyon megrendült és könnyekre fakadt (Jn 11,33.35), mert ideje van a sírásnak és ideje a nevetésnek (Préd 3,4). Ezzel szemben Kiss is arra a megállapításra jut, hogy míg régen a temetés alkalmával, az elválás megélésének nehéz pillanatában a sírás, a fájdalom kifejezése volt, ma már nem illendő.²⁸² Pedig a sírás tulajdonképpen az érzelmek nyomáscsökkentő szelepének szerepét tölti be, amely funkciót magyar nyelvünk a sírva fakad, zokogásban tör ki kifejezésekkel érzékelteti. A sírás természetes

²⁸¹ PAP: A sírás mint humánspecifikus jelenség, 45–47.

²⁸² KISS: Megérint a gyász, 7.

és egészséges módja az érzelmi kifejezéseknek, és sok esetben megkönnyíti az érzelmi terhek levezetését. Amennyiben valaki akár társadalmi normákat szem előtt tartva, rendszeresen megakadályozza a sírást, az problémákat okozhat az érzelmi jóllétében vagy a mentális egészségében.²⁸³

A következő kérdés ezzel kapcsolatosan merült fel, ami úgy tűnik, hogy egyre kevésbé van alkalmazásban a református egyházban, egyre több helyen kivezetik, vagy kikopik a gyakorlatból, az a virrasztó. A virrasztó jelenthetett-e egy sokkal kényelmesebb, kevésbé kötött helyzetet, sok ember részvételével, ami segíthette a gyászolókat? A temetésnek van egy rítusa, egy liturgiája, aminek meg kell történni, adott egy rend, a virrasztón sokkal szabadabb a légkör, amelyben talán jobban el tudja engedni magát a gyászoló, mint amikor a lelkész egy liturgiát vezet. Kérdés, hogy a virrasztónak az elmaradása, nem okozza-e azt, hogy ezek a biztonságosabb helyzetek előálljanak, amikor mondjuk egy virrasztónak a szabadságában, a gyászoló kisírja magát? A közösségeknek, főleg a zártabb közösségnek, még van valamilyen szintű szabályozási szerepe, de ott is kezd feloldódni. Adott egy tehetetlenségi időszak a gyász idejét tekintve, amelyben a rítus adott egy támpontot, és vigyázni kell, hogy a rítus vagy maga a ritualitás ne szabályozza túl az ember gyászát, azaz, hogy a személy személy maradjon benne, a maga módján gyászoljon, de a rítus akkor is valamilyen utat kiszabott, és azon az úton a gyászban lévőknek van szabadsága fájdalma kifejezésére, megosztására nézve, és végig járja magát a gyász rituális útját valamilyen formában.

A virrasztó lehet az a hely, ahol a gyászoló szabadabban megélheti gyászát. A mai időkben nagyon fontos társadalmi kritérium a teljesítmény, az eredmény, a jó fizikai külső, az egészségesség, az, hogy el tudja magát adni az ember, és alig-alig van olyan hely, ahol el meri engedni magát, hogy önmaga legyen. Ezért vonódik be az ember nehezen érzelmi dolgokba, mert az kiszolgáltatottá, esendővé, sérülékennyé teszi. Nem vonódik be a saját gyászába, mert nem engedheti meg magának.

Meglátásunk szerint a virrasztó és ehhez kapcsolódóan a tor régi formájában azt a helyet, időt és alkalmat teremtette meg, amelyben az Isten ígéje, az éneklés mellett lehetősége volt a gyászolóknak az érzelmeik kifejezésére sírással és gyászuk megosztására a közösségben. Erre nézve Somfalvi Edit kutatásának eredményeit vizsgáljuk meg, hogy mennyiben van még igény a paraliturgikus eseményekre, a virrasztóra és a torra a református keresztyén közösségekben.

²⁸³ PAP: A sírás mint humánspecifikus jelenség, 44–47.

A kutatás indoklásában Somfalvi Edit arról számol be, hogy ezek a paraliturgikus, vagyis az egyházi szabályozás által el nem fogadott elemek évszázadokon át fennmaradtak az egyházi tiltás ellenére is, és csak az utóbbi néhány évtizedben kezdtek eltűnni. Azonban nem az egyház tiltása hozta ezt az eredményt, mert akkor a virrasztóval és a torral kapcsolatos szokások már korábban megszűntek volna, hanem az ember világképe változott meg gyökeresen, amelyben tabuként kezeli a gyászt, nem tud mit kezdeni a gyászolóval, ezért kirekeszti. Ez azonban megrekedt gyászfolyamatokhoz, lelki-testi betegségekhez és kapcsolatokra képtelen magatartásformához vezet.²⁸⁴ A kutatás eredményeit tekintve azonban a virrasztóval és torral kapcsolatosan azt állapítja meg, hogy bár mérhető a szokásvesztés az általa vizsgált területen, a Romániai Református Egyház területén, a gyülekezetek nagyobb részében mindkét szokás ma is gyakorlatban van. Ezt biztató jelnek tekinti, hogy a gyászmunka kevésbé reked meg ezeken a vidékeken, ugyanis a megszokott cselekvéssor belső kényszere kevésbé engedi meg az elakadást a gyászban. Ugyanakkor azt a véleményét is megfogalmazza, hogy ez az eredmény üzenetértékkel bír a református egyház felé, és lehetne az is a válasz e liturgián kívüli szokásokra és rítusokra, hogy az egyház hivatalosan beemeli a liturgiájába és szabályozza azokat, ami azt eredményezhetné, hogy csökkenne az ambivalensen kezelt hagyományok és rítusok száma, és hitvallásilag szabályozott formájuk segítséget nyújtó liturgikus elemek lehetnének a gyászmunkában.²⁸⁵

Észrevehető, hogy az egyház szabályozása és a megváltozott világlátás sem szüntette meg ezeket a rítusokat, mert a keresztyén közösségek sok helyen még ragaszkodnak hozzájuk. Tulajdonképpen ebben is megragadható a rítus lényege, ugyanis amihez ragaszkodnak, az hatással van a közösségekre, fontosnak tartják, mert segítségükre van. Ha ebbe a közegbe érkezik a lelkipásztor a maga specifikus szolgálatával, akkor ebben a szabadabb bizalmi légkörben segíteni tudja a gyászolókat és Krisztus kapcsolatát, hogy az Ige vigasztalása utat találjon a gyászolókat lelkéhez.

²⁸⁴ SOMFALVI: A református népi vallásosság, 51–52.

²⁸⁵ i. m., 75–76.

4. A lelkipásztori szolgálat és a gyászrítusok interakciója

4.1. A lelkipásztor implikációja a gyászban a temetési igehirdetés rendjén

Minden kétségen felül áll, hogy a lelkipásztori szolgálat fókuszpontja a gyászolók kísérésében a feltámadás és örök élet evangéliumának hirdetése a temetési prédikáció alkalmával. Ezért fontosnak láttuk megvizsgálni, hogy milyen homiletikai útmutatást kap ma a lelkipásztor, amikor erre a szolgálatra készül.

A magyar református homiletikákat vizsgálva, arra a következtetésre juthatunk, hogy a temetési istentisztelet homiletikumának igen kevés irodalma van, annak ellenére, hogy a homiléták az egyik legnehezebb lelkipásztori szolgálatnak tartják a temetési istentiszteleten való igehirdetést.

Szabó Géza a temetéssel foglalkozó résznél azzal indítja a gondolatmenetet, hogy az igehirdetés a koporsó mellett a lelkipásztor legnehezebb és legtöbb kísértéssel járó szolgálata.²⁸⁶ Fekete Károly Schreinerre hivatkozva figyelmezteti a ravatal mellé lépő lelkipásztort, hogy a legelső tűzvonalba lép és pergőtűzben szolgál, és ennek a pergőtűznek a legfájdalmasabb sebeit éppen a készületlen lelkipásztor szokta kapni. Ezen a ponton nem arra a készületre gondol elsősorban, amelynek gyümölcse egy kész prédikáció vagy egy vázlat. Helyesebbnek látja azért, ha azt a szót használja, hogy: felkészületlen. Ez a felkészületlenség annak a tudatnak a hiánya, hogy a temetésen csak a Krisztus evangéliumának a hirdetése segíthet, mert a halál kemény munkája előtt hiábavaló minden emberi beszéd.²⁸⁷

Szenes László szerint a lelkipásztornak a temetési szolgálat alkalmával egyenesen vizsgáznia kell abból, hogy hiszi és vallja Krisztus feltámadását, valamint abból is, hogy a krisztusi emberismeret és emberszeretet jellemző-e rá a temetési szolgálata során.²⁸⁸ Ezeket a lelkipásztorra nehezedő terheket szemléletváltással igyekszik könnyíteni Ravasz László, amikor megállapítja, hogy igazi temetési beszédet mondani nem csak a legnehezebb, de a legáldásosabb igehirdetői tény,²⁸⁹ és annak a lehetőségével bátorítja a lelkipásztort, hogy egy magasabb világot vihet közel a gyászolókhoz azáltal, hogy keresi „mit üzen Isten nekünk e koporsóban a mi üdvösségünkre

²⁸⁶ SZABÓ: Homiletika, 97.

²⁸⁷ FEKETE: A temetési igehirdetés szituációja, 105.

²⁸⁸ SZENES: Temetés, hamvak elhelyezése, 261.

²⁸⁹ RAVASZ: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, 378.

valót? s akkor egy magasabb világ örökké való javai ragyognak át a mulandóság ködén és minden halotti beszédünkben az élet himnusza cseng ki.”²⁹⁰

Boross Géza figyelmeztetése azonban helyénvaló és ellensúlyozó hatást eredményez, amikor az 1Kor 14,8-at a temetési prédikációra alkalmazva, megállapítja, hogy trombitánk ne bizonytalan, hanem biztos zengést tegyen. Fontos egyrészt, mert a halál, illetve a konkrét haláleset a keresztyén hit lényegéből vizsgálhatja a hívőket, másrészt a temetés alkalmával olyan emberek közé is lép a lelkipásztor, ahol azzal a problémával találkozhat, hogy miként legyen igehirdetése az élő Isten megszólításává nemcsak a gyászoló család tagjai, hanem a gyászoló gyülekezet Istentől és egyházától elidegenedett ad hoc résztvevői számára is? E két oknál fogva Boross Géza meghatározása szerint a temetési prédikáció a keresztyén igehirdetés minősítetten fontos esete.²⁹¹ Ezt a megállapítást mindenképpen elfogadhatónak találjuk, főleg, ha a temetési igehirdetésre nézve komolyan vesszük az 1Kor 14,9-et is, amikor az ige így figyelmeztet: „Azonképpen ti is, ha érthető nyelven nem beszéltek, mimódon értik meg, amit szóltok? Csak a levegőbe fogtok beszélni.” Éppen ezért a temetési istentisztelet, és azon belül a temetési igehirdetés homiletikai vizsgálatát nagyon fontos és időszerű feladatnak tekintjük. A kutatás során pedig szükségesnek tartjuk, hogy egy homiletikatörténeti kitekintés rendjén bemutassuk, hogy a magyar református homiletikák, milyen elméleti útmutatást nyújtottak a temetési igehirdetés tekintetében az elmúlt századok során.

A homiletikatörténet fogalmának használatakor fontos tisztáznunk, hogy bár Boross Géza különbséget tesz homiletikatörténet és a prédikációtörténet között, Szetey Szabolcs megállapítja, hogy mégsem honosodott meg a szakirodalomban e két fogalom, hanem a homiletikatörténet szakkifejezést használja ma a homiletika tudománya összefoglaló értelemben, mind az igehirdetés elméletének, mind gyakorlatának történeti kutatására.²⁹² E munkában csak a temetési igehirdetés elméletének rövid történeti bemutatásával foglalkozunk, a teljesség igénye nélkül, csupán a változásokra vagy egyezésekre fókuszálva.

A 17. századi homiletikai helyzetről Samarjai János szertartás könyvének a temetésről szóló fejezetében találunk adatokat, tudhatjuk meg Kathona Géza munkájából.²⁹³ Ebben a korban

²⁹⁰ uo.

²⁹¹ BOROSS: Homiletika, 181–182.

²⁹² SZETEY: A homiletikatörténeti kutatások problémái, 156.

²⁹³ KATHONA: Samarjai János gyakorlati theológiája, 492.

a temetéshez nem tartozik hozzá feltétlenül az igehirdetés. Ha azonban mégis prédikál a lelkipásztor, akkor Samarjai János szerint a következőképpen történik:

„Praedikállunk azért az élőknek, és a megholtaknak példájokat elejekben adván, intyük őket halando voltokrol valo gondolkodásra, penitentia tartásra, e világhi életnek meg unására, a telhetetlen világnak szorgalmatosságának meg utálására, az Isten országának keresésére és a halálhoz valo jo készültre.”

Kathona Géza helyesen mutat rá arra, hogy e közlés alapján a temetési prédikáció anyaga a halott életéből levonható tanulságok felsorolása, a mulandóság komolyan vételének, valamint a halálra és az örök életre való felkészülés fontosságának hirdetése,²⁹⁴ azaz nem egy textus, így inkább oratio, mint prédikáció.

A 17. század végén megjelenő első homiletikai írás Medgyesi Pál *Doce nos orare et praedicare* című munkája, bár nem tárgyalja a temetésen elhangzó prédikációt, de a prédikáció elkészítésének első lépéseként az Ige felvételét szabja meg. Ugyanakkor a prédikációval kapcsolatosan megjegyzi, hogy

„Sem az Tanuságokban sem az Hasznokban nem mindenkor szükséges, hogy egyenként mind az Tzikkelyek szerént legyenek s forgattassanak meg azok: hanem a helyhez, időhöz és az Halgatóknak épületekhez kell embernek magát mindenekben szabni.”²⁹⁵

Témánk tekintetében fontos megállapításnak tartjuk a prédikációnak a helyhez, időhöz és a hallgatókhoz való alkalmazását, amihez kapcsolódóan Bartók István megfogalmazza, hogy az alkalmazkodás bizonyos esetekben a hívek lelki szükségleteinek a figyelembevételét jelenti. Az igehirdetőnek arra kell gondolnia, hogy a gyülekezet tagjai különböző erkölcsi tulajdonságokkal rendelkeznek, éppen ezért a tanításnak a különböző emberek esetében más-más célokra kell törekedni. A feladat nehézségét az adja, hogy egy-egy közösségben egyszerre igen eltérő lelki alkatú hallgatók lehetnek jelen, mégis mindenkinek a hasznára kell fordítani a prédikációt. A hangsúly azon van, hogy mit mondjon a lelkipásztor, ami mindenkinek egyaránt épülésére szolgál. Nem annyira a kifejezés művészetében kell jeleskedni, sokkal inkább pszichológiai, pedagógiai felkészültségéből, emberismeretből vizsgáljuk az igehirdetőt.²⁹⁶

²⁹⁴ uo.

²⁹⁵ MEDGYESI: *Doce nos orare et praedicare*, 118.

²⁹⁶ BARTÓK: Medgyesi Pál: *Doce praedicare*, 4.

Szetey Szabolcs Pokoly Józsefet idézve számol be arról, hogy a 18. századra a kultusz terén egy tarka zűrzavar volt jellemző és szükségszerűvé vált az egységesítés nemcsak a köznapi és vasárnapi istentiszteletek, de az úrvacsora és keresztség kiszolgáltatása, valamint az esketési és temetési szertartások tekintetében is. Szetey Szabolcs ebből az időszakból Backamadarasi Kiss Gergely 1786-os kéziratos ágendáját említi, ami nyomtatásban 1788-ban jelent meg Nagy István átdolgozásában. Ebben a temetési istentiszteleten elhangzó prédikáció alapjaként a Szentírásból kiválasztott Igét határozza meg, melynek értelme szerint a lelkész tanítja és oktatja a hallgatókat a halandóságról, a feltámadásról, az utolsó ítéletről, a lélek halhatatlanságáról, ugyanakkor formájára nézve meghagyja, hogy az ugyanolyan, mint az ünnepi vagy vasárnapi prédikációk. Alkalmazás tekintetében azonban különböző, mert a prédikációban említhetőek a halott erőnei, amelyeket a hallgatók jó példaként követhetnek vagy viselt dolgai, hogy a hallgatók elkerülhessék e bűnöket, melyeket azonban csak mértékletesen szabad említeni, hiszen a prédikáció célja a gyászolók Isten Igéje szerinti vigasztalása. A papnak kerülnie kell a csapodár hízelkedést, de a keresztyéni szeretettel ellenkező ítéletet is prédikációjában. Nagy István átdolgozásában már az is szerepel az eredeti anyaghoz képest, hogy a búcsúztatást, ahol még szokásban van, el kell hagyni.²⁹⁷

A 19. század elején jelenik meg Tóth Ferenc *Homiletikája*, amely nagyon hasonlóan tárgyalja a temetési prédikációt a Backamadarasi/Nagy ágendájában található homiletikai útmutatásokkal. A temetési prédikáció céljaként Tóth Ferenc is a hátramaradottak vigasztalását határozza meg, de fontosnak tartja a halott jó magaviseletéből hasznos intéseket megfogalmazni, hogy a halálról való megemlékezés által az élettel okosan élhessenek a hallgatók, ugyanakkor figyelmeztet, hogy a meghalt vétkeinek említésében nagyon óvatosnak kell lenni, sem elhallgatni, sem elsimítani nem szabad azokat. Gyakorlati útmutatásokat ad arra nézve, hogy miként lehet fogalmazni a prédikációban, ha a halott bűneire szükséges utalni:

„Vagy pedig ha látja, hogy mások is akarják, hogy a’ megholttnak bűneit valami módon megemlitse, és ez által egyebeknek tanúságot adjon, azoknak kerülésére, így vigye azt végben: „Voltam én Kerefztyének! a’ megholttnál az Ő halála előtt, maga hivatott engem’ magához és így tett vallást az Ő bűneiről: Istenem! mejly sokszor vétkeztem én, Te ellened ! ’s a’ t. — Vagy így: „Tudjátok mindnyájan Kerefztyének! hogy hogy ki volt ez a’ Kerefztyén Atyánkfia, a’ ki felett,

²⁹⁷ SZETEY: Homiletikai és liturgiai adatok, 81–82.

én most predikállok: nem fűkség tehát, hogy én azokat hordjam elő, a' mellyeket ti is tudtok, inkább a' meghalottakból ezeket tanuljátok-meg, s a t."²⁹⁸

Erre a helyzetre lehetőségként azt is ajánlja, hogy a temetés után két héttel olyan textust vegyen fel az istentiszteleten a lekipásztor, amelyben az elhunyt bűnei jelennek meg, arról hathatósan prédikáljon, de személyes célzást ne tegyen. Tóth Ferenc nem a búcsúztató elhagyását javasolja, csak a búcsúztatóban a névvel és sorban való búcsúztatás mellőzését. Egy rövid textuáriumot is összeállít, valamint materiákat, témákat is ajánl, amelyeket alkalmazni lehet a prédikációkban.

„Materiák: Az ember' életének betse. - Mitsoda befolyása van a' Kerefztyén Vallásnak, a' mi megvigasztaltatásunkra, a' mi Atyánkfia' halála felett. - A' halálról való gondolkodás, a' virtusra vivő efzköz. - Hogy kell úgy élnünk e' Világon, hogy a' másokban boldogok legyünk. A' halottak mi módon tanítják az élőket. - Az örökkévalóságról, - Halhatatlanságról, - Az élet töredékeny voltáról. - A'Kerefztyén ember nem fél a' haláltól. - Miért felnek az emberek a' haláltól? -„²⁹⁹

A század másik homiletikai műve Zsarnay Lajos *Paptanja*, amely Szetey Szabolcs szerint számos ponton kapcsolódik Tóth Ferenchez.³⁰⁰ Ennek a munkának azonban egy említésre méltó hozadéka, hogy tárgyalja a halotti prédikáció és az oratio közötti különbséget, mégis arra a következtetésre jut, hogy mindkettő használható, ha figyelembe veszi a *causust*, és nem marad el az evangélium hirdetése.

„Megszokták különböztetni a halotti prédikációkat az oratióktól, amazokban a vallásos tanítás a főbb, az oratiókban pedig a személyes életkörülmények, s munkásság; de ha ebben semmi evangyeliomi gondolat nincs, akkor ez pusztá életrajz, valamint a prédikáció, ha a személyes körülményeket tekintetbe nem veszi, nem lesz alkalmi prédikáció. Épen azért a tökéletes halotti beszéd és prédikáció egymástól kevésbe különböznek; az csak külső s liturgiai különbség, hogy a prédikációnak szent írásbeli hely szolgál alapúl; az orációhoz pedig szentleckét nem használunk.”³⁰¹

Ehhez kapcsolódik Tóth Mihály, szintén a 19. századi homiletikai megjegyzése, amiben figyelmeztet, hogy ha a temetési prédikáció nincs tekintettel az adott kázusra, hanem csak

²⁹⁸ TÓTH: Homilétika, 139–140.

²⁹⁹ TÓTH: Homilétika, 138.

³⁰⁰ SZETEY: Homiletikai és liturgiai adatok. 86.

³⁰¹ ZSARNAY: Paptan, 232-234.

általánosságban fogalmaz, úgy, hogy az bármilyen sorsú halotthoz oda illő beszéd, akkor jobb inkább semmi halotti beszédet nem tartani. Ebből adódott, hogy inkább a halotti könyörgés kezdett mindinkább szokásba jönni abban a korban, ezért a homiléta szerint vigyázni kell, hogy a temetési beszéd ismét halotti beszéddé, vagy éppen nekrológgá ne váljon imádság formájában.³⁰² Úgy tűnik, hogy a személyesség igénye, az elhunyt élete tanulságainak a temetési prédikációban való beleszövése nem csak a 19. századra volt jellemző, hiszen ez fogalmazódik meg Labossa László írásában a 20. századi helyzetre vonatkozóan. Arról számol be, hogy egy társadalmi szónok több polgári szertartású temetésen beszélt, ahol nem párttagokat temettek, azaz egyházi temetést is igényelhetek volna, mint olyanon, amelyeken párttagok felett kellett temetési búcsúztatót mondania. Véleménye szerint az embereknek elégük lett a „semmitmondó panelmondatoktól, melyek mögött hiányzott a szeretet, minden érzés, a hit, az őszinteség, melyek mögött kongott az üresség.”³⁰³ Egy özvegy pedig, akinek orvos férjét több pap is temette, a temetés után azt mondta, hogy a férje temetése akkor kezdődött, amikor egy világi búcsúztató rendjén megszólalt csak a halottat méltató emberi szó.³⁰⁴ Lehet, hogy erős megfogalmazásnak tűnik, és nyilván fenntartásokkal kell kezelnünk a fenti szubjektív véleményeket, de a század elején Ravasz László is igen magvasan fogalmaz homiletikájában, amikor figyelmeztet:

„Azért rajta legyünk, hogy a temetési szertartásban a homiletikai elem túl ne tengjen. Sokan, éppen legmagasabb gondolkozású és legfinomabb lelkű híveink javallják, hogy temetési szertartásunk csak rövid liturgiából álljon és semmi szabad, homiletikai elem ne legyen benne; ezt meg lehet érteni, ha láttuk már, hogy finom lelkek üvegharangjaira miként üt rá sáros kapával egy ostoba prédikátor a maga érzelmi tornájával és szavattyuságával.”³⁰⁵

A liturgiális beszédek készítését Ravasz László homiletikai filigrán munkának tartja, és fenntartja, hogy mindegyiknek meg kell legyen a témája. A textusválasztást csak ajánlja, de nem mondja kötelezőnek, ugyanakkor figyelmeztet, hogy a textus epigramma legyen, ne mottó.³⁰⁶

Tóth Endre az 1935-ben megjelenő szakkönyvében csupán egy bekezdés erejéig tér ki a temetési beszédekre és nem tárgyalja mindazt újra részleteiben, ami az előző korok homiletikai műveiben már megfogalmazódtak, mégis fontos vele kapcsolatosan két dolgot megjegyeznünk. Az egyik, hogy a temetési beszédet alkalmazott igehirdetésnek nevezi, ami nála azt jelenti, hogy

³⁰² TÓTH: Egyházszeretartástan alap vonalai, 105.

³⁰³ LABOSSA: Temetési szolgálatunk kérdései, 29.

³⁰⁴ uo.

³⁰⁵ RAVASZ: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, 378–379.

³⁰⁶ i. m., 379.

bár a lelkipásztor textus alapján részletesen kidolgozza és megfogalmazza a bibliai igazságot, azonban a gyászolók helyzetére és lelkiállapotára való tekintettel azt részletesen nem fejti ki, hanem csak az alkalmazást mondja el. Ezen a ponton Ravasz Lászlóra hivatkozik, aki ezt a megoldást alkalmazta a temetési prédikációiban. A másik gondolat, amellyel egyetértünk, hogy a temetésen részt vevő gyülekezeten belül láttatja magát a gyászoló családot, szerinte az igehirdetés elsősorban hozzájuk szól.³⁰⁷ Bár Tóth Endre a temetési beszédek fogalmát használja homiletikájában, és az eddig ismertetett homiléták nyomvonalán jár e tárgykörben, mégis záróakkordként megállapítja, hogy „a vigasztalás a feladatunk, vigasztalást pedig – rajtunk keresztül is – csak a nagykegyelmű Isten adhat.”³⁰⁸

Nem célunk Tóth Endre teológiai alapállását behatárolni, de utalása lehet annak a fordulatnak a hatása, amelyet a dialektika teológia fejtett ki az 1930-as években a magyar református igehirdetésre,³⁰⁹ és nyilván homiletikai változásokat is előidézett, amelyeket Fekete Károly is összegez, és az egyik komoly változásként a következőt állapítja meg a lelkipásztor igehirdetői szolgálatával kapcsolatban: „Karl Barth egy bizonyos magatartást követel a lelkipásztortól, amelyik megfelel az igehirdető szituációja rendkívüliségének és komolyságának, s a töltését az a meggyőződés adja: »Hittem, azért szóltam!«”³¹⁰ Azért szükséges ezt jelentős változásnak tartani, mert bár Karl Barth elvárása a lelkipásztor igehirdetői szolgálatának mindenikére érvényes, ami helyénvaló, a temetési istentiszteleten ez fokozottan érvényes, hiszen a temetés alkalmával állunk legközelebb az élettalány megoldásához, mert ott ismerjük fel, mi mulandó, mi az értéktelen az emberből, a világból és milyen reális, milyen kemény, tapasztalható igazság az örökkévalóság.³¹¹

Meglátásunk szerint Szabó Géza már a dialektika teológia hatása alatt fogalmazza meg homiletikájában a temetéssel kapcsolatos elveit. Hangsúlyozza, hogy a temetési szertartásnál fokozottan ügyelnünk kell arra, hogy az Írás üzenetét adjuk tovább, és ne általános emberi igényeket kielégítő tevékenység legyen. A halotti emlékbeszédek, az igehirdetésben vagy imádságban való búcsúztató helyett, annak az evangéliumnak hirdetését tartja fontosnak, hogy egyedül Isten szeretete vigasztal meg, ugyanis ezt nem pótolhatja semmilyen szép beszéd, és ezt várják el a gyülekezet lelkiileg komoly és érett tagjai. Kérdés marad azonban, hogy akkor a lelkiileg éretlen tagjai a temetési istentiszteleten résztvevőknek, a gyászban lelkiileg megrendült gyászoló

³⁰⁷ TÓTH: A református prédikáció, 45.

³⁰⁸ uo.

³⁰⁹ MOLNÁR: Az Ige teológiája, 135–147.

³¹⁰ FEKETE: Karl Barth és a magyarországi gyakorlati teológia, 72.

³¹¹ RAVASZ: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, 378.

családnak vagy éppen hitetlen tagjai a gyülekezetnek milyen fontossággal bírnak az igehirdető lelkipásztor számára. Ugyanakkor ez a homiletika is megtartja azokat a vonásokat, amelyek eddig felfedezhetőek voltak az eddig tárgyalt munkákban, hiszen az elhalt életkörülményeinek a prédikációban illusztrációként való használatát helyesnek tartja, figyelmeztet, hogy nem illik Isten szolgájához sem az igazságtalan bírálgatás, sem a méltatlan dicsérés. Fontos eredménye munkájának az is, hogy a textusválasztást a *casushoz* igazítja, de figyelmeztet, hogy az igehirdetés alapigéjének a halottra való alkalmazását el kell kerülni, az elhunyt élete legfeljebb szempont legyen a textusválasztáskor. Érdekes hozadéka ennek a homiletikának, hogy részletesen tárgyalja az öngyilkos temetését,³¹² ami mondhatni *casus* a *casusban*, azonban ennek vizsgálatára jelen esetben nem térünk ki, de jelzi a fogékonyságot a gyászban belüli disztinkcióra.

A dialektika teológia útjára lépő Czegléd Sándort, bár nem tárgyalja a temetési istentiszteletet, mégis szükséges említünk, hiszen a 20. század homiletikai változásaiban, amikor a dialektika teológia ellenhatásaként elindul az empirikus homiletikai irányzat, meglátásunk szerint és témánkat tekintve fontos megállapítást tesz. Erre mutat rá Pótor Áron, amikor megállapítja, hogy az empirikus fordulatról az a véleménye a homilétának, hogy az az előretörő szekularizálódás szellemiségének eredménye, mégis hozzáteszi, hogy az valóban igaz, hogy az istentisztelet emberi aktus is,³¹³ és idézi Czegléd Sándort, aki azt írja, hogy „felelősek vagyunk azért és mint parancs szól hozzánk, hogy Istent Lélekben és igazságban imádjuk. Meg kell tennünk minden tőlünk telhetőt, hogy igaz legyen istentiszteletünk objektíve is, – tehát megfeleljen a legmagasabb normának, az egyetlen zsinórmértéknek, az Igének, és szubjektíve is, – vagyis a liturgus és a gyülekezet minden cselekménye szívből jöjjön és olyan legyen, hogy rá lehessen mondani: Hittem, azért szóltam.”³¹⁴

Boross Géza szerint napjaink homiletikája empirikus homiletikának nevezi önmagát, amely a barthi igeteológia ellenében hangsúlyozza, hogy a prédikáció hatását nem szabad a Szentlélek és az Ige *ex opere operato* hatására bízunk, hanem a magunk emberi eszközeivel hozzá kell járulnunk a prédikáció eredményességéhez. Ernst Lerle, Hans Christoph Piper, Gert Otto és más empirikus homiléták munkáinak bemutatása után, melyekkel szemben véleménye szerint súlyos teológiai és gyülekezeti érveket tud felhozni, mégis érdemleges hozadéknak tartja, hogy ráirányítják a figyelmet a prédikáció hallgatóira is, ugyanis rá kell vagy kellene ébrednünk arra, „hogy a prédikáció nem kisdogmatika, nem értekezés, nem esszé, nem írásmagyarázat csupán,

³¹² SZABÓ: Homiletika, 97–100.

³¹³ PÓTOR: Czegléd Sándor teológiai munkásságának alapvonásai, 115.

³¹⁴ uo.

hanem az élő Isten élő szava élő emberek által, az itt és most élő mai magyar református emberekhez!”³¹⁵ A temetési prédikációval kapcsolatosan éppen erre épít, amikor megoldandó kérdéssé teszi, hogy miként válhat a temetési prédikáció a mai ekléziasztikai helyzetben az élő Isten megszólításává nemcsak a gyászoló család tagjai, hanem a gyászoló gyülekezet, azon belül pedig az Istentől és egyháztól elidegenedett ad hoc résztvevői számára is. Ezek után a temetési prédikáció buktatóit sorolja fel, a nekrológ túlzott alkalmazását, ami átveszi a textus helyét, a halott glorifikálását vagy gépies üdvözítését. Boross Géza álláspontja szerint a temetési prédikációnak hármas tartalmi követelménye az, hogy legyen egyrészt profetikus igehirdetés, melyben rámutatunk, hogy a halálban is Istennel van dolgunk, másrészt paraklézis, azaz vigasztaló szó, melynek lényege a feltámadás bibliai üzenete, ugyanakkor az is, hogy a halál egy átmeneti állapot, amelyben a halottak alszanak, de majd Krisztus felébreszti őket, harmadrészt evangelizáció, azaz ne csak proklamálja a húsvéti evangéliumot, hanem hívjon döntésre, szólítsa fel a hallgatókat, hogy csatlakozzanak Krisztushoz. Formai szempontból fontosnak tartja, hogy könnyen követhető gondolatmenete legyen a prédikációnak: a bevezetésben a lelkipásztornak ki kell fejezze empátiáját és szolidaritását a gyászolók felé, és csak ez után a hídverés után jöhet a többi tartalmi elem, amelyet fentebb már bemutattunk.³¹⁶

Pásztor János homiletikája, Boross Gézához hasonlóan, részletesebben és nagyobb terjedelemben tárgyalja a temetési prédikációt. Felhívja a figyelmet arra, hogy a temetési szolgálat kettős problematikát vet fel. Túl lehet becsülni, és lehet az evangelizáció alkalmának tekinteni, vagy alábecsüléssel is lehet viszonyulni hozzá, amely hozzáállás abban mutatkozik meg, hogy a lelkipásztor nem készül fel az igehirdetésre. Ezen túl azonban a legnagyobb probléma a tartalmi silányság, az evangélium hirdetésének elmaradása. Bár említi a skót és a 17. századi angol gyakorlatot, amelyben elmaradt a temetési igehirdetés a sok rossz és félrevezető prédikáció miatt, de nem tartja követendő példának, hanem sokkal inkább a temetési prédikációs gyakorlat gyökeres átgondolására és reformálására helyezi a hangsúlyt. Ehhez megadja a főbb szempontokat, melyek: 1. a kollektív és egyéni bűnbánat, 2. a stóla rendszer elhagyása, ami a gyászolókkal való lelkigondozói beszélgetésbe való elmélyülés akadálya, 3. a prédikációírás általános szabályai mellett nagyon komolyan figyelembe kell venni a család lelkiállapotát. Pásztor János szerint nagy probléma a név szerinti búcsúztató, amelynek az Isten Igéjének engedelmeskedő egyházban nem lehet semmi helye. Régi pogány gyásznak keresztyén színekre átfestett változataként tekint rá, és ismeretei szerint ezt már alig gyakorolják. Javasolja a formális igehirdetés előtti nekrológ

³¹⁵ BOROSS: Homiletika, 16–22.

³¹⁶ i. m., 181–185.

alkalmazását vagy imádságba belefoglalni a halott hozzátartozóit. Az eddig tárgyalt homiletikák nyomvonalán haladva Pásztor János is kitér arra, hogy a lelkipásztor sem nem bíró, aki ítélkezhet a halott felett, sem nem lehet felmentő, aki az imádságban Isten kegyelmébe ajánlja az elhunytat, ugyanis szerinte a megtérés helye ez az élet, így az üdvösség vagy kárhozat addig dől el, amíg itt vagyunk a földi életben. A halállal bezáratik az ajtó és nincs lehetőség a változtatásra.³¹⁷

A 21. század homiletikai írásainak bemutatásától jelen esetben eltekintünk, ugyanis a célunk az, hogy megfigyeljük, milyen alapokra épített és építhet korunk homilétája a temetési istentisztelet homiletikájával kapcsolatosan. A rövid homiletikatörténeti áttekintés után helyesnek tartjuk, ha néhány megállapítást megfogalmazunk.

A fejezet bevezető gondolatai rendjén utaltunk arra, hogy a temetési istentisztelet és azon belül a temetési prédikáció homiletikumával kapcsolatosan kevés és rövid anyagot találunk a magyar református homiletikákban. Kutatásunk során a következő homiletikák és korai ágendák anyagaiban találunk a temetési prédikációt tárgyaló anyagot a 21. századig: 1. Samarjai Máté János: *Az Helvetiai valláson levő Ecclesiaknak egyházi ceremóniájokról és rend tartásokról való könyvecske*, 2. Backamadarasi Kis Gergely: *Agenda: az az egyházi szolgálat-béli okos isteni tisztelet módja*, 3. Szerencsi Nagy István: *Agenda: az az egyházi szolgálat-béli okos isteni tisztelet módja*,³¹⁸ 4. Tóth Ferenc: *Homilétika*, 5. Zsarnay Lajos: *Paptan*, 6. Tóth Mihály: *Egyházzsertartástan alap vonalai. Tekintettel a Magyar Ref. Egyházra*, 7. Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*, 8. Tóth Endre: *A református prédikáció*, 9. Szabó Géza: *Homiletika (II. rész)*, 10. Boross Géza: *Homiletika*, 11. Pásztor János: *Krisztus hirdetése a magyarországi református egyházban. Homiletika*.

A temetési igehirdetés négy évszázados homiletikai útját végigkövetve elmondható, hogy valóban nagyon kevés elvi homiletikai útmutatást találunk. Meglátásunk szerint azért, mert a temetési prédikációra mindig a rendes prédikációra vonatkozó homiletikai szabályok voltak érvényesek, azokkal a kitételekkel, amelyek szintén végig követhetők az általunk bemutatott homiletikákban. Láthattuk, hogy még a 20. században is használatban voltak a temetések alkalmával az *oratiók*, azaz a textus nélküli temetési beszédek, de a temetési prédikációk textusszerűsége mindig alapkövetelmény volt a temetési igehirdetések elkészítése rendjén, de csak Szabó Gézánál találkozunk először azzal, hogy a textusválasztást az adott *casusra* nézve kell kiválasztani. A temetési igehirdetés homiletikai specifikumaként végigkövethető, hogy abba az

³¹⁷ PÁSZTOR: Krisztus hirdetése, 177–182.

³¹⁸ A Backamdarasi Kis Gergely ágendájának bővített kiadása.

elhunyt életeseményeit bele kell szőni, de úgy, hogy sem bűneinek elítélése, sem a halott erényei általi felmagasztalása ne kapjon hangsúlyt. A homiléták számára az elmúlt évszázadok alatt soha nem volt kérdés, hogy a temetési prédikáció nem a halottnak, hanem az élőknek szól, ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az igehirdetés gyülekezetszerűsége szintén elvárásként jelenik meg a homiletikákban, bár a gyászoló családnak a gyülekezeten belüli sajátos helyzetének láttatása Tóth Endre munkájának a hozadéka, és annak a megállapítása, hogy a temetési prédikáció tulajdonképpen hozzájuk kell szóljon, számunkra elfogadható. Ugyanis a temetési prédikáció vigasztaló jellegével, ami a homiletikák állandó kitétele, a veszteséget elszenvedő és a gyászt megélő családot kell megtalálja. Így kerülhető el véleményünk szerint az, amit Pásztor János is megfogalmaz problémaként, hogy a temetési prédikáció a temetésen részt vevő gyülekezet, közösség felé irányított evangelizációs vagy missziós kitekintésű igehirdetés legyen. Számtalan más igehirdetési lehetőség adódik, ahol missziót végezhet a lekipásztor a prédikációval, de a temetési igehirdetés fókusza az ott és akkor gyászolók vigasztalása és segítése Isten Igéje által.

Észrevehető, hogy a név szerinti vagy név nélküli búcsúztatás kérdése kardinális problémaként jelentkezik, mely ellen a legtöbb homiléta szót emel, azonban úgy látszik, ez a gyakorlat ennek ellenére sem szűnik meg.³¹⁹ Egy olyan erős, sőt makacs emberi elvárásról van szó, amely tulajdonképpen abból az elvitathatatlan élethelyzetből adódik, hogy a temetés alkalma a búcsúzás alkalma is. Ugyan a név szerinti búcsúztató meglátásunk szerint kerülendő, de a rövid és egyszerű, rokonsági fokok szerinti búcsúztatás, tapasztalatunk szerint, nem befolyásolja Isten vigasztaló üzenetének erejét és hatását, hiszen nem valamit, hanem valakit temetünk, akinek kapcsolata már megszakadt hozzátartozóival e földi létre nézve, de a gyászolók a *már nincs és mégis van* állapotában gondolnak rá.

Összességében megfogalmazható, hogy a temetési igehirdetés nehézsége nem fog attól megváltozni, hogy homiletikai útmutatást kapnak a temetési szolgálathoz a lekipásztorok, de olyan homiletikai alapra építettek és építhetnek korunk homiletikái, amelyek eredményei, azok továbbgondolásai még áldásosabbá tehetik szolgálatunkat, amennyiben figyelnek azokra a társadalmi, egyházi és világlátási változásokra, amelyek a mai embereket jellemzik. A temetési igehirdetés valóban a keresztyén igehirdetés minősített esete, az a szolgálat, amellyel kapcsolatosan Koppándi Botond unitáriusként azt a megállapítást fogalmazza meg, hogy „református felfogás szerint a temetés istentisztelet, hiszen minden alkalommal Isten Igéjét kell

³¹⁹ Tudunk olyan gyülekezetéről Magyarországon, ahol mai napig gyakorlatban van a név szerinti búcsúztatás.

hirdetni. A temetés vigasztaló cselekedetté kell, hogy váljék, elsősorban az élőkre néz, akik Istenre tekintve az igéből várnak vigasztalást.”³²⁰

4.2. A lelkipásztor helye és szerepe a veszteségre készülő vagy az azt átélő családdal való kapcsolatában

Lelkipásztorként, az élet és halál Urának képviselőjeként, a biblikusság megtartásával, a gyász folyamatában nem implikálódhatunk kizárólag csak a temetés metszéspontjában. Ezért keressük a lehetőséget arra nézve, hogy miként támogathatjuk, kísérhetjük a gyászban lévőket azon az úton, amely során szembetalálják magukat a halállal és halandósággal. Témánk tekintetében itt csak a gyászfolyamat első három fázisára, az anticipációs gyász, a sokk és a kontrollált szakaszára fókuszálunk³²¹ akkor, amikor a lelkipásztor helyét és szerepét próbáljuk újragondolni a veszteséget átélő családdal való kapcsolatában.

A gyakorló lelkipásztor vagy érzi, vagy pontosan tudja, hogy egy megváltozott társadalmi és ezáltal egyházi környezetben a lelkipásztori szerep is átalakult. A halál miatti veszteséget átélő családok és a lelkipásztor kapcsolatára nézve igen markánsan fogalmaz Köbli Tamás, amikor megállapítja, hogy a mai gyászolók nagyon sok esetben kiszakadva a hagyományosnak mondható közösségekből elvesztenek valamit, ami elődeik életének fontos része volt. A lelkipásztor szerepe azonban mindmáig szinte változatlan. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy a ma szolgáló lelkipásztorok tudatában vannak-e ezen küldetésüknek is. Hiszen e szolgálat nemcsak kulturális, társadalmi örökség, hanem a keresztény tanítás fontos eleme: „Arról tudják meg, hogy tanítványaim vagytok, hogy szeretettel vagytok egymás iránt” (Jn 13,35). Ha jobban megvizsgáljuk a lelkipásztori viszonyulást a halálhoz és a gyászhoz, azt tapasztaljuk, – írja Köbli Tamás –, hogy a teológiai stúdiumokból majdnem teljesen hiányzik az erre való felkészítés, és sokszor nem érnek célta a közhelynek számító vigasztaló szavak, a lelkipásztortól számtalan esetben nem azt kapja a gyászoló, amire számított. Magára és saját jó vagy rossz tapasztalataira kénytelen hagyatkozni a jövőbeli lelkipásztor a segítő szerepében. Jó jel azonban, hogy sokan rászánják magukat arra, hogy elmélyítsék tudásukat, növeljék kompetenciájukat, és így lelkipásztori szolgálatuk rendjén valóban lelki kísérőként állhassanak a rájuk bízottak mellett életeseményeik során.³²² Tudomásunk szerint, a teológiai oktatás rendjén is egyre több helyen (pld.

³²⁰ KOPPÁNDI: Temetési szolgálatunk homiletikuma, 417.

³²¹ A szakirodalom sokféle felosztást ismer a gyászfolyamatra nézve, mi azonban a Pilling modelljét használjuk.

³²² KÖBLI: Úton a gyászban, 319.

a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen külön kurzusban) fektetnek hangsúlyt arra, hogy e tekintetben is felvértezzék tudással a lelkipásztori szolgálatra készülőket.

Az Owe Wikström által használt kifejezés a lelkipásztori szolgálatra nézve igen sokatmondó. A lelkipásztorkodás fogalma mögé, a pszichoterápiával összehasonlításban, egy olyan szolgálati modellt rajzol meg, ami kérdéskörünkön belül eligazítólag hat. Álláspontja szerint a lelkipásztorlás különböző alkotóelem összjátékaként határozható meg. Ezek az alkotóelemek:

- személyes bevonódást előidéző egyéni beszélgetések,
- az egzisztenciális létkérdésekkel kapcsolatos élmények,
- a létkérdések feldolgozásához használt, részben privát, részben egyházi elbeszélések, szimbólumok és rítusok, és
- a vallásos hagyomány személyes elsajátítási folyamata.

A wikströmi koncepcióban a lelkipásztori szolgálat négy dimenzióban valósul meg. Az első a gondoskodás, ami nem gondozás, azaz nem a gyógyítás vagy a terápiás változás, hanem az emberi megértés és melegség felkínálása. A lelkivezető igyekszik képezni magát, hogy emberismerete és empátiakészsége fejlődjön, hogy képes legyen olyan előítéletmentesen és nyíltan mások meghallgatására, amennyire csak tud. A lelkipásztori munkának a legkülönbözőbb élethelyzetekben, így a halálos ágyánál vagy a temetés kapcsán is, leginkább a gondoskodás szintjén kellene folynia. A második dimenzió a tudatosítás, ami először az intenzív személyes élményekre összpontosítást jelenti, amelyekben az érintett azt éli át, hogy részese valaminek a kézzelfogható világon túl is. Másodszor az olyan egzisztenciális témákra való fókuszálást jelenti, mint az idő, halál, szenvedés, értelem, harmadszor pedig a saját élet erkölcsi aspektusaira összpontosítást. A tudatosítás dimenziója úgy jön létre, hogy a lelkivezető segíti a lelkigondozottat, a haldoklót vagy a gyászolót, hogy felfigyeljen, tudatosítsa és kritikusan végiggondolja élete célját és értelmét, azaz tisztázó jelleggel elgondolkodjon azon, hogy mibe veti élete horgonyát, milyen élményei mutatnak nála valami nagyobbra, és mik az arra utaló szimbólumok. A harmadik dimenzió az értelmezés, ahol a pszichoterapeuta és a lelkipásztor között egy világos válaszvonal húzható meg. Nem a pszichoterápiás értelemben vett értelmezésről van szó, hanem teológiai értelmezésről, amely során a privát élettörténet elbeszélésének sajátos kifejezéseit a keresztyén értelmezés kínálta univerzumba ágyazza. A negyedik dimenzió az elmélyülés, ami azt jelenti, hogy a lelkipásztor hitbeli éréseben segíti a másikat.³²³

³²³ WIKSTRÖM: A kifürkészhetetlen ember, 128–131.

Ez a koncepció vagy modell nem kifejezetten a haldoklók és gyászolók segítésének, kísérésének összefüggésében fogalmazódott meg, mégis megfelelőnek látjuk ebben a vonatkozásban. Akár a haldoklót kísérve, akár a gyászolók mellett állva, mint az emberi élet egyik legemberpróbálóbbszegmensében, ez a négyes dimenzió lehetőséget biztosít arra, hogy a lelkipásztor ne csak empátiával és gondoskodással kísérje, hanem ha szükséges, márpedig mindig az, lehetőséget és útmutatást adjon nemcsak az elengedésre nézve, hanem a megérkezés és a viszontlátás lehetőségére nézve is, gondolva ezen a ponton a keresztyén hit univerzumának megismertetésére, de a feltámadás hitének erősítésére, mind az elmenő, mint a maradók tekintetében.

Hézszer Gábor szerint a lelkipásztor a gyászolók predestinált kísérője. Egyrészt azért, mert ő, az archaikus, tudatalatti érzelm szerint, a túlvilági dolgok tudója, másrészt azért, mert remélhetőleg megfelelő lelkigondozói képzettséggel rendelkezik a gyászkrízis lelkigondozói feladatainak elvégzéséhez.³²⁴ Fodorné Ablonczy Margit is hasonlóan érvel a lelkipásztor szerepével kapcsolatosan, amikor a halál okozta krízishelyzetben láttatja, hogy lelkipásztor feladata és lehetősége ebben a helyzetben többre tehető, aki egyszerre igehirdetőként és lelkigondozóként van jelen, aki egyidejűleg ismeri a jelenlévők állapotát, és Isten emberhez hajló kegyelmét.³²⁵

Az előbbi meghatározásokat figyelembe véve a lelkipásztori szolgálat a temetés rendjén hármas *personát* feltételez. Van, hogy papként, az archaikus tudattalatti érzelm elvárásának eleget téve, van, hogy igehirdetőként, a feltámadás vigasztalásának hirdetőjeként és van, hogy lelkigondozóként, a jelenlétével, személyiségével kísérő társként kell megjelenjen a gyászolók felé. Mindhárom megjelenési szerep szükséges, amennyiben ezt kívánja meg a határhelyzetben lévő család, amelyben a lelkipásztornak a legfontosabb feladata, a szerető Úr képviselőjében segítséget nyújtani. Ez egy specifikus és nehéz szolgálata a lelkipásztornak, ezért megfelelőnek tartjuk láttatni, hogy úgy is tekinthetünk a kazuáliákra, mint olyan lehetőségekre, amelyek erősítik a lelkipásztorban, hogy az általa gondozott családok életében mindig mindenre készen kell lennie, mert mindennek meglesz az ideje, a táncnak és a gyásznak, az életnek és a halálnak is.³²⁶

Nyilván a lelkipásztor számára a fókusz az Isten Igéjének hirdetése és képviselése, amikor a gyászoló családdal kapcsolatba kerül, és erre nézve Fodorné Ablonczy Margit is helyesen hívja

³²⁴ HÉZSER: Pasztorálpszichológiai szempontok, 201.

³²⁵ FODORNÉ ABLONCZY: Családpasztoráció, 238.

³²⁶ i. m., 237.

fel a figyelmet, amikor azt a véleményét fogalmazza meg, hogy az, hogy milyen hittartalmakkal vannak jelen a gyászolók, a legfontosabb kérdés kell legyen minden lelkipásztor számára, és ezt tisztázni kell a temetés szertartása előtt és után, hiszen elsősorban ez a „specialitása.” A lelkipásztornak rendkívüli felelőssége, hogy mit és hogy mond Isten küldötteként, ha a család hívására jelen lehet ebben a halál indukálta határhelyzetben.³²⁷

A református liturgikák, Czeglédi Sándor, Pásztor János, Kozma Zsolt³²⁸ munkáit figyelembe véve, a lelkipásztor szerepét és szolgálatát a temetési istentisztelet megtartásában és az igehirdetés szolgálatában határozzák meg. Ezzel kapcsolatosan azonban érdemesnek találjuk megfontolni Hézser Gábor megállapítását, amely egyrészt elismeri, hogy a reformátoroknak helyes teológiai okaik voltak arra, hogy az elburjánzott és kommercializálódott gyászritusokkal szembeszálljanak, másrészt hozzáteszi, hogy sok jel arra mutat, hogy ez a teológiai pozíció személyiségüknek is megfelelt, és azzal érvel, hogy a teológiai elmélet sohasem választható el a teológus személyiségétől. Valószínűsíti, hogy Luther Márton „villámcsapás-élménye” során a halálhoz és a gyászhoz való viszonya traumatizálódhatott, és ez befolyásolta a gyászra vonatkozó egyházi gyakorlat redukciójánál. Ebben a tekintetben nem foglalunk állást, viszont hasonló a látásmódunk Hézser Gáboréval abban, hogy pasztorálpszichológiai és lelkigondozói szempontból, a protestáns szolgálati gyakorlat adósa marad a gyászolóknak, hiszen egy temetési szertartás nem tudja kellőképpen támogatni azt a lelki regenerációs folyamatot, amelyhez a gyászolónak legalább egy évre van szüksége. Hasznos és szükséges feladat lenne tehát, hogy teológiai ellentmondásokba keveredés nélkül is találjon a gyülekezeti gyakorlat liturgikus lehetőséget arra, hogy ne hagyja magukra a gyászolókat.³²⁹

A már említett liturgikai alapállás kiegészítéseként Fekete Károly, miután igen komoly hangsúlyt fektet arra, hogy felhívja a figyelmet a temetési alkalom fontosságára, meghatározva annak célját, rámutatva nehézségeire, miután eligazítást nyújt az igehirdetés textusszerűségével, üzenetével és stílusával kapcsolatban, rátér arra, hogy a gyászolókkal szemben pásztori feladatai is vannak a lelkipásztornak. A temetési istentisztelet fontos szolgálatát valami megelőzi, segíti,

³²⁷ i. m., 250–251.

³²⁸ Czeglédi Sándor: Liturgika, A Debreceni Református Theológiai Akadémia Gyakorlati Theológiai Szemináriumának Tanulmányi Füzetek, 1. szám, 1978, 142-144.; Pásztor János: A református Keresztyén Egyház Istentisztelete – Liturgika, Debrecen, A Debreceni Református Theológiai Akadémia Gyakorlati Theológiai Szemináriumának Tanulmányi Füzetek, 1. szám, 1985, 158-159.; Kozma Zsolt: Liturgika, Kolozsvár, 2000, 72-73.

³²⁹ HÉZSER: Pasztorálpszichológiai szempontok, 197.

majd követi.³³⁰ Azt, hogy milyen szempontokat kell vagy kellene figyelembe venni, a következő gondolatsorokból olvashatjuk ki:

„A pásztori munka a temetési szolgálat emberileg legerősebb gyökere és segítője. Ahogy minden alkalmat meg kell ragadnunk arra, hogy megismerjük Isten kijelentését, úgy meg kell ragadnunk minden alkalmat, hogy megismerjük a kijelentésre figyelő embert is. [...] olyan atyafi koporsója mellé állni, akit hosszasan imádságunkban hordoztunk azt a nagy szabadságot jelenti, hogy nem vagyok vele szemben kötve ellenszenvem vagy csodálatom láncával. Régóta ismertem, s Krisztus kezéből vettem el életét. Betegsége, halála, örök élete nem akkor vált problémává számomra, mikor a harangozó egy nappal a temetés előtt meghúzta a nagyharangot. [...] A temetés után pedig éreznie kell a családnak, hogy lelkipásztora nem fejezte be a sírnál elmondott hitvallással a felénk való szolgálatot. A lelkipásztornak meg kell találnia a módot arra, hogy továbbra is egész élete bizonyágtételével ott álljon a megszemérmélt szívek mellett.”³³¹

A temetési szolgálat előtti pásztori munka – a családlátogatásokon, a gyülekezeti élet találkozásain túl – a haldoklás folyamatában való részvételt is jelenti vagy jelentheti az anticipációs gyász idején. Ekkor a lelkipásztor kísérheti a haldoklót, támasza, segítője lehet a halállal való szembenézés hosszabb vagy rövidebb időintervallumában, de ugyanakkor lehetősége nyílik a még anticipációs gyászt megelőző család megismerésére is. A kutatást végző a több mint két évtizedes lelkipásztori szolgálat idején csupán négy ilyen jellegű szolgálatot végezhetett, hiszen ennyi alkalommal kapott felkérést, vagy fogadták el szolgálatfelajánlását.

Fodorné Ablonczy Margit ezzel kapcsolatosan megállapítja, hogy az elhunytat helyesen látni csak a családban elfoglalt pozíciójának ismeretében lehet, ez a lehetőség pedig akár a későbbi temetés, akár az azt követő gyászfolyamatban meghatározó jelentőséggel bír, azaz tudni, hogy mi történt a halál előtt rövid és hosszú távon a családtagok között. A lelkipásztor jelenléte, kérdései, tanácsai, megbízhatósága mintaadó, gyógyító hatású lehet a családi kapcsolatokra nézve, és már ez önmagában egyfajta prevenció segítségnyújtásként fogható fel a későbbi gyászfolyamat normális lefolyására nézve. Másik szempont és lehetőség, hogy a lelkipásztor közeget teremthet a párbeszédre, amennyiben elég jól ismeri a családot, vagy felhívhatja a figyelmet ennek lehetőségére. Mivel a párbeszédben a meghallgatás és önkifejezés egyaránt fontos, hiszen egyenrangú felek között ez csak így mehet végbe, ezért, ha a kapcsolatban alá-fölé rendelést, hiányokat, rendezetlenségeket, adósságokat tapasztal a lelkipásztor, melyek terhelik a családi

³³⁰ FEKETE: Temetési szolgálatunk kérdései, 113–129.

³³¹ i. m., 129–130.

rendszert, akkor az első és legfontosabb feladata a párbeszédre való közeg megteremtése. Ha az életet relacionálisan értelmezzük, akkor az élethez való jog és a méltósággal megélt halál nem bizonyos képességeknek vagy a test egészségének kérdése, hanem elsősorban kapcsolati rendezettség. Ezért tartjuk fontosnak, hogy a haldokló ágya mellett összegyűljenek a különböző nemzedékek, akár a tisztázás, akár a családtagok megáldása, akár pusztán a búcsúzás okán.³³²

Balázs Lajos munkája ebben a kérdésben meghatározó, hiszen az elvászto rítusok összegzése kapcsán megállapítja, hogy szembetűnően nagy hangsúlyt kap mind a haldokló, mind a család részéről a lelki, gazdasági, családtársadalmi rendhagyás szándéka. Ezeknek az elvégzése a megnyugvás érzését teremti meg haldoklóban, családtagokban, kisközösségben egyaránt. Ezért a haldoklás hangsúlyosan a számvetésnek, az Istennel és emberrel való megbékélésnek, a hagyakozásnak az időszaka, amely egyértelműen rámutat a közösség hagyományosan rendtartó életére.³³³

Németh Dávid a vallásos szocializáció témakörében, ami a kutatásunk tekintetében jelentőséggel bír, egy olyan lehetőségre mutat rá Bernhard Grom munkájából, amit a lelkipásztor ebben a határhelyzetben alkalmazhat. Az útbaigazítás lehetőségéről van szó, ami akkor igazán hatásos, ha nem kioktató, hanem kísérő jellegű. A kioktató stílus szétrombolja a kapcsolatot, ezért nem lehet vallási tartalmak átadásának az eszköze, sokkal inkább az útbaigazítás, ami egy segítő együtt haladásként értelmezendő egy közös úton, aki nem más, mint Jézus Krisztus. Amennyiben a vallás minden eleme racionálisan felfogható lenne, akkor a kapcsolati szempontot nem kellene ennyire hangsúlyozni, hiszen elég lenne elmagyarázni a keresztyén igazságok lényegét. Mivel azonban a vallás érzelmi elköteleződés is, az érzelmi kapcsolati összetevőknek kiemelt szerepet kell kapniuk a vallási kommunikációban, így az útbaigazításban is.³³⁴ Nyilván szükségszerű ennek alkalmazása a vallásgyakorlás minden területén, a krisztuskövetés minden szegmensében, de a haldoklás és a gyász folyamatában véleményünk szerint elengedhetetlen. Álljon itt ennek igazolására Németh Dávid megállapítása:

„Általában olyankor igényelnek útbaigazítást az emberek, amikor kiúttalannak érzik a helyzetet, vagy amikor válaszút elé kerülnek. A célok elhomályosodnak, a dolgok értelme megkérdőjeleződik, nyomasztókká válnak a bizonytalanságok, a lelkiismereti kétségek és a félelmek. Ebben a lelkiállapotban erős vágyat érez mindenki arra, hogy empátiás megértést

³³² FODORNÉ ABLONCZY: Családpasztoráció, 252–253.

³³³ BALÁZS: Sorsfordulások rítusai, 70.

³³⁴ NÉMETH: Pasztorálintropológia, 171.

tanúsítsanak iránta, enélkül nem tud megnyílni a legbölcsebb tanács előtt sem. Az útbaigazításban – jó esetben – találkozunk az érzelmi megértettség tapasztalata és a kivezető utat mutató, hitelesen közvetített üzenet.”³³⁵

Hartmut Nikelski a haldoklók melletti lelkipásztori szolgálatot úgy láttatja, hogy ez természetes velejárója annak a hivatásnak, amelyet végez. A lelkipásztort azért hívják a halálos beteghez, mert remélik és várják is azt, hogy a betegnek segítséget nyújt, előmozdítja végső kérdéseinek megválaszolását, és ily módon segíteni tudja abban, hogy saját halálát emberhez méltó módon tudja elfogadni.³³⁶ Nyilvánvalóvá teszi, hogy a haldoklóknak nyújtott lelkipásztori segítség nagy beleélő és beszélgető készséget feltételez, és vannak olyan lelkipásztorok, akik Isten adományaként rendelkeznek ezzel a képességgel, de vannak olyanok is, akik nagy gondot fordítottak arra, hogy ezt megtanulják. Az is kétségtelen, hogy sok lelkipásztornak még van tanulnivalója ezen a területen, de ez nem jelenthet akadályt, hiszen e képesség hiányosságai további tanulással megszüntethetőek. Ugyancsak meghatározó, hogy a lelkipásztori beszélgetés feltételezi a jó párbeszéd lélektani feltételeinek ismeretét. Ehhez tartozik a másik ember belső világa iránti tisztelet, a készség arra, hogy valóban azt halljuk, amit mondtak, és azt is, amit nem mondtak. Meg kell próbálni megérteni, hogy milyen érzelmi háttérből származik, amit mondtak, és mi a valódi jelentése, valamint segítséget kell nyújtani abban is a másik embernek, hogy problémáit átgondolja, számba vegye, és a megoldás irányát megtalálja. Amennyiben a beszélgetés ilyen tud lenni, akkor lehet igazi lelkipásztori beszélgetés, és így az Istentől jövő üdvösségnek kinyilatkoztatója és bemutatója.³³⁷

Komoly lehetőség tehát, ha a lelkipásztornak az anticipációs gyász idején esélye és lehetősége van a haldoklás folyamatában részt venni, természetesen azzal a felkészültséggel, amelyet eddig tárgyaltunk.

Sajnos nagyon sok esetben a gyászolókkal való első találkozás a temetés bejelentésekor valósul meg. Amennyiben a lelkipásztor a gyülekezet aktív tagjaként már ismeri a gyászolót, ismeri személyiségét, hitbeli állapotát, akkor is lehet ez „első találkozás”, hiszen a gyász egy olyan rendkívüli élethelyzet, amely krízisként teljesen új helyzet elé állítja az embert – fogalmazza meg Bodó Sára.³³⁸ Azt is tényszerűen állapítja meg, hogy előfordul, hogy a temetés bejelentésére nem is a gyászoló, vagy nem a legközelebbi gyászoló érkezik, hanem a tágabb családi kör valamelyik

³³⁵ i. m., 172.

³³⁶ NIKELSKI: Keresztény segítségnyújtás haldoklóknak, 106–107.

³³⁷ i. m., 110–111.

³³⁸ BODÓ: A gyászolók lelkipásztori támogatása, 311.

része vagy tagja. A beszélgetés elsődleges célja a temetési istentisztelet megbeszélése, amihez elkerülhetetlenül hozzátartozik még az adminisztráció, az adatok felvétele, a tényszerű feladatok megbeszélése. A temetési szolgálat elvégzéséhez célzott információkra van szüksége a lelkipásztornak az elhunytól, a gyászolókról, a szituációról, amelyben a szolgálatát el kell végeznie, ebben ő vezeti és strukturálja a beszélgetést, és mindeközben a kapcsolatfelvételnek a minősége eldöntheti a későbbi lelkigondozás lehetőségét. Ha ki tud alakulni egy bizalmi kapcsolat, ha a gyászolók megérik a megértést és az elfogadást a lelkipásztor részéről, akkor már a temetésen nagyobb ráhatározással lesznek jelen és magukkal viszik a további kapcsolat lehetőségét is.³³⁹

Ez már a sokk és/vagy a kontrollált fázis ideje, amelyre nézve már van egy meglévő egyházi gyakorlatunk, amelyhez gyászolók vagy hozzátartozók és a lelkipásztorok is alkalmazkodtak, de amelynek hiányosságait lelkipásztorként tapasztaljuk. Akár a szó szerinti első találkozásra gondolunk a temetést bejelentőkkel, akár arra, amelyre Bodó Sára utalt, a megszokott leginkább adminisztratív kitekintésű beszélgetés vagy egyáltalán nem ad lehetőséget, hogy az elhunytól, a családdal való kapcsolatáról megfelelő képet kapjunk, vagy csak vázlatos és hiányos, ami veszélyt hordoz magában, ha a lelkipásztor a temetési igehirdetésében az elhunyt életét igyekszik érinteni. A temetés részleteinek megbeszélésén túl ez az első találkozás meghatározó Bodó Sára szerint, ugyanis a beszélgetés légköre, a lelkipásztor empátiája, segítő biztonsága megalapozhatja, de meg is ronthatja a későbbi, akár lelkigondozói, kapcsolatot. A lelkipásztor felveszi az elhunyt adatait, ismereti a temetési szertartást, amennyire lehetőség van rá, a gyászolóval vagy bejelentő hozzátartozóval együtt felidéznek az elhunyt életének főbb állomásait, közben azonban kimondatlanul is elindul egy személyes lelkigondozói kapcsolat. A legnagyobb segítői támogatást talán az adja, ha a gyászoló biztonságban érezheti magát, mert a lelkipásztor megérti őt, és mindent megtesz azért, hogy a temetés méltóságteljes és vigasztaló legyen.³⁴⁰ Meglátásunk és személyes gyakorlatunk szerint, amennyiben erre lehetőségünk van az idő rövidege és a gyászolók temetéssel kapcsolatos tennivalója miatt, a temetés bejelentése alkalmával megbeszéljük az adminisztratív teendőket, és visszahívjuk a gyászolókat egy beszélgetésre, amelyen már nagyobb hangsúlyt kap az elhunyt élete és a gyászolókkal való kapcsolata. Tapasztalatunk az, hogy ebben a helyzetben, amikor már a temetéssel kapcsolatos egyéb teendők letisztázódtak, a gyászolók nyugodtabbak és nyitottabbak, hogy gyászukról és veszteségeikről beszéljenek, ami a gyászolóknak is segítség, de a lelkipásztornak is, amikor a temetési igehirdetésére készül.

³³⁹ i. m., 312.

³⁴⁰ BODÓ: Lelkész a gyászoló mellett, (2000) – digitális kiadvány.

Fontosnak tartjuk még megjegyezni a temetéssel kapcsolatosan, amiről Bodó Sára tapasztalati alapon nyilvánít véleményt, mégpedig azt, hogy ami a temetésen történik, az részben az egyház liturgiáját jeleníti meg, részben pedig egészen személyes hangon szólítja meg a gyászolókat. A gyászolók többsége teljesen emocionális szinten éli át az eseményt, és elsősorban nem a temetés textusára emlékeznek, hanem a nonverbális üzenetekre: a hangsúlyokra, a légkörre, az együttérzésre vagy annak hiányára. A lelkipásztorok sokkal tudatosabb jelenlétet feltételeznek a temetésen, mint amire a gyászolók képesek.³⁴¹

A temetés tehát nem csak egy intellektuális történés, hanem egy olyan közeg, ahol az események a gyászolók érzelmeire gyakorolt hatása által segíti őket gyász feldolgozásában. Azaz, ha a lelkipásztor részévé válik a turneri *communitas*nak, amelyben a maga specifikus szolgálatát végzi, amelyről már volt szó a hármass persona kapcsán, akkor nagyobb hatékonysággal tud segíteni a gyászolóknak, mintha csak a liturgusi és igehirdetői szolgálatát tartaná szem előtt, mint egy külső igénybe vett szolgálatot, amelyre a család felkérte.

4.3. A lelkipásztori szolgálat lehetőségei a gyászhoz kapcsolódó szokások formálódásában

A kutatást elindító és azt folyamatosan támogató cél az volt, hogy dolgozat záróakkordjaként tudományos megalapozottsággal mutassunk rá, a temetési szolgálat és gyász utógondozási munkán túl, a lelkipásztor lehetőségeire a gyászhoz kapcsolódó szokások formálódásában. Az elvégzett kutatás és a fellelt adatok összegzése és mérlegelése után, megfogalmazzuk azokat a következtetéseket, amelyek álláspontunk szerint megfelelő lehetőségeket biztosítanak arra nézve, hogy a gyászban lévő ember a jelenlegi gyakorlaton túl, átfogóbb segítséget kapjon a lelkipásztori szolgálaton keresztül. Meglátásunk szerint a jelenlegi gyakorlat fókuszpontja a gyásszal kapcsolatosan kezelő jelleggel bír, azaz a gyászban való segítségre elsősorban úgy tekint, mint egy olyan szolgálatra, amellyel gyógyítja a gyász okozta sebeket. Köszönettel tartozunk témavezetőnknek, hogy hagyott azon az úton járni és támogatott abban a keresésben, amely során a szükséges és jól működő gyászfeldolgozó munka mellett rámutathatunk a prevenciós jellegű szolgálati lehetőségekre, amit véleményünk szerint a gyászszokások és a halálhoz kapcsolódó rituális gyakorlatok alkalmazásai jelentenek. Tudatosan használjuk a lehetőség fogalmát, hiszen az

³⁴¹ uo.

nyilvánvalóvá vált a kutatás folyamata során, hogy a gyászolást nem lehet intellektuális módon tanítani, de rá lehet mutatni arra a régi útra, amelyen a gyászszokások vezették a gyászolót.

A gyász szakirodalmának egyik alaptétele, hogy minden gyász egyedi, amire nem lehet egy olyan receptúrát ajánlani, ami minden gyászolónak segítségére lehetne. Ugyanakkor szinte ugyanilyen hangsúllyal jelenik meg a szakmai diskurzusokban a *normál* és *komplikált* gyász közötti határ definiálására való törekvés. Ennek a két, egymásnak ellentmondó megközelítésének paradoxonából adódó konfliktus tetten érhető a tanatológia szakirodalmában. Erre mutatnak rá Lauren J. Breen és Moira O'Connor munkájukban, és három javaslatot fogalmaznak meg, hogy ezen az ellentétén túl lehessen lépni. Az egyik a gyászolókkal kapcsolatban állók, segítők, szolgáltatók, a tágabb közösség és a maguk a gyászolók korszerű és szakszerű gyászedukációja, a másik a gyászfolyamat kontextusára vonatkozó és a gyásztámogatás gyakorlatát segítő kutatások szorgalmazása és a harmadik a gyásztámogatás során jelenleg használt intervenciók tanulmányozása, felülvizsgálata.³⁴² Nem tartozik a kutatásunk irányvonalához, hogy ebben a kritikai megközelítésben jelen esetben állást foglaljunk, de kutatási eredményeinket figyelembe véve helyesebbnek látnánk, hogy ha az eddig használt fogalmak helyett, a gyással kapcsolatban a megszokott gyász (*usual grief*) és szokatlan gyász (*unusual grief*) megnevezéseket használnánk. A gyászt ugyanis nem tekinthetjük önmagában betegségnek, de mind a megszokott módon lezajló, mind a szokatlan módon lefolyó gyászélmény betegségekhez vezethet.³⁴³ Kézenfekvő a fogalomhasználat, akkor, amikor a gyászszokások alkalmazásának lehetőségére mutatunk rá a munkánkban, és különbséget teszünk a gyászszokások segítségével megélt gyász és ezen szokások nélküli gyászfolyamat között. Ugyanakkor egyező álláspontot képviselünk a két szakemberrel javaslataik esetében, hiszen szükségét látjuk egyházi téren a korszerű és biblikus gyászedukációnak, a gyásztámogatás gyakorlatát segítő teológiai kutatások megjelenésének, a jelenleg használt egyházi gyakorlatok tanulmányozásának, illetve felülvizsgálatának a keresztyénségben belül, a lelkipásztori szolgálat tekintetében is.

A lelkipásztori szolgálat lehetőségeit, mindenekelőtt az egyházat vezető és törvényalkotó testületek döntései – a Református Egyházban a zsinati döntések – állapítják meg. Meglátásunk szerint, ahogyan arra már a dolgozatunkban rámutattunk, a gyászszokásokkal kapcsolatosan is szükséges lenne újragondolni a szabályozó szerepet, egyrészt a bibliai meghatározottság alapján, másrészt a jahvizmus és keresztyénség tekintetében látott szabályozási szükségesség

³⁴² BREEN–O'CONNOR: Alapvető paradoxon a gyász szakirodalmában, 14.

³⁴³ MUCSI: A halálkép változása, 27.

figyelembevételével. Nyilván ehhez megfelelő teológiai megalapozottság szükséges. Az interdiszciplináris kitekintéseink arra engednek következtetni, akár a pszichológiát, akár a szociológiát nézzük, hogy kevésbé érintik a halál általi veszteség témáját, azok társadalmi, közösségi hatásait, talán azért, mert ezt a vallás, azon belül a teológia hatáskörének tekintik. Az egyházi gyakorlat a temetéssel és a gyással kapcsolatosan hosszabb ideje állandóságot mutat, a pszichológiának talán éppen ezért jelent meg egy viszonylag új ága, a tanatológia, ami arra helyezi a hangsúlyt, hogy a gyászolást, a gyászolók segítségét újra meg kell tanulni.³⁴⁴ A teológiai álláspont megfogalmazásához a gyakorlati teológia keretein belül igyekszünk hozzájárulni, amikor az általunk bemutatott ószövetségi gyászszokások rendszerezési lehetőségének mintájára egy saját kategorizálási lehetőséget fogalmazzunk meg az eredményeink figyelembevételével.

A hivatalos vagy engedélyezett rítusok közé soroljuk: a gyászközösség vállalását a haldoklás során, amikor is a haldokló irányítja a folyamatot, a fekete zászló kitűzését, a hírharangot, a gyászöltözetet, a gyászszalagot, a virrasztót, a temetést és a tort. Ezeknek a tárgyalása a dolgozatban már megtörtént.

A figyelmen kívül hagyott rítusok közé tartozhatnak: a holttest rendbetétele, az óra megállítása, a tükör vagy fényes felületek letakarása, a gyertya- vagy fénygyújtás, a tárgyak koporsóba tétele, szemfedő kivágása, a hamvasztás. Csak azokat a rítusokat soroltuk ide, amellyel a jelen kutatás során találkoztunk, ebben az esetben is a teljesség igénye nélkül. Tesszük ezt azért, mert egyrészt számtalan más rítussal is találkozunk az ide vonatkozó néprajzi vagy vallásnéprajzi munkákban, másrészt azért, mert csak ezekre nézve tudunk véleményt megfogalmazni, harmadrészt mert vannak olyan gyakorlatok, amelyeket még nem tekinthetünk szokásnak, csupán eljárásnak, ami nem biztos, hogy szokássá is válik.

A holttest rendbetétele, ami a szem lezárása, az áll felkötése, a lábak összekötése, mosdatás, öltöztetés, balzsamozás, különböző beavatkozások az élővé tételhez, egy olyan igény a gyászolók részéről, ami a holttest méltó felkészítéséhez, esztétikailag elfogadható megjelenítéshez kapcsolható. Ezen a ponton fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy tapasztalatunk szerint a temetkezési vállalkozók eljárásai nem mindig megfelelőek, amikor az esztétikai beavatkozások során, vélhetően szakmaiatlanságból, közömbösségből, túlzott igyekezetből, hogy élővé tegyék, megváltoztatják az elhunyt arcvonásait, hogy a gyászolók szinte rá sem ismernek. Ez nem, hogy segítené, hanem inkább nehezíti a gyázmunkát. Ugyanakkor fontosnak tartjuk megemlíteni Kiss

³⁴⁴ POLCZ: Együtt az eltávozottal, 43.

Szilvia Anna munkáját, aki ezeknek a cselekedeteknek a fontosságára mutat rá, hiszen ezek lehetővé tették az érintést, mint kommunikációs nyelvet, ami a fizikai testtől való búcsúzást jelentette vagy jelentheti, megkönnyítve a veszteség elhordozását és feldolgozását.³⁴⁵

Az óra megállításáról, ami azt jelzi, hogy a halott számára már megszűnt a földi idő, más időbe, a *kronoszból* a *kairoszba* lépett a halál pillanatában, Polcz Elaine is beszámol. Ugyanakkor a gyászolók számára is megszűnt az együtt töltött idő, most a „nélküle” ideje következik. A halál időpontjának a konkretizálása mutatja a rítusban, hogy olyan ponthoz érkeztek, ami választóvonal a gyászoló életében és az elhunytal való kapcsolatában, ami az elengedést teszi számukra átélhetővé,³⁴⁶ tudatosodik, hogy ideje van a meghalásnak. (Préd 3,2) A tükrök letakarását Oláh János is említi a zsidó szokások között,³⁴⁷ Kiss Szilvia Anna pedig szintén beszámol arról, hogy letakartak minden fényes felületet, ablakot, tükröt, képet, mintegy jelképezve az élet tükrének elhomályosulását, de ez előrevetítette a gyászolók saját elmúlását, ami számvetésre készítette őket, hogy mit tesznek az életükkel.³⁴⁸ Meglátásunk szerint Polcz Elaine ragadja meg nagyon plasztikusan ennek a rítusnak a tartalmát, amikor azt mondja, hogy a halál tükörvillantás az itt maradóknak, hogy mit tett eddig az életével az, akit most temetnek.³⁴⁹ A határhelyzetben olyan üzenetek ezek, amelyek összeegyeztethetőek a keresztyén gondolkodással és világlátással, és amelyek az elengedést, majd a gyászolók továbblépését is segítik.

A gyertya- vagy fénygyújtás rítusának előképe a gyásztűz gyújtása, amelyről az Ószövetség szövege számol be. Ennek megléte és igénye végigkövethető azon az íven, amely összeköti a bibliai kort a jelennel. A halott melletti gyertyagyújtás nem jellemző a református gyakorlatra mint szokás, de a lámpafénygyújtás – akár a halottas háznál, akár a temetői kápolnában – ismert, ugyanakkor ma már a református temetőkben is gyújtanak gyertyát, mécsest halottak napja környékén. A zsidó gyakorlatban lélekfénynek tartják, hiszen a zsidóság hite szerint csak a test hal meg, a lélek azonban nem.³⁵⁰ Ez nem egyeztethető össze a jelenlegi református dogmatikai állásponttal, de hozzákapsolható a feltámadás evangéliumának a világossága, hogy Krisztus, mint a halottak feltámadásából első, világosságot fog hirdetni e népnek és a pogányoknak. (Csel 26,23) Ezen a ponton fogalmazzuk meg azt az álláspontunkat, hogy amikor a rítusnak a külső, megjelenítő formája megmarad, és nem tudjuk annak magyarázatát, vagy nem egyeztethető össze a teológiai

³⁴⁵ KISS: Megérint a gyász, 5.

³⁴⁶ POLCZ: Együtt az eltávozottal, 20.

³⁴⁷ OLÁH: Judaisztika, 63.

³⁴⁸ KISS: Megérint a gyász, 6.

³⁴⁹ POLCZ: Együtt az eltávozottal, 20.

³⁵⁰ OLÁH: Judaisztika, 62–63.

állásponttal, akkor helyesebb megtölteni tartalommal, azaz igei, hitvallási üzenettel, mintsem elvetni vagy tiltani. Példaként említjük a szemfedő kivágásának esetében a Mt 27,50–53 analógiáját, a templom kárpitjának kettéhasadását.

A koporsóba vagy sírba helyezett tárgyaknak a gyakorlata, mint láttuk, szintén felismerhető az ószövetségi kortól napjainkig. Tapasztalatunk szerint nem azért helyezik a halott személyes tárgyait a koporsóba, mert azt gondolják, hogy a halottnak szüksége lenne rá, hanem azért, mert így élük meg a megtartás és elengedés érzését³⁵¹ egy határhelyzetben, amikor az elhunyt *a már nincs és mégis van* meghatározottságában van jelen a gyászolók gondolataiban. A gesztusnak van értelme, a rítusnak, ami a régi hagyományokból maradt, ezért egymásnak is modellt kell nyújtani ahhoz, hogy most hogyan legyen az elengedésnek, az eltávolításnak az ideje, és ezzel együtt a gondoskodásnak a mikéntje is. A szeretetből fakadó gondoskodás emberi vágya Jézus temetésével kapcsolatosan is látszik, amikor Jézus testét begöngyölték lepedőkbe illatos szerekkel együtt, ahogy a zsidóknál szokás volt temetni (Jn 19,40), és ez nem lett gátja a feltámadás hitének.

A hamvasztás kérdésével már foglalkoztunk, és láthattuk, hogy ebben a kérdéskörben az egyházi szabályozó szerep nem alkalmazható, de rámutattunk egy megoldási lehetőségre. Simon Philip de Vries ebben a kérdésben munkájában megfogalmazza, hogy holttest eltemetésére nézve nincs szentírási parancs, mint ahogy a halotthamvasztásra sincs tiltás, hanem a zsidó szellemiség és az ebből fakadó hagyomány az, ami miatt a holttestet temetik el, és tiltják a hamvasztást.³⁵² Amint tapasztaljuk, a keresztyén szellemiség és hagyomány ebben a tekintetben változott, és mivel nincs tiltás a hamvasztás ellen a Bibliában, a keresztyén egyház sem tud érvelni ellene. Ettől függetlenül, a már tárgyaltak szerint, a test eltemetését látjuk megfelelőnek, nem a hamvasztást, és ha mégis megtörténik, akkor a hamvak eltemetését tartjuk megfelelőnek, nem azoknak megőrzését, hiszen ennek meglehet az a veszélye, hogy a gyászoló megreked a gyászban, azaz állandósul a kötődés, a megtartás.³⁵³

A tiltott rítusok közé sorolandó minden olyan szokás, amelyet kifejezetten tilt a Biblia vagy ellenkeznek hitvallásainkkal. Ennek tárgyalásától eltekintünk, mert nem ismerünk ilyen használatban lévő rítust.

A kutatás során nem talákoztunk olyan kutatói véleménnyel, amelyik a gyászszokások ellenében fogalmazódott volna meg, sőt inkább azok fontosságára és szükségességére hívják fel a

³⁵¹ KISS: Megérint a gyász, 7.

³⁵² DE VRIES: Zsidó rítusok és jelképek, 345–346.

³⁵³ POLCZ: Együtt az eltávozottal, 37.

figyelmet, ezért a lelkipásztori szolgálat meghatározó lehetőségének tartjuk, hogy ne ezeknek ellenében, hanem ezek biblikus és szakszerű használata mellett foglaljunk állást. Itt figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy a népi vallásosság gyászritusokhoz kapcsolódó álláspontja a hivatalos egyházi gyakorlat mellett is megmaradt. Ugyanakkor találkozunk a szakemberek munkáiban azzal, hogy a gyászszokásokkal kapcsolatosan új szokásokról, új rituálékról írnak. Polcz Alaine a koporsóba helyezett tárgyak esetében említi, hogy a megváltozott körülmények között új trend van kialakulóban, hiszen a megszokott földbetemetés előtt, mielőtt a ravatalozóba bevinnék a koporsót, lehetőség van arra, hogy felcsatolják a halottra a karórát a megállított idővel, feltehetik rá ékszereit vagy kedvenc holmiját mellé tehetik.³⁵⁴ Verena Kast Hans Jürgen Schultz példáját írja le, mint születő ritualitást, ami véleménye szerint a gyászoló segítségére van, mégpedig, hogy Hans Jürgen Schultz feleségének halálakor napokig körülötte tartózkodtak, és együtt beszélgettek az elhunytáról.³⁵⁵ Ennek előképe a házban történő ravatalozás és virrasztás gyakorlata. Tulajdonképpen egyik példa sem új szokásról tesz bizonyosságot, hanem sokkal inkább megújított szokásokról, tudatosan vagy éppen a tudatalatti munkája által. Ezek a példák is rámutatnak a gyászszokások létjogosultságára a 21. század világában, valamint szolgálatunk lehetőségeire.

A dolgozatban arra is rámutattunk, hogy a lelkipásztori szolgálatnak komoly lehetősége, ha kísérőként részt vehet a haldoklás folyamatában. Megfelelőnek találjuk, hogy hivatalosan is felajánljuk a gyülekezetekben ezt a szolgálatot, azzal a reménnyel, hogy ennek segítő erejét megtapasztalva szokássá váljon. Nyilván ehhez komoly felkészülésre van szüksége a lelkipásztornak, amelyet már a teológiai tanulmányai során meg kellene kezdeni, és később is fejlesztenie kell tudását, hogy az adott helyzet kihívásainak eleget tudjon tenni. A szolgálata során rámutathat az anticipációs gyászban lévőknek a helyes szerepek betöltésére. Gondolunk itt egyrészt a régi kísérszerepre, amikor a családtagok ott vannak a haldokló mellett, hogy a régi ritualitást megújítva, mind maguk számára, mind a haldokló számára az elválást és annak tudatosítását megkönnyítsék, másrészt a régi haldoklószerepre, amelyben a távozni készülő van a középpontban, ő kell irányítsa az eseményeket. Hagyatkozhat, áldást adhat, megbocsáthat vagy bocsánatot kérhet, azaz emberi méltóságában megmaradva elvégezheti azokat a feladatokat, amelyeket szükségesnek tart. Ez a szolgálat arra is lehetőséget biztosít, hogy a lelkipásztor mind a haldoklónak, mind a családtagoknak a feltámadásba és az örök életbe vetett hitét erősítse, igei útmutatással és az úrvacsora sákramentumával. Természetesen figyelembe kell vennünk a kórházi

³⁵⁴ i. m., 23.

³⁵⁵ KAST: A gyász, 24.

elhalálozások nagy számát, amikor akár a gyülekezeti lelkipásztor, akár a kórházlelkész a kórházzal való egyeztetés után, az adott körülményekhez igazítva ezt a szolgálatot végezheti.

Ezen a ponton fogalmazzuk meg azt az álláspontunkat, hogy szükségszerű lenne ebben a tekintetben egyeztetéseket folytatni az egyház és a kórházak között. Ennek a lehetőségét és szükségszerűségét alátámasztja az a hír is, hogy például Romániában a kórházakban már nem korlátozzák a palliatív ellátásra fenntartott ágyak számát és finanszírozását, mert belátták, hogy erre nagy igény van.³⁵⁶

A lelkipásztori szolgálat egy másik lehetőségének tekintjük, amit szintén érintettünk már a dolgozatunkban, hogy a keresztelés előtti beszélgetés és a jegyesoktatás mintájára, gyakorlatba ültethető az, hogy a temetés bejelentése után, amelyen megtörténne az adminisztratív munka a temetéssel kapcsolatosan, lenne egy második beszélgetés, ahová a legközelebbi gyászolókat hívjuk el. Ez a beszélgetés már konkrétan lehetőséget biztosíthat arra, hogy a gyászoló a veszteségéről, a gyászáról beszéljen, ami ahogyan már említettük, mind a gyászfeldolgozást, mind a lelkipásztornak a temetési igehirdetésre való felkészülését vagy éppen a gyászkísérés további munkáját segítheti.

A lelkipásztornak a jelenléte akár az anticipációs gyász idején, akár a sokk vagy kontrollált fázisában a gyásznak, lehetőséget biztosít a gyászszokások formálására. A gyászolókkal folytatott beszélgetések rendjén rámutathat a rítusok fontosságára, segítségére, akár támogatva és eligazítva a meglévő gyászszokások tekintetében, akár felajánlva a dolgozatban tárgyalt gyászszokásokat mint megküzdési stratégiát a gyászban lévők számára.

4.4. A rítusváltozások lehetőségei és veszélyei a lelkipásztori szolgálat rendjén

A személyes lelkipásztori tapasztalataink figyelembevételével megállapítható, hogy a modern kori társadalmi és egyházi közeg érintkezése és egymásra hatása során lemérhető a különböző gyászhoz kapcsolódó rítusoknak a változása. Ezekben a változásokban azonban a lelkipásztor útmutató és szabályozó szerepe nem hagyható figyelmen kívül, amennyiben a lelkipásztor nem közömbösen vagy ellenállást mutatva közeledik ehhez a kérdéshez. A lelkipásztori közösségen belül

³⁵⁶ 1. A Maszol Végstádium: nem korlátozzák a palliatív ellátásra fenntartott ágyak számát és finanszírozását című cikke számol be erről. – digitális kiadvány, elérhető: <https://maszol.ro/belfold/Vegstadium-nem-korlatozzak-a-palliativ-ellatasra-fenntartott-agyak-szamat-es-finanszirozasat> , utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.

megvannak ezzel kapcsolatosan a sajátos tapasztalatok, mi az egyéni ide vonatkozó gyakorlatunkat, azoknak eredményeit vagy eredménytelenségeit, néhány példán keresztül szükségesnek tartjuk bemutatni.

Az egyik szolgálati helyünkön a gyülekezetben gyakorlatban volt ugyan a virrasztó, az előző lelkipásztor azonban nem vett részt ezeken az alkalmakon. A virrasztó késő este kezdődött, amikor mindenki elvégezte a saját feladatait. Volt olyan is nyári időszakban, hogy éjfél előtt egy órával üzentek a lelkipásztornak, hogy mehet a virrasztóba, mert mindenki összegyűlt. A kántor vezette az éneklést, és egy-két ének eléneklése után fánk és bor fogyasztása mellett rövid szünet következett, majd ismét éneklés, majd újra evés és ivás, és ez folytatódott egy órán keresztül. Nem tartottuk megfelelőnek az így megtartott virrasztót, ezért presbitéri gyűlésen napirendre tűztük a virrasztó változtatásának kérdését, amit a Presbitérium egyöntetűen elutasított, azzal az indokkal, hogy a gyülekezetben ez a szokás, és ezen változtatni nem kell. Ezért más megoldást kellett keresni. A következő haláleseteken a gyászolóknak elmondtuk, hogy a virrasztóban való részvétel nem tartozik a lelkipásztori szolgálathoz, ezért csak akkor fogunk megjelenni, ha a család elfogadja a lelkipásztori útmutatást. Mivel igényelték a lelkipásztor jelenlétét, ezért elfogadták a javaslatunkat. Egy egyéni liturgiát állítottunk össze, amelynek során nem lehetett enni és inni, csak azt követően, mikor a liturgia véget ért, amikor a lelkipásztor is ott maradt, közösséget vállalva a gyászolókkal. Egy éven belül kialakult az új virrasztói rend, amelyet a gyülekezet és a Presbitérium is jobbnak talált az előző gyakorlatnál. Egy virrasztói és temetési könyvet állítottunk össze és sokszorosítottunk, ami belső használatban volt a gyülekezetben, majd később a környező gyülekezetek lelkipásztorai közül mások is használták ezeken az alkalmakon. A belső használatban lévő kézikönyv a hivatalos énekeskönyvből válogatott temetési énekeket tartalmaz, imádságokat különböző halálesetekre és a virrasztói liturgiát, ami a következő:

1. Kezdő ének: 90. zsoltár 1-2 versek
2. Igeolvasás
3. Mi Atyánk
4. Énekek
5. Heidelbergi Káté 1. kérdés és felelet
6. Énekek
7. Apostoli Hitvallás
8. Záró ének
9. Temetés időpontjának és helyének bejelentése

A másik példa a temetési torhoz kapcsolódik, szintén ugyanabban a gyülekezetben. A lelkipásztori szolgálat kezdetén a halottas házhoz tértünk vissza a temetés után, ahol az elkészített asztalokhoz leülve a tor azzal kezdődött, hogy egy egyházi ének után a lelkipásztor imádkozott, majd azt egy-két ének követte és az étkezéssel folytatódott. Egyszerű étel került az asztalra (leginkább törtpaszuly), volt ital és más innivaló is, leginkább víz, majd egy rövid étkezés és beszélgetés után imádsággal zárult a tor. A tor megtartásában a szomszédok, távolabbi családtagok végezték a munka javát és szerény költségbe került, hiszen leginkább azt használták fel, ami a házban volt. Néhány év után ez a gyakorlat megváltozott. Egyre nagyobb torokat tartottak, amelyeken már italozás, nevetgélés is nemegyszer megtörtént. Ugyanakkor egyre nagyobb hangsúly került az étkezésre, oly annyira, hogy háromfogásos étrend került az asztalra, aminek a költsége igen komoly összeg volt. Lassan elvárássá nőtt ki a magát az új szokás, oly annyira, hogy a szegényebb családok kölcsönt kértek, hogy megtarthassák a tort, aminek visszafizetéséért akár egész nyáron napszámos munkát kellett végezzenek. Ráadásul a halott legközelebbi rokonainak a feladatává vált törődni a résztvevőkkel, hogy mindennel megfelelően legyenek kiszolgálva. Ezt a változást lelkipásztorként nem tartottuk helyesnek, és jeleztük, hogy ebben a formában nem veszünk részt a torokon. Érvelésünkre, hogy a régi szokás felelt meg a tor jelentőségének, amit a dolgozatunkban be is mutattunk, változást nem sikerült elérni. Erre nézve a jelenlegi gyakorlatból a halotti tort illetően elfogadhatónak azt tartjuk, amit sok helyen gyakorolnak, hogy a temetőben van szerényebb ellátás biztosítva, amelyen a temetésre érkezők részt vesznek a szertartás után, az ellátással pedig távolabbi rokonok, szomszédok, barátok foglalkoznak, míg a gyászolók a temetésen résztvevőkkel beszélgethetnek.

Egy pozitív és egy negatív példa mutatja, hogy nem könnyű vállalkozás a rítusok gyakorlatába való beavatkozás, de ugyanakkor jelzi, hogy nem lehetetlen vállalkozás a lelkipásztori szolgálatban. Nagy segítséget jelentene, ha az egyházi szabályozás egy általános gyakorlatot, akár liturgiát és útmutatást adna, amint már erre a dolgozatunkban kitértünk.

A lelkipásztori szolgálatnak e szegmense lehet eligazító jellegű szolgálat is, amikor a különböző rítusok esetében biblikus, keresztyéni útbaigazítást ad a gyászolóknak.

Lehetőség van segíteni úgy a gyászolóknak, hogy rámutatunk arra, amit tehetnek, amikor tehetetlennek érzik magukat. Egy idős férfi haldoklott. Már nem kommunikált a külvilággal, de feltételezhetően érzékelte a körülötte lévő eseményeket. Az orvos szerint már gyógyászati szempontból segíteni nem lehetett. Hosszan tartott a haldoklás, nagyon zihált, nagyon nyugtalan volt, mint aki nem akar vagy nem tud elmenni, a gyermekei pedig fájdalmasan viselték

tehetetlenségüket. Azt a tanácsot adtuk, hogy gyermekei maradjanak édesapjukkal magukra, és amit még el szeretnének neki mondani, azt mondják el, ha van még „megbeszélni való”, mielőtt elmenne, „beszéljék meg”. Két gyermeke megfogadta az útmutatást. Az, hogy mi hangzott el a haldokló mellett, nem tudjuk, de a légzése lecsendesedett, megnyugodott, a gyermekek is megnyugodtak, majd rövid időn belül visszaadta lelkét Teremtőjének. A dolgozatban tárgyalt búcsúzás, a kapcsolati dolgok rendezése, mind a távozonak, mind az ittmaradottaknak nagy segítség az elválás idején.

Vannak olyan gyászszokások a népi vallásosságban, amelyekbe a lelkipásztort nem avatják be, talán éppen azért, mert feltételezik a negatív hozzáállását, de attól még a gyászolók alkalmazzák. Ha lehetőségünk van kialakítani egyfajta nyitottságot a gyászolókkal kapcsolatban, akkor talán segítségükre lehetünk abban, hogy rítusaikat, ha lehet, evangélium világosságába helyezzük. Egy egyetemista fiatalember vesztette el édesapját. A temetést megelőzően egy hosszabb beszélgetésre kerülhetett sor, mert előtte a gyülekezeti életben kialakult egy bizalmi kapcsolat a fiatalember és közöttünk. A múltból, a gyermek és édesapa kapcsolatáról, a személyes gyászáról beszélgettünk, amikor is elmondta, hogy az édesapja koporsójába beletett egy doboz cigarettát, egy öngyújtót és egy kis üvegbe pálinkát. A kérdésre, amit feltettünk, hogy mi a célja ezzel, az a válasz érkezett, hogy azért, mert ezeket szerette az elhunyt, hozzátartoztak az apai képhez, és mint egyfajta tiszteletadást, méltó emlékeztetést fejeznek ki részéről. Tudni akarta, hogy mi erről a véleményünk. Elmondtuk, hogy ez nem új dolog, amit tett, hiszen régi szokás szerint helyeznek el néha tárgyakat a koporsóba, a sírba, nem azért, mintha a halott ezeket használná, hanem sokkal inkább abból az okból, amit ő is érez. A tehetetlenség helyzetében egy emberi reakció csupán, amit megtehet azért, hogy kifejezze szeretetét az iránt, akit el kell engednie.

Megtehetjük, hogy az irracionalitás dörgedelmével, a tiltás szigorával, a hiábavalóság igazságával, a babonaság bélyegével reagálunk egy ilyen szokásra, de megtehetjük, hogy a megértés jóságával és a feltámadás evangéliumával fordulunk a határhelyzetbenlévőhöz, amelyben engedjük, az útbaigazítás felelősségével, hogy tegye, amit még megtehet, ugyanakkor erősíthetjük benne azt, amit Jézus tett, hogy legyőzte a halált, és így a viszontlátás reménységével bízzuk rá azt, akiért mi már semmit nem tehetünk.

Lelkipásztorként Krisztus szolgálatában, a reánk bízottak javára kell végeznünk szolgálatunkat. A Szentírásban kell keresnünk a megoldást, hogy a gyászolók mellett szolgálva is, azt tegyük, ami a javukat szolgálja. Elsősorban hirdetnünk kell a feltámadás evangéliumát, tanítanunk kell hitvallásaink biblikus, ide vonatkozó tételeit, hogy a feltámadás- és örökéleti

növekedjen, erősödjön a gyászolókban, de fel kell ismernünk, hogy ha nem is explicit módon, de a gyászszokások gyakorlásának sajátossága is hozzátartozik az Írások szerint a végiggyászolás folyamatához.

Befejezés

A kutatói munkánk lezárásaként megfogalmazhatjuk, hogy a kutatást magát lehetőségnek tekintettük arra, hogy ebben a kérdéskörben vizsgálódhassunk. Nem elégedtünk meg azzal, hogy a gyászhoz kapcsolódó ritualitás és gyászritusok lassú eltűnését, annak következményeit vizsgáljuk, hanem kerestük annak lehetőségeit, hogy miképpen lehetne ezeket megtartani és továbbörökíteni, hogy ne csak a régi idők lenyomataiként tekintsünk rájuk, hanem azok létjogosultságát megvizsgálva alkalmas eszközökként használhassuk a gyászfolyamat során.

Tisztában vagyunk azzal, hogy ez a kutatás korántsem teljes, hiszen számtalan kérdést vet vagy vethet fel, amelyek remélhetőleg újabb kutatásokat indíthatnak el a gyász témájában, amelyek hozzájárulhatnak a gyászban lévők támogatásához, segítéséhez. Úgy tekintünk dolgozatunkra, mint a zenében a felütésre, amelyet olyan dallam követhet, ami enyhíteni tudja a halál okozta félelmet, veszteséget, fájdalmat abban az *adamban*, akinek mindig ugyanúgy kell szembenéznie a halállal, mint ellenséggel. A legnagyobb segítsége a feltámadásba vetett hite, mert Krisztus legyőzte a halált, de mivel mint utolsó ellenség töröltetik el a halál, a gyászszokások segítették és segíthetik, hogy a gyász útját végigjárva viselje el az ellenség által kapott sebeket. A kutatásunkat azonban nem zárhatjuk le úgy, hogy annak eligazító eredményeire ne mutatnánk rá.

Az *ars elugendi*, azaz a végiggyászolás képessége nem egy új megközelítése a halállal való szembenézésnek, hanem újraértelmezése annak, amit évezredekken keresztül használtak elődeink, hogy a halál okozta félelmet és a gyászban megélt fájdalmat könnyebben lehessen elviselni. A keresztyénség gyakorlatában régen jelen volt az *ars moriendi*, ami segítette a gyászolókat, de a megváltozott világnézet és gondolkodásmód miatt, a régi gyakorlat nem elegendő, de szükségessége szembeötlő. Hivatkoztunk azokra a szakemberekre, akik teológusként vagy pszichológusként a közelmúltban ennek szükségességére felhívták a figyelmet. Kutatásunk alapján rámutathatunk azokra a gyászszokásokra, amelyek bibliai alappal rendelkeznek és a keresztyénség gyakorlatában végig követhetőek a jelenkorig.

Szükségszerűnek találjuk a lelkipásztori szolgálat során markánsabban megfogalmazni, hogy a halál része az ember életének. Bibliai ígéren keresztül rámutathatunk, hogy Isten Igéje állandóan figyelmezteti az embert arra, hogy porból lett és porrá kell lennie (1Móz 3,19), hogy a bűn zsoldja a halál (Róm 6,23) és csak mint utolsó ellenség töröltetik el (1Kor 15,26). A halál létezik, ezért számolnunk kell vele. Fel kell készülni a szembenézésre. Ismerjük a halálhoz való viszonyt Philippe Ariés munkája alapján, és annak megváltozását. Ma is küzd az ember a halállal,

orvosi eszközökkel, azonban így lehetetlen legyőzni. A tapasztalt modern viszonyulás a gyászhoz, nem más, mint a halál tilalma a boldogság megőrzése érdekében, de a boldogság elillan akkor, amikor a halál valósága megérinti az embert. Nem harcolni kell a halállal, hanem fel kell készülni a találkozásra. Ha ezt az utat választjuk, akkor a halál lehet bár hirtelen, de soha nem váratlan.

Folyamatosan szem előtt kell tartani ugyanakkor, hogy nemcsak a halál, hanem a feltámadás is része az ember életének. Nem kell harcolnunk a halállal, mert Krisztus már legyőzte feltámadása által. Az Ószövetségben is találkozunk azzal a gondolattal, hogy az ember valamilyen formában tovább él, de úgy tekintettek a halottra, mint aki már nincs többé (Zsolt 103,16), Krisztus azonban ígérete szerint eljön értünk és magához vesz minket, hogy ahol Ő van, mi is ott legyünk. (Jn 14,3). Mi éppen ezért úgy tekintünk a halottra, mint aki már nincs és mégis van. Egy határhelyzet ez, ami sokkol, igyekszünk tartani magunkat, és kézben tartani az eseményeket, és mégis erőtlennek és tehetetlennek érezzük magunkat. A gyász fájdalmának, terhének elviselését mindenekelőtt a feltámadott Krisztusban vetett hit segíti, ezért ebben a legembert próbálóbb helyzetben kérnünk kell az Úr Jézust: növelj a mi hitünket (Lk 17,5).

A gyászszokások régi és új arcát ismerve rámutathatunk azokra a rítusnyomokra, felvázolhatjuk azt a rituális folyamatot, amelyet a Szentírásban találunk, és arra, hogy Jézust úgy temették el, ahogyan a zsidóknál szokás temetni (Jn 19,40). Ezért véleményünk szerint beszélhetünk megszokott gyászról és szokatlan gyászról. A témában kutató szakemberek rámutatnak a szokások használatával megélt gyászra, a gyászrítusok nyújtotta segítségre és arra, hogy milyen veszélyei lehetnek a szokatlan gyásznak, amelyben figyelmen kívül hagyják vagy elutasítják a gyászrítusokat. Megfigyelhettük, hogy még a 21. században is vannak, akik ragaszkodnak a régi rítusokhoz, ami egy jelzés, hogy hasznosnak tartják ezeket a segítő szokásokat. Arra is rámutattunk a szakemberek példáin keresztül, hogy tudatosan vagy tudat alatt régi rítusokat újítanak meg, amelyek hasznos segítségek az elengedés és megtartás határhelyzetében.

Rávilágítottunk, hogy az egyén gyásza a közösség gyásza is. A bibliai személyek is különbözőképpen gyászoltak, láthatjuk Ábrahám, Jákób, József, Jób gyászát, attól függően, hogy kinek milyen volt a személyisége, a kapcsolata az elhunyttal, vagy a lehetősége a gyászra, de a társadalom részvételének fontossága az egyén gyászában ugyancsak megtalálható a Bibliában. (1Krón 19,2; 2Sám 3,31–32) Hivatkoztunk azokra a szakemberekre, akik erről beszámoltak kutatásaikban. Ez útmutatás a gyászolónak, de útmutatás a családnak, a gyülekezeteknek, a társadalomnak. A gyász közösségi megélésének lehetőségeit teremtették meg a gyászszokások,

amelyben meg kell maradnia az egyén intimitásának a gyászban, de nem kell elkülönülnie, hogy magában gyászoljon.

Polcz Elaine gondolatát követve megfogalmazhatjuk, hogy fontos az együttlét a távozóval, ami jelenti a részvételt a haldoklás folyamatában, a lelkipásztor meghívásának lehetőségét, az úrvacsora lehetőségét, a hagyatkozás, a búcsúzás, az elválás tudatosítását. Az új haldokló- és kísérőszerep helyett, a régi szerepek hasznosságát felmutathatjuk. Hasonlóan hangsúlyos a végiggyászolás folyamatában az együttlét az eltávozottal, ami a test ellátását, a virrasztó és a tor nyújtotta lehetőségeket, a sírás általi érzelmkifejezést, a tárgyak koporsóba tételét, hamvasztás kérdését, a tükör letakarását, az óra megállítását, a szemfedő kivágását, és ezen rítusok jelentéstartalmát, amit a dolgozatban tárgyaltunk.

A dolgozat megfigyeléseit alapul véve állapítjuk meg, hogy fontos az együttlét a gyász további folyamatában. A lelkipázzsal együtt készülés a temetésre, hogy az méltó legyen, temetési szertartás még a hamvasztás előtti lehetősége, hírharang, fekete zászló, fekete ruha, gyászszalag, mint a Victor Turner által megfogalmazott *communitas* vállalása és megélése, hangsúlyos a gyászidő fontossága, amelynek elodázása vagy lerövidítése befolyásolja a gyász megélését.

Megfogalmazhatjuk, hogy van segítség a gyászban, amelyeket használhat a gyászoló, ha szükségét érzi. Ilyenek a családi, baráti közösségek, a gyülekezeti közösség, a lelkipásztor mint kísérő és lelkipázzó, gyászhoz köthető könyvek, a gyászcsoporthoz tartozás lehetősége, gyászterapeuták szakértelme szintén komoly segítség lehet a végiggyászolás folyamatában.

Abstract

At the end of our research work, we can state that we consider research itself as an opportunity, that we could investigate this issue. Not content with examining the slow disappearance of rituals and mourning rites related to mourning and its consequences, we were looking for ways to preserve and pass them on, so that we could not only see them as imprints of old times, but by examining their *raison d'être*, we could use them as suitable tools during the grieving process.

We are aware that this research is far from complete, as it raises or may raise countless questions, which hopefully can trigger new research on the topic of grief, which can contribute to supporting and helping those in bereavement. We see our thesis as the beat in music, followed by a melody that can alleviate the fear, loss, and pain caused by death in an *adam* who always has to face death as an enemy. His greatest help is the faith in the resurrection, because Christ conquered death, but since death is wiped out as the last enemy, the habits of mourning have helped and can help him to endure the wounds received by the enemy on the path of grief. However, we cannot conclude our research without pointing out its necessary results.

The *Ars Elugendi*, or ability to mourn through it, is not a new approach to facing death, but a reinterpretation of what our ancestors used for thousands of years to make the fear of death, and the pain experienced in grief easier to bear. In the practice of Christianity, *Ars Moriendi* used to be present, which helped the bereaved, but because of the changed worldview and way of thinking, the old practice is not enough, but its necessity is noticeable. We have referred to professionals who, as theologians or psychologists, have recently called attention to the need for this. Taking this research into account, we can point out those mourning practices that have a biblical basis and can be traced in Christian practice to the present day.

In pastoral ministry we find it necessary to express more emphatically that death is part of human life. Through biblical passages we can point out that God's Word constantly warns man that he was made of dust and must be turned to dust (Gen 3,19), that the wages of sin is death (Rom 6,23) and will be wiped out only as the last enemy (1Cor 15,26). Death is, so we have to reckon with it. You have to be prepared to face it. We know the relationship to death based on the work of Philippe Aries and how it changed. Even today man struggles with death and medical means, but it is impossible to overcome it this way. The experienced modern attitude towards grief is nothing more than a ban on death in order to preserve happiness, but happiness evaporates when

the reality of death touches a person. It is not necessary to fight death, but to prepare for the encounter. If we choose this path, death may be sudden but not unexpected.

At the same time, it must be constantly borne in mind that not only death but also resurrection is part of human life. We do not have to fight death, because Christ has already overcome him through his resurrection. In the Old Testament, too, we find the idea that man lives on in some form, but that the dead are seen as no longer (Psalm 103,16), but through the certainty and promise of Christ's resurrection, he will come and receive us so that where he is, we may also be there. (John 14,3) That is why we regard the dead *as no longer and yet they are*. It's a borderline situation that shocks us, we try to keep ourselves and control events, and yet we feel powerless and helpless. Above all, faith in the risen Christ helps us to endure the pain and burden of grief, so in this most trying situation we must ask the Lord Jesus: increase our faith. (Luke 17,5)

By knowing the old and new faces of mourning customs, we can point out the traces of ritual, outline the ritual process we find in Scripture, and that Jesus was buried as it is customary for Jews to bury him. (John 19,40) Therefore, in our opinion, we can talk about *usual mourning* and *unusual mourning*. Experts in the field point to the use of customary grief, the help provided by mourning rites, and the dangers of unusual mourning in which mourning rites are ignored or rejected. We have observed that even in the 21st century, there are people who adhere to old rites, which is an indication that they find these helping habits useful. We also pointed out on the example of professionals that consciously or subconsciously, they renew old rites, which are useful help in the borderline situation of letting go and keeping.

We pointed out that it is also the grief of the individual, the grief of the community. Biblical figures also mourned differently, we can see the grief of Abraham, Jacob, Joseph, Job, depending on one's personality, relationship with the deceased, or the possibility of mourning, but the importance of social participation in one's grief is also found in the Bible. (1Chron 19,2; 2Sam 3,31-32) We referred to experts who reported this in their research. It is guidance to the bereaved, but it is also guidance to the family, to the church, to society. Mourning habits have created opportunities for communal experience of grief, in which the intimacy of the individual must remain in grief, but at the same time his separation is not adequate to mourn within himself.

Following the idea of Elaine Polcz, we can formulate that it is important to be together with the departing person, which means participation in the process of dying, the possibility of inviting the pastor, the possibility of communion, the awareness of bequest, saying goodbye and taking

away. Instead of the new dying role and accompanying role, we can show the usefulness of the old roles. Similarly, in the process of mourn through it, the intercourse with the departed is emphasized, which means the care of the body, the possibilities offered by the vigil and the throat, the expression of emotion through crying, the placing of objects in coffins, the question of cremation, the covering of the mirror, the stopping of the clock, the cutting out of the eye covering, and the meaning of these rites, which we discussed in the thesis.

Taking into account the results of the thesis, it is important to be together in the further process of mourning. Preparing together with the pastor for the funeral to make it "worthy", the possibility of a funeral ceremony before cremation, a news bell, a black flag, a black dress, a mourning ribbon, as a commitment and living of the *communitas* formulated by Victor Turner, emphasizing the importance of the mourning period, the postponement or shortening of which affects the experience of mourning.

We can point out that there are help in grief, that can be used by the bereaved person if they feel the need. Such as family and friend communities, the church community, the pastor as an accompaniment and counsellor, books related to grief, the possibility of bereavement groups, the expertise of bereavement therapists can also be a great help in the process of mourn through it process.

Melléklet

A kórházi kutatásban résztvevő interjúalanyok rövid bemutatása.

Az interjúalanyoknak köszönetünket fejezzük ki, hogy hozzájárultak a tudományos kutatás elvégzéséhez, ugyanakkor a személyiségi jogaik tiszteletben tartása miatt megváltoztattuk monogramjaikat. Csak azoknak az adatait közöljük, akiknek a véleményei, válaszai be lettek emelve a dolgozatba.

- L.C.L. – belgyógyász főorvos, nő, 64 esztendő. 1979 óta ebben a kórházban dolgozik, 32 éve belgyógyász szakorvos, 24 éve vezeti a belgyógyászati osztályt. 2004-ben szerezte meg a kardiológusi szakképesítést. Érdekelte az élet és a halál rejtélye, a létezés összetettsége, ezért kezdett el foglalkozni az anyagot éltető és betegséget generáló láthatatlan világgal, az energiákkal.
- B.V. – neurológus főorvos, nő, 34 év tapasztalat.
- E.T.I. – onkológus főorvos, nő. 2010-ben végezte el az orvosi egyetemet. Szakképesítéssel rendelkezik palliatív ellátásban. Vallásos beállítottságú, amikor teheti elutazik a Szentföldre.
- V.A. – gasztroenterológus szakorvos, férfi. Több mint 3 éves tapasztalattal rendelkezik. Országos és nemzetközi képzéseken bővíti szaktudását. Vallásos hozzáállásról tanúskodnak válaszai.
- A.C. – aneszteziológus és intenzív terápiás főorvos, férfi, 46 éves. 18 éve dolgozik ebben az intézményben, 12 éve mint főorvos.
- L.I.I. – patológus főorvos, férfi, 42 éves. 2007-től szakorvosként, 2012-től főorvosként dolgozik a kórházban.
- M.L.N. – a törvényszéki orvostani szolgálat főorvosa, közel 40 év tapasztalattal. Törvényszéki orvosok generációinak volt mentora.
- I.N. – főnővér, belgyógyászat, nő, több mint 15 év tapasztalattal rendelkezik

Felhasznált irodalom

- AISTLEITNER, J.: Az ószövetségi „élet”-fogalom, in: *Theológia – Hittudományi Folyóirat* 1 (1934), 21–29; 112–119; 202–206.
- ANGYAL, E. – POLCZ A. (szerk.): *Letakart tükör – Halál, temetkezés, gyász*, Budapest, Helikon Kiadó, 2001.
- ARIÉS, PH.: *Western attitudes toward death from middle ages to the present*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1974.
- ARIÉS, PH.: *Gyermek, család, halál – Tanulmányok*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987.
- BALÁZS, L.: *A vágy rítusai – rítustratégiák*, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2006.
- BALÁZS, L.: *Menj ki én lelkem a testből... – Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*, Monográfia, Csíkszereda, Pallas-Akadémia Kiadó, 1995.
- BALÁZS, L.: *Sorsfordulások rítusai a székel-magyaroknál III. – Menj ki én lelkem a testből – Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2015.
- BARANYAI, B.: Legyetek tehát éberek! – Bellarmin Szent Róbert A jó halál mesterségéről című könyvéről, in: *Magyar Kurír – Katolikus Hírportál*, – digitális kiadvány, elérhető: <https://www.magyardurir.hu/hirek/legyetek-tehat-eberek-bellarmin-szent-robert-jo-halal-mestersegerol-cimu-konyverol>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 03.
- BARCSI, T.: *Az emberi méltóság filozófiája*, Budapest, Typotex, 2013, 223–224.
- BARCSI, T.: Az emberhez méltó halál lehetősége: az eutanázia és alternatívája, in: *Esély – Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 5 (2004), 101–113.
- BARTÓK, I.: Medgyesi Pál: Doce praedicare (Az első magyar nyelvű egyházi retorika), in: *Irodalomtörténeti közlemények – A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének folyóirata*, 1 (1981), 1–16.
- BELLARMIN, SZ. R.: *A jó halál mesterségéről*, Gödöllő, Sursum Kiadó, 2021.
- BENCZÚR, L.: A gyász lélektana, in: Kiss E. Cs. – Sz. Makó H. (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2015, 11–38.
- BINDER, B.: „Szegeznek koporsóm, ez itt az én sorsom.” – Evangélikus temetési szokások Sárszentlőrincen, in: Gaál A. (szerk.): *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXX.*, Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 2008, 605–644.
- BODÓ, S.: A gyászolók lelkipásztori támogatása, in: Pilling János (szerk.): *Gyász*, Budapest, Medicina Könyvkiadó, 2003, 302–337.
- BODÓ, S.: *Gyászidőben, A gyászolók lelkigondozásának lehetőségei*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2013.

- BODÓ, S.: *Lelkész a gyászoló mellett*, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle* 4 (2000), – digitális kiadvány, elérhető: [/02000/02002/00009/pdf/2000-nyar_bodo-lelkesz.pdf](https://02000/02002/00009/pdf/2000-nyar_bodo-lelkesz.pdf), utolsó megtekintés: 2025. 03. 12.
- BOROSS, G.: *Homiletika*, Velence, Somhegyi Kiadó és Nyomda Kft., 2015.
- BREEN, L. J.–O’CONNOR, M.: Alapvető paradoxon a gyász szakirodalmában: kritikai megközelítés, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle* 3 (2024), 14–38, – digitális kiadvány, elérhető: https://kharon.hu/lapszam/XXVIII_2024-3/tanulmany, utolsó megtekintés: 2025. 03. 12.
- BRUEGGEMANN, W.: *Az Ószövetség teológiája*, Kolozsvár, Exit Kiadó, 2012.
- BULLINGER, H.: *Ieremias fidelissimus et laboriosissimus Dei propheta*, Tiguri excudebat Christophorus Froshoverus, Anno M. D. LXXV., – digitális kiadvány, elérhető: https://books.google.ro/books?id=OINBAAAACAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false, utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.
- BUDA, B.: A halál és a haldoklás szociálpszichológiai tényezői és folyamatai, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle* 1 (1997), – digitális kiadvány, elérhető: https://kharon.hu/lapszam/I_1997-tel/tanulmany, utolsó megtekintés: 2025. 03. 12.
- BUTLER, K.: *The art of dying well. A practical guide to a good end of life*, New York, Scribner, 2019.
- COMPER, F. M. M.: *Ars Moriendi. A meghalás művészete*, (Eredeti címe: The Book of the Craft of Dying, 1907), (Libri Religionis 3) ford. Virág László, Budapest, Arcticus Kiadó, 2004.
- CZEGLÉDY, S.: II. Izrael Mózes előtti vallásának nyomai – Székfoglaló értekezés. –, in: *A Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője az 1915-16. iskolai évről*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1916, 10–52.
- D. BUZÁSI, E.: 17th century catafalque paintings in Hungary, in: Vayer, L. (szerk.): *Acta Historiae Artium – Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1-2, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 87–124.
- DEÁK, ZS.: Desperatio: emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban, in: *Erdélyi Múzeum* 75/1 (2013), 1-15.
- DÖMÖTÖR, T. (szerk.): *Magyar néprajz VII. – Népszokás, néphit, népi vallásosság*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- DUCLOW, D. F.: *Ars Moriendi*, in: *Encyclopedia of Death and Dying*, – digitális kiadvány, elérhető: <http://www.deathreference.com/A-Bi/Ars-Moriendi.html>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- DURKHEIM, É.: A vallási élet alapformái, in: Simon R. (szerk.): *A vallástörténet klasszikusai*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- ELIAS, N.: *A haldoklók magányossága*, Budapest, Helikon Kiadó, 2000.

- ÉBER, L. – GOMBOSI, GY.: *Ars moriendi* in uők: (szerk.): *Művészeti Lexikon. Építészet/szobrászat/festészet/iparművészet (1. kötet, A–K)*, (1/2), Budapest, Győző Andor, ²1935, 51, – digitális kiadvány, elérhető:[https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Lexikon_MuveszetiLexikon_1/?query=SZO%3D\(Ars%20moriendi\)&pg=48&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Lexikon_MuveszetiLexikon_1/?query=SZO%3D(Ars%20moriendi)&pg=48&layout=s), utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.
- FAZAKAS, S.: A haldoklás szociokulturális kereteinek változásai, in: Fazakas S. – Ferencz Á. (szerk.): *Ideje van az életnek, és ideje van a meghalásnak... – Életvégi döntések keresztyén etikai megközelítése*, Debrecen, Szociáletikai Intézet Kiadványai 6, 2014.
- FEKETE, K.: A temetési igehirdetés szituációja, in: Fekete K.: *A gyülekezetépítés szolgálatában. Válogatott előadások – tanulmányok a gyakorlati teológia tárgyköréből*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Doktori Kollégiumának Főtitkári hivatala, 2000, 104–112.
- FEKETE, K.: Karl Barth és a magyarországi gyakorlati teológia, in: Fazakas S. – Ferencz Á. (szerk.): *Barth és a magyar református teológia (Rekonstrukciós kísérlet)*, Debrecen, Karl Barth Kutatóintézet Kiadványai 6, 2011, 59–73.
- FEKETE, K.: Temetési szolgálatunk kérdései, in: Fekete K.: *A gyülekezetépítés szolgálatában. Válogatott előadások – tanulmányok a gyakorlati teológia tárgyköréből*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, 2000, 113–130.
- FERBER, ESZTER: Az előgyász – fogalma, jellemző helyzetei és a segítség lehetőségei, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle*, 24/4 (2020), 1–20, – digitális kiadvány, elérhető: https://kharon.hu/lapszam/XXIV_2020-4/tanulmany, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- FODORNÉ ABLONCZY, M.: *Családpasztoráció. Hogyan segíthetnek a kazuális alkalmak a családi kapcsolatok rendezésében?*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2022.
- GÁBOR, O: Sopianae ókeresztény egyháza(i), in: Vándor A. (szerk.): *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 2, 50-52, (2005-2007)*, Pécs, Kiadja a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 105–122.
- GENNEP, A. VAN: *Átmeneti rítusok*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2007.
- GERTZ, J. CH.: Rite and Ritual. History of religion – Old Testament, in: *RPP* 11 (2012), 227–228.
- GRÓZINGER, S.: *A feltámadás hite az Ószövetségben és az ókori zsidó irodalomban*, Budapest, Makkabi Kiadó, 1999.
- HAHN, S. – CHAPMAN, E. S.: *Remélem meghalok! A halál és a test feltámadásának keresztyén értelme*, Budapest, Szent István Társulat, 2021.
- HAMAR, I.: Ádám, in: Bartha T. (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*, 1. kötet, Budapest, Kálvin János Kiadó, 1993, 11.

- HEVESSY, S.: *Ars beate moriendi. Azaz: bódogul való meghalásnak mestersége, melyben le-rajzoltatik, miképpen kellessék embernek, mind egészséges mind pedig beteges korában, oktatások és buzgóságos könyörgések által magát, és fele-barátyját a' bódogul való ki-mulásra el-készíteni, mely a' Sz. Írásból, ekklesiái historiákból szedegettetett, és e' világból bódogul léendő ki-mulásokat óhajtozó keresztényeknek közönséges hasznokra ki-is botsátatott M. DCC LIII esztendőben*, [h. n.], 1753.
- HÉZSER, G.: *Pasztorálpaszichológiai szempontok az istentiszteletek útkereséséhez. Elméletek és gyakorlati lehetőségek*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2005.
- ITTZÉS, G.: Luther sermója a halálra készülődésről (1519) és a középkori ars moriendik. Egy ötszáz éves könyvsiker nyomában, in: *Keresztyén Igazság* 107/3 (2015), 4–17.
- JACOBSEN, M. H. – LUND, P. C. – PETERSEN, A.: Spectacular grief – On three main trends in the way we deal with loss in contemporary society, in: Jacobsen, M. H. (szerk.): *The age of spectacular death*, London and New York, Routledge, 2021, 161–183.
- KAST, V.: *A gyász – Egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*, Budapest, Park Könyvkiadó, 2009.
- KATHONA, G.: Samarjai János gyakorlati theológiája, in: *Theologiai Szemle* 16/Pótfüzet (1940), 324–544.
- KÁLLAY, K.: *Az Ótestamentom felfogása a halál utáni életről (Bibliai vallástörténeti tanulmány)*, (Különlenyomat a „Theologiai Szemlé-„ből), Debrecen, 2/1–2 (1926), 586–678.
- KÁLVIN, J.: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio Religionis Christianae) 1559*, 2. kötet, Református egyházi könyvtár 6, Ford. Ceglédi Sándor, Rábold Gusztáv, Pápa, Magyar Református Egyház, 1910.
- KÁRPÁTY, Á.: *A gyász szociológiája*, Magyar Tudományos Akadémia, Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 91, Budapest, 2002, – digitális kiadvány, elérhető: <https://mek.oszk.hu/02000/02010/02010.htm>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- KERESZTY, É.: *Halottak, akik köztünk élnek*, Budapest, Medicina Könyvkiadó, 2006.
- KISS, SZ. A.: Megérint a gyász – Az érintési szokások szerepe a gyász feldolgozásában, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle* 16/4 (2012), 2–20, – digitális kiadvány, elérhető: https://kharon.hu/lapszam/XVI_2012-4/tanulmany, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- KOPPÁNDI, B.: Temetési szolgálatunk homiletikuma – 1, in: *Keresztény Magvető* 116/4 (2010), 413–434.
- KOVÁCS, J.: Halál, hol a fullánkod?!, in: *Forrás* 11/5 (1979), 51–61.
- KÖBLI, T.: Úton a gyászban – A lelkész, a pap, mint segítő, in: *Embertárs* 11/4 (2013), 318–331.
- KÖSZEGHY, M.: A halál arcai az ószövetségben, in: Fazakas S. – Ferencz Á. (szerk.): *Ideje van az életnek, és ideje van a meghalásnak... – Életvégi döntések keresztyén etikai megközelítése*, Debrecen, Szociáletikai Intézet Kiadványai 6, 2014, 35–45.

- KÓSZEGHY, M.: *Föld alatti Izrael – Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2014.
- KUNT, E.: *Az utolsó átváltozás – A magyar parasztság halálképe*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987.
- KUSTÁR, Z.: Az ókori Izrael társadalma – Történeti bevezetés, in: *Theologiai Szemle* 55/4 (2012), 241–242.
- KÜBLER-ROSS, E.: *A halál és a hozzá vezető út*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.
- KÜBLER-ROSS, E.: *A halál mint ragyogó kezdet*, Budapest, Bioenergetic Kiadó, 2007.
- LABOSSA, L.: Temetési szolgálatunk kérdései, in: *Lelkipásztor* 67/1 (1992), 29–30.
- LISS, K.: Death and the Realm of the Dead in the Old testament – YHWH and the Dead – Overcoming Death, in: *RPP* 3 (2007), 692–693.
- LISS, K.: Life: Bible – Old Testament, in: *RPP* 7 (2010), 476–477.
- LUKÁCS, I. R.: „A halottakat eltemetni” – de hogyan? A katolikus temetéssel kapcsolatos jogi előírások, in: Diósi D. (szerk.): *A halálbiztos halál – Tanulmányok az elmúlás és a halál kultúrájáról*, Budapest – Kolozsvár, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója – Verbum Kiadó, 2011, 133–151.
- L. JUHÁSZ, I.: *Rudna I. – Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*, Komárom – Dunaszerdahely, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.
- MAJOR, L.: Gyászolás és gyázmunka, in: Böszörményi D. (szerk.): *Súlyos betegen élni – Méltósággal meghalni* (Hospic kézikönyv), Budapest, Corvinus Kiadó, 1995, 153–168.
- MARKOS, B. (szerk.): *Magyarország bibliographiája, 1712-1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1-5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712-1800 között megjelent nyomtatványokhoz* (Magyarország bibliographiája, 1712-1860, 6.), Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1972, – digitális kiadvány, elérhető:
[https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Petrik_06/?query=SZO%3D\(Ars%20beate%20moriendi%2C%20azaz\)&pg=490&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Petrik_06/?query=SZO%3D(Ars%20beate%20moriendi%2C%20azaz)&pg=490&layout=s), utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- MEDGYESI, P.: Doce nos orare, quin et praedicare etc. az az, Imadkozásra és Praedikatiozira írásra s-tételre, és a'nak megtanulására-való mesterséges Tablak : Avagy, Egynehány-féle világos és mindenektoel meg-érthetoe Ut-mutatasok vagy modok: Mellyek szerént ki ki magatul-is, mind Magában s-mind Házanepe koezoet, soet Gyuelekezetekben-is (melly az Praedicátorok tisztii) igen koennyen, rendesen, fontossan s hasznossan az szuekségesekhez képest koenyoeroeghet, praedicálhat, és az Praedicatiokat Meg-tanulhatya, Bartfa, 1650. – digitalizált változat, elérhető:
https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0832-RM_I_4r_0291/?pg=141&layout=s,
 letöltés dátuma: 2025. 03. 05.

- MOLNÁR, M.: Az Ige teológiája a két világháború közötti korszak magyar református igehirdetésében, in: Barcza J. – ifj. Fekete K. (szerk.): „*Krisztusért járva követségben...*” *Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére*, Debrecen, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1996, 135–147.
- MUCSI, G.: A halálkép változása és a COVID-19 pandémia erre gyakorolt hatása, következményei a gyászfeldolgozásban, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle* 24/3 (2022), 19–31, – digitális kiadvány, elérhető: https://kharon.hu/lapszam/XXVI_2022-3/tanulmany, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- MÚJDRICZA, F.: A halál „helye” a családban – A haldoklás mint szerep, in: *Lege Artis Medicinae* 28/4–5 (2018), 187–196.
- NAGY, K. Zs.: *Halál, hol a te fullánkod?* – digitális kiadvány, elérhető: nkzs.hu/halal-hol-a-te-fullankod/ utolsó megtekintés: 2025. 03. 14.
- NAGY, M. I.: *A gyermek és a halál*, Budapest, Pont Kiadó, 1997.
- NEULINGER, Á.: Világi rítusok, családi rítusok – Szakirodalmi áttekintés, in: *Szociológiai Szemle* 23/3 (2013), 102–120.
- NÉMETH, D.: *Pasztorálanropológia*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012.
- NIKELSKI, H.: *Keresztény segítségnyújtás haldoklóknak – gondolatok a meghalással és a halállal kapcsolatos beszélgetésekhez*, Budapest, Szent István Társulat Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1984.
- OLÁH, J.: *Judaiztika II. – Az életút szertartásai és eseményei*, Budapest, Főiskolai jegyzet, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 1999.
- PAP, Á.: A sírás mint humánspecifikus jelenség megismerése és jelentősége a gyász folyamatában, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle* 28/1 (2024), 43–51, – digitális kiadvány, elérhető: https://kharon.hu/lapszam/XXVIII_2024-1/szemle, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- PÁSZTOR, J.: *Krisztus hirdetése a magyarországi református egyházban – Homiletika*, Debrecen, A Debreceni Református Theológiai Akadémia Gyakorlati Theológiai Szemináriumának Tanulmányi Füzetek, 1986.
- PETRIK, G. (szerk.): *Magyarország bibliographiája, 1712-1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföld megjelent nyomtatványoknak. Első kötet* (Magyarország bibliographiája, 1712-1860. 1.), Budapest, Dobrowsky Ágost, 1888, – digitális kiadvány, elérhető: [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Petrik_01/?query=SZO%3D\(A%20boldogul%20meghal%C3%A1snak%20mesters%C3%A9g\)&pg=131&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Petrik_01/?query=SZO%3D(A%20boldogul%20meghal%C3%A1snak%20mesters%C3%A9g)&pg=131&layout=s), utolsó megtekintés: 2019. 01. 30.
- POLCZ, A.: *A halál iskolája*, Budapest, Magvető Kiadó, 1989.
- POLCZ, A.: Együtt - a halálban és a gyászban, in: *Korunk* 3/8/11 (1997), 33–49.

- POLCZ, A.: *Együtt az eltávozottal*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2005.
- POLCZ, A.: *Gyászban lenni*, Budapest, Pont Kiadó, 2000.
- POLCZ, A.: *Meghalok én is?*, Budapest, Pont Kiadó, 2000.
- POPP, V.: *Temetkezési szokások az erdélyi románoknál, 1817*, Budapest, Györffy István Néprajzi Egyesület, 2006.
- PÓTOR, Á.: *Czeglédy Sándor teológiai munkásságának alapvonásai*, Debrecen, 2016, – digitális kiadvány, elérhető: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/234212/Potor_Aron_Czegledy_Sandor_teologiai_munkassaganak_alapvonasai_disszertacio_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y, utolsó megtekintés: 2019. 10. 30.
- RADCLIFFE – BROWN, A. R.: *Structure and function in primitive society – Essays and Addresses*, Glencoe – Illinois, The Free Press, 1952.
- RAVASZ, L.: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*, Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1915.
- RIBÁR, J.: A halál teológiája, in: *Credo – Evangélikus Műhely* 3/1–2 (1997), 26–34.
- RICHARDS, K. H.: Death – Old Testament, in: Freedman, D. N. (szerk.): *The Anchor Yale Bible Dictionary, Volume 2 D-G*, New York, Doubleday, 1992, 108.
- RÓZSA, H.: A halál és az ember halál utáni sorsa az Ószövetség proto- és deuterokanonikus könyveiben, in: *Teológia* 31/3–4 (1997), 27–49.
- SIMPSON, D. P.: *Cassell's New Latin Dictionary: Latin-English, English-Latin*, New York, Funk and Wagnalls, 1960, – digitális kiadvány, elérhető: <https://archive.org/details/cassellsnewlatin0000simp/page/212/mode/2up?q=elugeo>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.
- SOMFALVI, E.: A református népi vallásosság megnyilvánulásai az erdélyi temetési szertartásokon, in: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 8/1 (2017), 51–77.
- SÖRÖS, B.: *A magyar liturgia története, I. A keresztyénség behozatalától a XI. sz. végéig*, Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1904.
- SPÉDER, Zs.: A folyamatosan átalakuló család az ezredforduló Magyarországon, in: Hegedűs Z. (szerk.): *Az idők jelei – Tanulmánykötet*, Budapest, Lexica Kiadó, 2016, 77–92.
- SPRONK, K.: *Beatific afterlife in ancient Israel and in the ancient Near East*, Neukirchener Verlag Neukirchen-Vluyn, Verlag Butzon and Bercker Kevelaer, 1986.
- SPRONK, K.: Good death and bad death in ancient Israel according to biblical lore, in: *Social Science and Medicine* 58/5 (2004), 987–995.

- STEPHENSON, B.: Rites of passages – An overview – Further Considerations, in: Jones, L. (szerk.): *Encyclopedia of religion, Second Edition*, Vol. 11, (Pius IX–Rivers), Thomson Gale, 2005, 7801–7804.
- SZABÓ, G.: *Homiletika (II. rész)*, Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 1967/68.
- SZATHMÁRY, S.: *A reménység etikája*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.
- SZATHMÁRY, S.: *Theológiai antropológia dióhéjban*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.
- SZEBIK, I.: Temetési szolgálatunk a gyakorlatban, in: *Lelkipásztor* 50/10 (1975), 612–614.
- SZENES, L.: Temetés, hamvak elhelyezése, sírkőavatás, in: Adorján J. (szerk.): „*Hirdesd az Igét*” – *Az ige hirdetői kézikönyve*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1980, 260–270.
- SZENTI, T.: Község által kiváltott halál, vagy belső készletéből feladott élet, illetve különféle „woodoo-jellegű” halálnemek, I. rész, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle* 2/nyár (1998), 1–37, – digitális tartalom, elérhető: https://kharon.hu/lapszam/II_1998-nyar/tanulmany, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- SZETEY, SZ.: Homiletikai és liturgiai adatok a magyar református temetési gyakorlathoz a XIX. század végéig, in: Juhász, Gy. – Patrik, Š. – Keserű, J. – Török, T. – Lévai, A. (szerk.): *Oktatás és tudomány a XXI. század elején – A komáromi Selye János Egyetem 2014-es Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete, Teológiai és Humán-tudományi szekció*, Komárom, Selye János Egyetem, 2014, 78–102.
- SZETEY, SZ.: A homiletikatörténeti kutatások problémái, in: Trajtler, D. Á. (szerk.): *Tan és módszertan – Conferentia Rerum Divinarum 3.*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2012, 151–167.
- SZIGETI, J.: Az Ószövetség felfogása a halál utáni életről, in: Pócs É. (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág – Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 68–80.
- SZINNYEI, J.: *Magyar írók élete és munkái*, 4. kötet, Gyalai – Hyrtl (4/14), Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1896, 850.
- TELEKI, B.: *Kézikönyv a családról: családpszichológiai gondolatok a rendszerelmélet szempontjából, I. kötet, Alapkérdések*, Kecskemét, Korda Kiadó, 2002.
- TERESTYÉN, T.: Társadalmi rendszerek és funkcióik, in: *AKTI Füzetek*, 40. szám, Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, 2009, – digitális kiadvány, elérhető: <https://docplayer.hu/96489-Tarsadalmi-rendszerek-es-funkciok.html>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.

- THEISSEN, G.: *Az első keresztyének vallása, Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2001.
- TÓTH, E.: *A református prédikáció*, A református igehirdető szemináriumi könyvei 1., Budapest, 1935.
- TÓTH, F.: *Homilétika – Készítette és kiadta Tóth Ferentz A Reformátusok Pápai Collegiumában Theológiát, és az azzal öfzvekött Papi Tudományokat tanító Profefsor. (Másodfzori megbővített Kiadás)*, Győr, 1814.
- TÓTH, M.: *Egyházszertartástan alap vonalai – Tekintettel a Magyar Ref. Egyházra*, Debrecen, 1873.
- TUDORACHE, O. – ARMEAN, S. M.: *Etica resuscitării în România - Decizia de a nu resuscita – Realitate și viziune*, in: *Acta Medica Transilvanica* 2/3 (2013), 62–64.
- TURNER, V.: *A rituális folyamat, Struktúra és antistruktúra, A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- V. ECSÉDY J. (szerk.): *Magyarország bibliographiája, 1712-1860. VIII. Függelék. Nyomda- és kiadástörténeti mutató* (Magyarország Bibliographiája, 1712-1860, 8.), Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1991. – digitális kiadvány, elérhető: [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Petrik_08/?query=SZO%3D\(Hevessy%20Ars%20beate\)&pg=330&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Petrik_08/?query=SZO%3D(Hevessy%20Ars%20beate)&pg=330&layout=s), utolsó meglekintés: 2019. 01. 30.
- VELKEY, K. M.: *A gyász illemтана – A gyász illemtanának és halálképének a változása a 19-20. században*, in: *Kharón – Thanatológiai Szemle* 16/4 (2012), 47–54, – digitális kiadvány, elérhető: https://kharon.hu/lapszam/XVI_2012-4/szemle, utolsó meglekintés: 2025. 03. 13.
- VÉGH, K.: *A modern ember viszonya a halálhoz*, in: *Esély* 5/6 (1994), 68-76.
- VÉGH, K.: *A holtak iránti kegyelet hajdan és most*, in: Kiss János (szerk.): *Hittudományi folyóirat* 2., Budapest, Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1891, 110–141; 346–385; 663–718.
- VIRÁG, M.: *Temetés a Tövisháton – Haldoklóhoz, halotthoz és temetőhöz kapcsolódó szokások és hiedelmek három szilágysági faluban*, Debrecen, Györffy István Néprajzi Egyesület, 1994.
- VIRT, I.: *Elszakasztottad a testemtől én lelkemet – A moldvai és a Baranya megyei csángók halottas szokásai és hiedelmei* (Krizsa Könyvek, 8.), Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2001.
- VOIGT, V.: *A vallási élmény története*, Budapest, Timp Kiadó, 2004.
- VRIES, S. PH. DE: *Zsidó rítusok és jelképek*, Gabo Kiadó, 2015.
- WHITE, J. T.: *A Latin-English dictionary for the use of junior students: abridged from the larger work of White and Riddle*, Boston, Ginn and Co., 1899, – digitális kiadvány, elérhető: <https://archive.org/details/latinenglishdi00riddgoog/page/n228/mode/2up?q=elugeo> , utolsó meglekintés: 2025. 03. 05.

- WIKSTRÖM, O.: *A kifürkészhetetlen ember – Létkérdések, pszichoterápia és lelkipásztorlás*, Budapest, Animula Kiadó, 2000.
- WOLFF, H. W.: *Az Ószövetség antropológiája*, Budapest, Harmat Kiadó, 2003.
- ZOLNAI, E.: Kvalitatív módszerek alkalmazási lehetőségei a szakdolgozat megírása során, in: R. Fedor A. – Huszti É. (szerk.): *Kutatásmódszertani kézikönyv*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 26–53.
- ZOVÁNYI, J.: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. Javított és bővített kiadás, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztája, 1977.
- ZVARA, E.: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században. in: Monok I. (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*. Tanulmányok (Kulturális Örökség), Budapest–Eger, Kossuth Kiadó-Eszterházy Károly Főiskola, 2012.
- ZSARNAY, L.: *Paptan*, Sárospatak, 1857.
- ZSENGELLÉR, J.: Test és lélek – Jézus feltámadása és a zsidó feltámadáshit interakciója a hellenisztikus-római korban, in: *Vigilia* 69/4 (2004), 247–255.
- ZSUZSITS, A.: A Mohácsi Múzeum gyarapodása. Ajándékozás útján, in: *Mohácsi Hírlap* 19 (1929. június 23) 5, – digitális kiadvány, elérhető: <https://epa.oszk.hu/04100/04187/00262/pdf/>, utolsó megtekintés: 2025. 03. 13.
- [Sz. n.] *Ars moriendi* in Gerő, L.–Bokor, J. (szerk.): *A Pallas Nagy Lexikona, II. kötet. Araféle–Békalen* (A Pallas Nagy Lexikona 2/16), Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893, 168, – digitális kiadvány, elérhető: [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PallasLexikon_02/?query=SZO%3D\(Ars%20moriendi\)&pg=173&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PallasLexikon_02/?query=SZO%3D(Ars%20moriendi)&pg=173&layout=s), utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.
- [Sz. n.]: *Ars moriendi* in Juhász, V. (szerk.): *Révai Kétkötetes Lexikona. Első kötet. A–J, (1/2)*, Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1947 105, – digitális kiadvány, elérhető: [https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Lexikon_RevaiKetkotetes_01/?query=SZO%3D\(Ars%20moriendi\)&pg=104&layout=s](https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Lexikon_RevaiKetkotetes_01/?query=SZO%3D(Ars%20moriendi)&pg=104&layout=s), utolsó megtekintés: 2025. 03. 05.